

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ.
ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΣΠΙΤΙΟΥ ΙΙ ΣΤΟΝ ΠΕΤΡΑ
ΣΗΤΕΙΑΣ

Νεκταρία Μαυρουδή

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ, ΡΕΘΥΜΝΟ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ: ΑΡΧΑΙΟΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Επόπτρια: Κατερίνα Κόπακα

Μέλη: Ίρις Τζαχίλη

Μεταξία Τσιποπούλου

Ρέθυμνο 2004

Στους αγαπημένους μου, στην οικογένειά μου

Η παρουσία του ανθρώπου εκφράζεται στο στρώσιμο ενός τραπεζιού, σε μια στοίβα δίσκους, σ' ένα βιβλίο, σε κάποιο παιχνίδι. Η επαφή με οποιοδήποτε ανθρώπινο έργο μας θυμίζει τη ζωή του άλλου, που αφήνει ίχνη στο πέρασμά της τα οποία μας καλούν να τον γνωρίσουμε, να τον συναντήσουμε.

Ernesto Sabato: "Αντίσταση"

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	6
I. Εισαγωγή	
Εισαγωγικά σχόλια: Ζητήματα ορολογίας	8
‘Μινωικές κοινωνίες’	9
Η ‘οικία’ στην έρευνα: τάσεις και προεκτάσεις	12
Τι εστί οικία;	14
Γνωριμία με την περιοχή του Πετρά	
Η Θέση	21
Το ιστορικό της έρευνας	23
Μνημειακή τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής του Πετρά	26
Ο Λόφος I στον Πετρά	
Το πλάτωμα κορυφής:	31
1. <i>Κατάλοιπα της Προανακτορικής περιόδου</i>	31
2. Το κεντρικό κτήριο:	33
<i>Κατάλοιπα της Παλαιοανακτορικής περιόδου</i>	33
<i>Κατάλοιπα της Νεοανακτορικής περιόδου</i>	36
<i>Κατάλοιπα της Μετανακτορικής περιόδου</i>	40
Το ΝΔ τμήμα του πλατώματος κορυφής	41
Η Α πλαγιά: το Σπίτι I.1	42
II. Γνωριμία με το Σπίτι II στον Πετρά -Αναλυτική προσέγγιση	
Θέση - Έρευνα	46
Αρχιτεκτονική χωροταξική οργάνωση	48
<i>Κεντρικός χώρος E, χώρος Ξ, κλίμακα</i>	49
<i>Χώροι Z, Γ, Η</i>	53
<i>Ανατολική πλευρά οικίας: χώροι Δ, Θ, I</i>	56
<i>Ν πλευρά οικίας: χώροι Κ, Ο, Μ, Λ, Ν</i>	60
<i>Α προέκταση οικίας: χώροι Τ, Φ</i>	63
<i>Β οικίας: χώροι Β, Α</i>	64
<i>Βορειότερο τμήμα πλατώματος της οικίας</i>	66
Τα υλικά	67
1. Εν αρχή ην ο κούσκουρας	67
<i>Κούσκουρας ή ασβέστης;</i>	68
2. Οικοδομικοί λίθοι	70
3. Λάσπη	71
4. Ξύλο	73

Βασικές κατασκευαστικές τεχνικές	75
1. Θεμελίωση	75
<i>Θεμελίωση τοίχων</i>	78
<i>Δημιουργία δαπέδων</i>	79
2. Τοιχοποιία	
<i>Αργολιθοδομή</i>	82
<i>Λαξευτή τοιχοποιία</i>	85
Επιμέρους κατασκευαστικά χαρακτηριστικά	
1. Η βάση κίονα	89
2. Το πολύθυρο	91
3. Ο αποθέτης θεμελίωσης	93
4. Οι κοιλότητες στον φυσικό βράχο	96
III. Το Σπίτι II: Συνθετική προσέγγιση	
Σκέψεις για τη σύνταξη ενός χρονολογικού αρχιτεκτονικού	
σχήματος	99
<i>Αναζήτηση περιπτώσεων συγχρονίας</i>	100
<i>Επιμέρους περιπτώσεις χρονολογικής διάκρισης</i>	105
Κινητά ευρήματα - Λειτουργίες	112
<i>Το Σπίτι II και η επεξεργασία υφασμάτων</i>	124
<i>Οι λαξεύσεις του βράχου Β του Σπιτιού II</i>	129
Αρχιτεκτονικός σχεδιασμός και ζητήματα εσωτερικής οργάνωσης	131
1. Κεντρικό δωμάτιο με κίονα	133
2. «Μινωική αίθουσα»	136
Το Σπίτι II και η εποχή του	140
Η «ανακτορική» οικιστική αρχιτεκτονική	142
1. Χαρακτήρας της εξάπλωσης της 'ανακτορικής' αρχιτεκτονικής	145
2. Συζήτηση για την τυπολογική κατάταξη των ΥΜ Ι οικιών	148
Η προαναγγελία της τελευταίας πράξης	152
Αναζητώντας το σκηνικό της ΥΜ Ι περιόδου	158
Ο Πετράς της ΥΜ Ι περιόδου: μια συνολική θεώρηση	163
<i>Τα Σπίτια I.1 και II στον Πετρά</i>	167
Επίλογος	171
Συντομογραφίες-Βιβλιογραφία	172
Κατάλογος εικόνων	

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία κατατίθεται για το Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος «Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος», στην κατεύθυνση της Προϊστορικής Αρχαιολογίας.

Η επιλογή του θέματος στηρίχθηκε στο ενδιαφέρον μου για την αρχιτεκτονική και στη συνεργασία μου με την ομάδα μελέτης του ανασκαφικού υλικού από τον προϊστορικό οικισμό του Πετρά Σητείας. Προέκυψε έτσι η πρόταση της Δρ. Μεταξίας Τσιποπούλου, αρχαιολόγου της ΚΔ' ΕΠΚΑ και διευθύντριας της ανασκαφής του Πετρά, για τη μελέτη της αρχιτεκτονικής του Σπιτιού II, το οποίο μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχε ακόμα βρεθεί συνολικά στο στόχαστρο της έρευνας. Για την εμπιστοσύνη της, τη γενναιόδωρη διάθεση του αναγκαίου ανασκαφικού υλικού και κάθε άλλου βοηθητικού για την έρευνά μου μέσου, καθώς και για τη διαλεύκανση των «σκοτεινών» σημείων της ανασκαφής, την ευχαριστώ θερμά.

Στη διαμόρφωση του θέματος και του τίτλου συνέβαλε ουσιαστικά η Κατερίνα Κόπακα, επιβλέπουσα καθηγήτρια της παρούσας εργασίας. Η βοήθειά της κατά τη διάρκεια της μελέτης και συγγραφής του τελικού κειμένου μου υπήρξε το ίδιο καιρία και ουσιαστική. Με απέτρεψε από επικίνδυνους σκοπέλους της έρευνας, και μετρίασε την τάση μου για αποπροσανατολισμό. Από τη θέση αυτή της απευθύνω τις ολόψυχες ευχαριστίες μου τόσο για το έμπρακτο ενδιαφέρον, όσο και για την υποδειγματική παρουσία της σε όλα τα χρόνια της πανεπιστημιακής μου εκπαίδευσης.

Ευχαριστίες χρωστάω ακόμα στην Ίριδα Τζαχίλη, για την ευαισθησία της και το χρόνο που είχε πάντα να αφιερώνει σε συζητήσεις επιστημονικής και μη φύσης. Οι πολύμορφες παραινέσεις της συνέβαλαν αποφασιστικά στην κατάλυση αδιεξόδων, πραγματικών και φανταστικών.

Οι περιορισμοί που τίθενται εξ αρχής στην εργασία αυτή τη διαμόρφωσαν έτσι ώστε σε καμία περίπτωση να μην έχει τη μορφή δημοσίευσης της αρχιτεκτονικής του Σπιτιού II του Πετρά. Βασικός στόχος της υπήρξε, με αφορμή το συγκεκριμένο συγκρότημα, να διαμορφωθούν και να τεθούν τα κατάλληλα εκείνα ερωτήματα που θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα λειτουργικό και χρήσιμο πλαίσιο για μια συνολικότερη προσέγγιση και

μελέτη της νεοανακτορικής οικιακής αρχιτεκτονικής, στην προσπάθεια μιας καλύτερης κατανόησης των κοινωνιών της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. στην Κρήτη. Οι απόψεις που εκφράζονται όμως σε καμία περίπτωση δεν είναι τελειωτικές, αλλά διατυπώνονται με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορούν να υπόκεινται σε συνεχή έλεγχο και κρίση.

Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην, κατά το δυνατόν, ακριβέστερη παρουσίαση των δεδομένων με τρόπο άμεσο και ελέγξιμο, μέσα από τη διεξοδική μελέτη των ημερολογίων της ανασκαφής. Το στάδιο αυτό υπήρξε ιδιαίτερα χρονοβόρο, καθώς έπρεπε να δοθεί προτεραιότητα στα καλύτερα επιβεβαιωμένα στοιχεία και κατόπιν να εξεταστούν εκείνα που *θα μπορούσαν να υπάρχουν* ή που *έμοιαζε να υπάρχουν* σύμφωνα με τα δεδομένα άλλων ανασκαφών. Βασική καταρχήν επιδίωξη δηλαδή ήταν η αυτοδύναμη παρουσίαση των ανασκαφικών στοιχείων του Πετρά, ανεξάρτητα από όποια συγκριτικά δεδομένα από άλλες θέσεις. Στο πλαίσιο αυτό ανήκει και η προσπάθεια σύνταξης ενός χρονολογικού σχήματος για το υπό μελέτη συγκρότημα, κυρίως με κριτήρια αρχιτεκτονικά: μια δοκιμή που κρίθηκε απαραίτητη, εφόσον μάλιστα το σύνολο της κεραμικής και των υπόλοιπων κινητών ευρημάτων από την ανασκαφή δεν έχει ακόμα μελετηθεί.

Έμφαση δόθηκε εξάλλου στην ανάλυση των πληροφοριών για το Σπίτι II, δηλαδή αφενός στα κατασκευαστικά του στοιχεία, όπως τα υλικά, οι τεχνικές και τα επιμέρους χαρακτηριστικά, αφετέρου στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και την εσωτερική του διαρρύθμιση. Αυτά αποτέλεσαν τον κορμό της εργασίας και τον ουσιαστικό οδηγό στην συνακόλουθη συζήτηση περί της νεοανακτορικής αρχιτεκτονικής γενικότερα και των ποικίλων νοημάτων της. Μια συζήτηση που περιλαμβάνει τις βασικότερες απόψεις που έχουν ως τώρα διατυπωθεί για την οικιακή αρχιτεκτονική της YEX και, επομένως, για τον κατεξοχήν σκηνικό χώρο της καθημερινής ζωής και δράσης των ανθρώπων της περιόδου αυτής στην Κρήτη.

Η συνολική ετούτη προσπάθεια να γίνει κατανοητός ο προϊστορικός μικρόκοσμος του Πετρά, μέσα στο σύνθετο γεωπολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον της εποχής του, αποσκοπεί εν τέλει στη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους μια τέτοια αρχαιολογική θέση μπορεί να αποτελέσει ένα γνωστικό συνδετικό κρίκο ανάμεσα στις ανθρώπινες δραστηριότητες του παρελθόντος και τις σύγχρονες επιστημονικές –και όχι μόνο– αναζητήσεις.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εισαγωγικά σχόλια: Ζητήματα ορολογίας

Ο ‘Μινωικός Πολιτισμός’ αποτελεί έξοχο παράδειγμα μιας σύγχρονης αρχαιολογικής κατασκευής που επιβάλλεται σε ένα παρελθόν χωρίς συγχρονικά καταγεγραμμένη ιστορία –ή τουλάχιστον γνωστή σε εμάς καταγεγραμμένη ιστορία. Ο Sir A. Evans κατασκεύασε και χρησιμοποίησε το επίθετο ‘μινωικός’ για τον πολιτισμό της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, έναν όρο με πολιτισμική αλλά και γεωγραφική σημασιодότηση. Ευρήματα της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., ακόμη δηλαδή και πριν από την εμφάνιση του «ανακτορικού» πολιτισμού, καταγράφηκαν και αυτά ως ‘μινωικά’, και αναγνωρίστηκαν έτσι ως προϊόντα ενός ενιαίου, αρχαιολογικά κατασκευασμένου πολιτισμού, χωρίς όποιες τοπικές, χρονικές και άλλες παραλλαγές τους¹. Όμως, παρά την έντονη κριτική που δέχτηκαν και εξακολουθούν να δέχονται οι απόψεις του Evans, πρόσφατες έρευνες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι σε αρκετά ζητήματα ο θεμελιωτής της ‘μινωικής αρχαιολογίας’ είχε δίκιο. Για παράδειγμα, ως προς το ότι ο πολιτισμός της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη αποτελεί πράγματι μια σχετικά διακριτή ενότητα, στην οποία μπορεί να δοθεί ένα ιδιαίτερο όνομα.

Επιπλέον, το χρονολογικό σύστημα των Evans και Mackenzie, που στηρίζεται στις κεραμικές ακολουθίες της Κνωσού και διαιρεί τη ‘μινωική’ εποχή σε τρεις περιόδους (Πρώιμη, Μέση, Ύστερη) και κάθε περίοδο σε τρεις υπο-περιόδους (I, II, III), έχει αδυναμίες και χρειάζεται συχνά επιμέρους γεωγραφικές, χρονολογικές και εν τέλει πολιτισμικές διευκρινίσεις. Ήδη ο ορισμός του πολιτισμού από τον G. Childe, ως ένα ‘constantly recurring assemblage of artifacts’² παραπέμπει κατά μια έννοια, σε ευρύτερες πολιτισμικές ενότητες στον χώρο και τον χρόνο, που δεν ταυτίζονται αναγκαστικά με τις γεωγραφικές ή με χρονολογικές περιόδους. Ωστόσο, παρά την κριτική, το σύστημα αυτό βρίσκεται ακόμη σε ισχύ, χωρίς ουσιαστικές τροποποιητικές επεμβάσεις.

Στην εργασία αυτή ακολουθούνται τα χαμηλά χρονολογικά πλαίσια που έχουν προταθεί σχετικά πρόσφατα για τους πολιτισμούς της Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο³. Ο

¹ RENFREW 1972, 47.

² Αυτόθι, 53.

³ WARREN & HANKEY 1989. Βλ. και DRIESSEN & MACDONALD 1997, MANNING 1999a. Για την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης υιοθετείται η σχετικά χαμηλή χρονολόγηση 1550-1530 π.Χ.

όρος ‘μινωικός’ αποφεύγεται ή χρησιμοποιείται σε εισαγωγικά, καθώς παραπέμπει σε μια πολιτισμική αλλά, συγχρόνως, και σε μια εθνοτική ενότητα, η οποία δεν έχει επιβεβαιωθεί ιστορικά. Επιβάλλει εξάλλου ένα πολιτιστικό ισομορφισμό για τους κατοίκους όλων των κοινοτήτων, περιοχών και περιόδων της Εποχής του Χαλκού στο νησί. Το ίδιο και ο όρος «ανάκτορο», που χρησιμοποιείται ευρέως ακόμη σήμερα για να περιγράψει τα κεντρικά συγκροτήματα, σε αρκετούς οικισμούς της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού στον Αιγαιακό χώρο. Επειδή παραπέμπει σε μια κοινωνική και πολιτική οργάνωση, η οποία είναι εξίσου ανεπιβεβαίωτη για τις κοινωνίες της Κρήτης και του υπόλοιπου Αιγαίου.

Ακολουθείται, όμως, στην εργασία αυτή η παραδοσιακή ‘μινωική’ χρονολογική διαίρεση σε περιόδους και υποπεριόδους (ΠΜ, ΜΜ, ΥΜ) καθώς, όπως σημειώθηκε ήδη, παρά τα προβλήματα που ενέχει, αυτή έχει καθιερωθεί και χρησιμοποιείται ευρύτατα στη διεθνή βιβλιογραφία. Για τους ίδιους λόγους, χρησιμοποιείται επίσης, εναλλακτικά, και το χρονολογικό σύστημα του Ν. Πλάτωνα, Προ-, Παλαιο-, Νεο-, Μετανακτορικός, με βάση τις αρχιτεκτονικές κυρίως μετατροπές στα κεντρικά κτήρια της Κρήτης.

‘Μινωικές κοινωνίες’

Η σχετική ομοιογένεια του υλικού πολιτισμού στην Κρήτη την Εποχή του Χαλκού έχει, κατά κανόνα, περιορίσει το ενδιαφέρον για τις υπάρχουσες ιδιαιτερότητες των πολλών και ποικίλων επιμέρους κοινωνικών συνόλων που τον συγκροτούν και οι οποίες διαμορφώνουν διαφορετικές προοπτικές προσέγγισης κατά περιοχές, κατά περιόδους, και κατά κοινωνικές ομάδες. Αντί για τη μια, συμπαγή ‘μινωική κοινωνία’, στις μέρες μας αναζητούμε πλέον τις ‘μινωικές κοινωνίες’⁴.

Η σύγχρονη έρευνα έχει δείξει ότι οι ΠΕΧ κοινωνίες συγκροτούν ανομοιογενείς ενότητες με αρκετές μεταξύ τους αντιθέσεις παρόλες τις επίσης προφανείς αναλογίες τους. Η απόκτηση και η διαπραγμάτευση της δύναμης είναι συνεχώς παρούσες, εκφράζονται συμβολικά και στους περισσότερους τομείς είναι, έως ένα βαθμό, αρχαιολογικά ανιχνεύσιμες⁵. Με την ανάπτυξη του «ανακτορικού» πολιτισμού προβάλλεται, ωστόσο, μια φανερά μεγαλύτερη ενότητα της υλικής παραγωγής, η οποία αντανακλάται στην

(DRIESSEN & MACDONALD 1997, 22-23). Το τέλος της ΜΜ ΙΙ περιόδου τοποθετείται στο 1700/ 1650 και η μετάβαση από την ΜΜ ΙΙΙΒ στην ΥΜΙΑ (ΜΜ ΙΙΙΒ/ ΥΜ ΙΑ) στο όριο 1600 π.Χ. (αυτόθι, 23).

⁴ ΧΑΜΗΛΑΚΗΣ 1995, 992-993.

⁵ Αυτόθι, 994.

αρχιτεκτονική, την κεραμική, την εικονογραφία αλλά και τα προϊόντα της υψηλής, κυρίως, τέχνης. Η ενότητα αυτή ηχεί κάπως παράδοξη, αφού δεν συνυπάρχει με ένα συμπαγές διοικητικό σύστημα ούτε με σαφώς ορισμένες γεωγραφικές περιοχές σε ολόκληρο το νησί. Ενώ πλαισιώνεται από μια εικονογραφία που δεν αναδεικνύει την παρουσία ενός ηγεμόνα και από λίγες πλούσια κτερισμένες ταφές, που δεν επαρκούν για να υποδηλώσουν κάποια εμπεδωμένη κοινωνική διαστρωμάτωση. Ωστόσο, η ομοιογένεια της παραγωγής σε ολόκληρο το νησί, όπως και η επικέντρωση της εικονιστικής τέχνης σε πολυπληθείς σκηνές –μάλλον δημόσια τελετουργικά– υποδηλώνουν ότι οι κάτοικοι της Κρήτης την Εποχή του Χαλκού είχαν επίγνωση για το ότι ανήκαν σε μια ευρύτερη πολιτισμική ομάδα. Προφανώς, όμως, η συγκρότηση της πολιτισμικής ταυτότητας στο νησί δεν προϋπέθετε συγχρόνως και την εφαρμογή ενός καθολικότερου πολιτικού και οικονομικού συστήματος.

Η μελέτη της πολυπλοκότητας της οργάνωσης ενός κοινωνικού συνόλου, θα οδηγούσε στην αναζήτηση της χωροταξικής απεικόνισής της⁶. Η απουσία ξεκάθαρης ιεραρχίας εγκαταστάσεων στο νησί φανερώνει την πιθανότητα μιας, έως ένα βαθμό, αυτόνομης κατανομής της τοπικής εξουσίας. Πιθανώς σε αυτό να συντελούσε και η κατάκτηση σχετικής οικονομικής αυτάρκειας από κάθε επί μέρους ομάδα ανθρώπων ή εγκαταστάσεων. Η απουσία έμφασης σε νεοαν. οχυρωματικά έργα και η παρουσία αγροτόσπιτων πάνω σε πιθανά όρια επικρατειών, υποδεικνύουν ακριβώς την εξασφάλιση αυτάρκειας από μια ενδοχώρα ικανή να θρέψει τον πληθυσμό κάθε περιοχής⁷.

Η ίδια η ανάπτυξη του «ανακτορικού» πολιτισμού από την άλλη, είναι ένα από τα συνθετότερα ζητήματα της κρητικής προϊστορικής αρχαιολογίας. Ένα ερώτημα είναι εάν υπάρχει συνδετικός κρίκος ανάμεσα στους ανομοιογενείς οικισμούς της ΠΕΧ και την ανάδυση ενός συστήματος με κοινά χαρακτηριστικά διασπαρμένα σε όλο το νησί. Ο συνδετικός αυτός κρίκος αναζητήθηκε σχετικά πρόσφατα στη διοργάνωση κοινών εορτών σε ανάκτορα και ιερά κορυφής⁸. Η οπτική επικοινωνία μεταξύ των ιερών κορυφής παραπέμπει στην επικοινωνία και αλληλεπίδραση μεταξύ γειτονικών ή μακρινότερων κοινοτήτων, οι οποίες συμμετέχουν ήδη στη διεργασία που σχετίζεται με την ανάγκη δόμησης μιας συλλογικής ταυτότητας. Υπό το πρίσμα αυτό, τα μνημειακά ανακτορικά κτήρια θεωρείται πλέον από πολλούς ερευνητές ότι συμβάλλουν ουσιαστικά στην ενίσχυση

⁶ RENFREW 1982, 3.

⁷ CUNNINGHAM & DRIESSEN 2004, ενότητα IV.

⁸ SOETENS 2004.

και διατήρηση της κοινωνικής μνήμης, με το να αποτελούν τα επιμελημένα και επεξεργασμένα στις λεπτομέρειές τους κέντρα για τη διοργάνωση των εορτών⁹. Οι «ανακτορικές» κοινωνίες παρουσιάζονται επομένως συγκροτημένες γύρω από συλλογικές πολιτικές και οικονομικές δομές, με κατά κανόνα κοινή πολιτισμική ταυτότητα, η οποία προσδιορίζεται ιδεολογικά και στοιχειοθετείται τελετουργικά.

Από τη στιγμή της εγκαθίδρυσής τους τα «ανάκτορα» θεωρήθηκε ότι εξελίχθηκαν ομαλά και αδιάκοπα μέχρι την ΥΜ ΙΒ εποχή, όταν ένα κύμα καταστροφών σε όλο το νησί τα οδήγησε στην εγκατάλειψη, με εξαίρεση την Κνωσό. Την άποψη αυτή έρχεται να διαφοροποιήσει η μελέτη των σημερινών διαθέσιμων στοιχείων. Αρχιτεκτονικές ενδείξεις (δημιουργία ελεγχόμενων εισόδων, περίπλοκες προσβάσεις «ανακτόρων», ανέγερση ‘πύργων’ και ‘προμαχώνων’ κ. ά.) όσο και κεραμικές παραδόσεις (καθιέρωση συγκεκριμένων ΥΜ ΙΑ κεραμικών τύπων σε όλο το νησί, τυποποίηση συγκεκριμένων αγγείων κ. ά.) δείχνουν ότι από την αρχή της ΥΜ ΙΑ περιόδου έχουμε να κάνουμε με μια σημαντική αλλαγή στην πολιτική δομή του νησιού, που συνοδεύεται από την επιβολή ενός νέου συστήματος στους περισσότερους τομείς της κοινωνίας. Η αλλαγή αυτή είχε σύντομη διάρκεια ζωής, ίσως μάλιστα να διακόπτεται μετά τη σεισμική καταστροφή που συνοδεύει την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης. Λόγω του διακριτού χαρακτήρα της λειτούργησε ως παρέκκλιση από την παραδοσιακή δομή της κρητικής κοινωνίας όπως φαίνεται ότι είχε μέχρι τότε διαμορφωθεί και όπως περιγράφηκε παραπάνω.

Αποκτά έτσι ιδιαίτερο ενδιαφέρον η μελέτη των υλικών καταλοίπων της Νεοαν. περιόδου, γιατί μας βοηθά εκτός των άλλων να κατανοήσουμε καλύτερα τη φύση της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης των προηγούμενων περιόδων, η οποία επέτρεψε μια τέτοια ξαφνική αλλαγή. Στη βάση αυτού του συλλογισμού η μελέτη της αρχιτεκτονικής των οικιών της συγκεκριμένης περιόδου, δια φωτίζει πλευρές της καθημερινής ζωής και το αν και σε ποιο βαθμό αντανακλάται η πολύπλευρη αυτή αλλαγή στις μικρότερες κοινωνικές μονάδες.

---

⁹ CUNNINGHAM & DRIESSEN 2004, ενότητα IV.

Η ‘οικία’ στην έρευνα: τάσεις και προεκτάσεις

Τα πιο απλά συχνά είναι τα πιο δύσκολα. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν το έντονο ενδιαφέρον για την αναζήτηση ‘χαμένων πολιτισμών’ παρακινούσε τις πρώτες αρχαιολογικές έρευνες σε ολόκληρο τον αιγαιακό χώρο, σε μια από τις αναφορές του για την ανασκαφή των Μυκηνών, ο Χρ. Τσουντας αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Δυνάμεθα λοιπόν να συνοψίσωμεν ως εξής την ιστορίαν των επί της κορυφής της Ακροπόλεως Μυκηνών οικοδομημάτων. Αρχικώς έκειτο ενταύθα οικία ευρύχωρος και, ως εκ της κατωτέρω περιγραφής εξάγεται, πολυτελής, ανάκτορον πιθανώτατα των βασιλέων της χώρας. [...] Εν τη αυλή του αρχαίου ανακτόρου έκτισαν οι νέοι της χώρας κύριοι ένα ή πλείονας πενιχρούς οικίσκους εκ λίθων μικρών μετά πηλού [...]»¹⁰.

Λίγα χρόνια αργότερα, στο βιβλίο του «*Μυκήναι και Μυκηναίος Πολιτισμός*» (1893) συναντάμε ακόμα:

«Εν Μυκήναις ανεκαλύφθησαν και άλλων οικιών ερείπια, ων αι μεν ήσαν φαίνεται πενιχρόταται, άλλαι δε μετά μείζονος επιμελείας ωκοδομημέναι. Αύται ανήκον πιθανώς εις οπαδούς του βασιλέως, επειδή όμως η ακρόπολις ήτο προ παντός φρούριον, εν ω πολλοί άνθρωποι ώφειλον να οικώσιν εν μικρώ χώρω, δεν δυνάμεθα εκ των ερειπίων τούτων να κρίνωμεν ασφαλώς περί των οικιών του δήμου»¹¹.

Ιδιαίτερη σημασία για τον προσδιορισμό μιας οικίας, όπως φαίνεται από τα παραπάνω αποσπάσματα, έχουν η φύση και το ποιόν των ιδιοκτητών της. Αν πρόκειται για τον βασιλιά, τότε το σπίτι του είναι το ανάκτορο. Αν πρόκειται για τους *περί αυτόν*, τους *οπαδούς του βασιλιά* (ή *προύχοντες* αλλού) τότε τα σπίτια τους είναι πολυτελή, χτισμένα με μεγάλη επιμέλεια και κυρίως περιβάλλουν το ανάκτορο. Αν πρόκειται για τον *δήμο* (ή αλλού *ιδιώτες*), τότε έχουμε να κάνουμε με πενιχρούς οικίσκους, χτισμένους με απλά και ευτελή υλικά¹². Ωστόσο κάποιες φορές δεν παραλείπεται να αναφερθεί η ομοιότητα τουλάχιστον στην εσωτερική διάταξη ανάμεσα στο ανάκτορο και σε κάποια *ιδιωτική οικία*,

¹⁰ ΤΣΟΥΝΤΑΣ 1888, 61.

¹¹ ΤΣΟΥΝΤΑΣ 1893, 44.

¹² Για να μην αναφέρουμε και τις πολυκύμαντες απόψεις περί ‘μεγάρου’, το οποίο αρχικά προσδιορίζει την οικία των επικών βασιλέων-ηρώων, εν συνεχεία σημαίνει το κέντρο της μυκηναϊκής οικίας, για να καταλήξει να προσδιορίζει τον οίκο του θεού (ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ 1956, 293-296 και 311).

συγκείμενη, όπως και τα ανάκτορα, εκ δύο διαμερισμάτων¹³, που αποδείκνυαν, όπως φαινόταν τότε, την ύπαρξη γυναικωνίτη και ανδρωνίτη.

Επίσης, παρά το ότι είναι φανερό ότι ο Τσουντας –που εκφράζει την κυριαρχούσα άποψη της εποχής του– πιστεύει στην ύπαρξη μια ιεραρχημένης και οργανωμένης κοινωνίας κατά σαφώς διακριτά μεταξύ τους στρώματα, δεν διστάζει να εξομοιώνει κάποιες φορές τα ευνοημένα μέλη της κοινωνίας αυτής με τον «απλό λαό». Μιλώντας για τα υπολείμματα οστράκων και οστών που ανακαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή των (βρώμικων!) μυκηναϊκών ισογείων δαπέδων αναφέρει:

«Εξ εκείνων εσηματίσαμεν ιδέαν όχι καλήν περί της καθαριότητος του μυκηναίου λαού, τούτο δ' εν ήττονι μεν μέτρω, οπωσδήποτε όμως θα ισχύη και περί των βασιλέων. Και εικάζομεν τούτο όχι μόνον αναλογιζόμενοι, ότι κατά την εποχήν εκείνην οι ευπάτριδα δεν θα διέφερον πολύ του δήμου ούτε κατά την μόρφωσιν ούτε κατά τον τρόπον του ζην[...]»¹⁴.

Πολλές από τις αρχικές απόψεις που ρίχτηκαν στο πεδίο μάχης της ‘Μυκηναϊκής’ αρχαιολογίας, ανασυρμένες από τις ιδέες που εκφράζονταν στα ομηρικά έπη, επηρέασαν την ερμηνευτική για το ‘Μινωικό πολιτισμό’, η οποία ξεκίνησε να διαμορφώνεται εντατικά στις αρχές του 20ού αιώνα. Χαρακτηριστική για τη σύγχυση όρων και εννοιών που διέπουν τις απαρχές της αρχαιολογικής αναζήτησης των προϊστορικών πολιτισμών του Αιγαίου είναι η τάση των πρωτεργατών ερευνητών να αναζητούν επίμονα σε αυτούς ίχνη από τη ζωή και το έργο των επικών ηρώων¹⁵.

Το λεξιλόγιο που διαμορφώθηκε από νωρίς στο πλαίσιο της αρχαιολογίας της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, συνεχίζει, σε σημαντικό βαθμό, να χρησιμοποιείται και σήμερα: αναφέρεται σε έναν κόσμο διανθισμένο με βασιλιάδες, βασίλισσες, πρίγκιπες, αριστοκράτες, αυλικούς· οι οποίοι κατοικούν σε ανάκτορα, επαύλεις, αγρεπαύλεις, μέγαρα, θερινές κατοικίες. Πώς θα μπορούσε κανείς δίπλα σε μια τέτοια κατασκευή να αναδείξει, με όρους απλούς και εύληπτους, ευρύτερα αποδεκτές έννοιες –στη θέση του παραμυθιού που περιγράφει τον περίφημο ‘χαμένο πολιτισμό’;

Οικίες και οικοσκευές ή νοικοκυριά (*households*) τράβηξαν λίγο μετά τα μέσα του 20ού αιώνα την προσοχή της ‘Νέας Αρχαιολογίας’ ως κοινωνικο-οικονομικές μονάδες στο

¹³ ΤΣΟΥΝΤΑΣ Χ. 1893, 43.

¹⁴ ΤΣΟΥΝΤΑΣ Χ. 1893, 53-54.

¹⁵ Βλ. κυρίως ΖΩΗΣ 1996, 11-19, 89-111, 113-132.

πλαίσιο ευρύτερων κοινοτήτων¹⁶. Χρησιμοποιήθηκαν ως απαραίτητο πεδίο έρευνας για τη μετακίνηση από τις «μεγάλες θεωρίες», τις σχετικές με την εξέλιξη των πολιτισμών, προς μια αρχαιολογική προσέγγιση πιο «πρακτική»¹⁷.

Ήταν κυρίως η μετα-διαδικαστική αρχαιολογία όμως, τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, που έδωσε έμφαση στην άρση των ορίων μεταξύ του ‘υψηλού’ και του ‘λαϊκού’ πολιτισμού, χαμηλώνοντας το επιστημονικό βλέμμα από το μονοπωλιακό ενδιαφέρον για τα υψηλής τέχνης αντικείμενα και αρχιτεκτονήματα¹⁸. Οι οικίες άρχισαν να αντιμετωπίζονται ως βασικά πεδία άσκησης και διαμόρφωσης της συνολικότερης κοινωνικής δυναμικής¹⁹.

Στις μέρες μας γίνεται όλο και περισσότερο σαφές ότι για την ανίχνευση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών ρόλων που ασκεί μια οικία στο κοινωνικό σύνολο είναι σημαντικό αυτή να αντιμετωπίζεται όχι ως μονάδα αλλά ως κέλυφος ενός συστήματος σχέσεων, οι οποίες επηρεάζονται ακολούθως από ποικίλους παράγοντες και υπόκεινται σε συνεχείς αλλαγές μέσα στον χρόνο.

Τι εστί οικία:

“La marque la plus visible de la présence de l’homme à la surface de la terre est la maison.”

(Deffontaines 1972, 9)

Στο λεξικό το ‘σπίτι’ ορίζεται ως «κτίσμα κατάλληλα διαμορφωμένο (από πλευράς χώρων και εξοπλισμού), ώστε να κατοικούν σε αυτό άνθρωποι· το σύνολο των ανθρώπων που κατοικούν σε αυτό το κτίσμα και που συνήθως συνδέονται με συγγενικούς δεσμούς· ακόμη το εσωτερικό του σπιτιού (έπιπλα, οικοσκευή κ.λπ.) και οι λειτουργικές του δαπάνες»²⁰. Επίσης, ως ‘οικία’ αναφέρεται «το οικοδόμημα, τα οικήματα ή δωμάτια προς ιδίαν χρήσιν κάποιου», αλλά και το προαπαιτούμενο για το σχηματισμό πόλης²¹. Επισημαίνεται ακόμα²², ότι η λέξη ‘οικία’ αναφερόταν κυρίως στο κτίσμα, το σπίτι, τον στεγασμένο χώρο της κατοικίας, σε αντίθεση με τη λέξη ‘οίκος’, που είναι ευρύτερη σημασιολογικά και

¹⁶ ALLISON 1999, 1 (εισαγωγή).

¹⁷ Αυτόθι, 2 (εισαγωγή).

¹⁸ HODDER 1999, 7.

¹⁹ BLANTON 1994, ειδικότερα 20.

²⁰ ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ 1998.

²¹ LIDDELL & SCOTT.

²² ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ 1998.

μπορούσε να ταυτίζεται με την έννοια της οικογένειας, της περιουσίας του οικοδεσπότη, αλλά να αναφέρεται και σε άλλους τύπους οικημάτων που λειτουργούν μεταφορικά ως «οίκοι» (π.χ. ναούς, αίθουσες κ.λπ.).

Το σπίτι αποτελεί το σαφέστερο τεκμήριο της ανθρώπινης παρουσίας, ενώ ταυτόχρονα μπορεί να είναι δηλωτικό του επαγγέλματος, του τρόπου ζωής, της φυσικής προσπάθειας, της σκέψης, της κοινωνικής κατάστασης, του πολιτισμικού περιβάλλοντος των ενοίκων. Άλλοτε αποτελεί εφήμερη κατασκευή, η οποία δεν αφήνει ίχνη στο πέρασμα του χρόνου, άλλοτε κατασκευή που προορίζεται να αντέξει, ακόμα και για να χρησιμοποιηθεί από περισσότερες γενιές· είναι μια πράξη εμπιστοσύνης απέναντι το μέλλον. Ακόμα όμως και αφότου πάψει να χρησιμοποιείται ένα σπίτι, τα κατάλοιπά του συνεχίζουν να καταλαμβάνουν το χώρο και να συντηρούν έτσι την ανάμνηση της ανθρώπινης παρουσίας²³.

Η αλήθεια είναι πάντως ότι κάθε προσπάθεια προσδιορισμού του *τι είναι σπίτι* έρχεται αντιμέτωπη με ένα ποικιλόμορφο φάσμα παραμέτρων και διαφορετικών δυνατοτήτων. Οι κύριες παράμετροι του ορισμού μιας οικίας είναι:

- α) Η αρχιτεκτονική, δηλ. η αναζήτηση συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών κατόψεων ή τύπων της οικίας. Στο πλαίσιο αυτό, στη βιβλιογραφία υπάρχει και μια αντίστιξη ανάμεσα στο οικιακό (domestic) και μη-οικιακό κτήριο (non-domestic building)²⁴.
- β) Οι δεσμοί που συνδέουν τους ενοίκους του μεταξύ τους και η θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία, η οποία θεωρείται ότι επηρεάζει την ίδια την αρχιτεκτονική μορφή όσο και τον βαθμό του δημόσιου ή ιδιωτικού χαρακτήρα της οικίας.
- γ) Ο ρόλος της οικίας, όπως προσεγγίζεται μέσω της αρχιτεκτονικής όσο και της οικοσκευής της, στις πολύπλευρες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές δομές μέσα στις οποίες υπάρχει και με τις οποίες αλληλοπροσδιορίζεται. “As archaeologists, we are seeking the idea of the house, the basic functions that a house should serve.”²⁵ Στη βάση του συλλογισμού αυτού, η *έννοια του σπιτιού* προσδιορίζεται από λειτουργίες που αυτό *πρέπει* ή *είναι αναμενόμενο* να εκπληρώνει για να μπορεί να χαρακτηριστεί ως τέτοιο.

²³ DEFFONTAINES 1972, 9-10.

²⁴ Βλ. π.χ. McENROE 1982, 3, σημ. 2 και HULT 1983, 2, 16, 29.

²⁵ FMV 1997, συζήτηση: 157, Μιχαηλίδου Α.

Σε συνάρτηση με τις παραπάνω παραμέτρους, γίνεται αναφορά στη βιβλιογραφία σε «απλά σπίτια» (simple houses)²⁶, δηλαδή σπίτια που ανήκουν στον οικοδομικό ιστό ενός οικισμού σε αντιπαραβολή με τις ‘απομονωμένες’ οικιακές μονάδες. Άλλοτε τα «απλά σπίτια» αντιπαραβάλλονται με όσα, εντός ή εκτός του οικισμού, διαθέτουν πιο επιμελημένη κατασκευή (οικίες της ‘ελίτ’, ή βίλες κ.λπ.). Έτσι, όμως, υπονοείται ότι οι ανώτερες κοινωνικά θέσεις έχουν και πιο σύνθετες ανάγκες, ίσως και όχι μονάχα ιδιωτικές, που ανακλώνται στην πολυπλοκότητα της κατασκευής της οικίας. Μήπως, επομένως, θα ήταν προτιμότερο να μιλάμε απλώς για «σπίτια», ανεξάρτητα από το μέγεθος, τον αριθμό δωματίων και την επιμέλεια της κατασκευής τους, και για οικοδομήματα που –όπως υπονοείται– δεν είναι απλώς σπίτια, αλλά εκπληρώνουν και κάποιου είδους δημόσιες λειτουργίες;

Φαίνεται, εξάλλου, πως σχετική παραμένει η προσπάθεια να οριστεί η απλότητα ή η πολυπλοκότητα μιας αρχιτεκτονικής μονάδας όπως η κρητική οικία της Εποχής του Χαλκού. Όπως επισημαίνεται “...there is a continuous line from the hut to the palace, with fine lines of ever-increasing complexity in between. It’s easy to tell that this is a hut and this is a palace, but it’s difficult sometimes to draw the lines in between and the narrower the range, the greater the difficulty.”²⁷

Χρησιμοποιείται επίσης, στη βιβλιογραφία, η φράση ‘ιδιωτική οικία’, ως εάν να επρόκειτο να αντιπαραβληθεί με μια ‘δημόσια οικία’ –υπονοώντας φυσικά το «ανάκτορο»– η οποία όμως δεν υπάρχει (!). Γιατί ακόμα και όταν γίνεται λόγος για τα «ανάκτορα» ως κατοικίες ενός βασιλιά/ βασίλισσας ή ενός ιερατείου, γίνεται διαχωρισμός ανάμεσα στα *ιδιωτικά διαμερίσματα* και τους χώρους που προορίζονται να φιλοξενούν συγκεντρώσεις ανθρώπων και, επομένως, ανταποκρίνονται στον χαρακτηρισμό *δημόσιος*. Έτσι ο χαρακτηρισμός ‘ιδιωτική οικία’ ως χώρος διαμονής ιδιωτών μένει μετέωρος, καθώς εκείνο που υπάρχει αντιστοίχως δεν είναι μια ‘δημόσια οικία’, αλλά αντίθετα, ιδιωτικός χώρος για τη διαμονή των ενοίκων ενός κατά τα άλλα δημόσιου κτηρίου –όπως θεωρείται το «ανάκτορο».

Ας παραδεχτούμε ότι η οικία είναι μια ιδιωτική υπόθεση, ο κατεξοχήν χώρος ιδιώτευσης, όπου μπορεί κάποιος σε καθημερινή βάση να αποτραβιέται από τη ζωή της

²⁶ Για παράδειγμα TSIPOPOULOU & PAPACOSTOPOULOU 1997, 206.

²⁷ FMV 1997, συζήτηση: 160, Παλυβού Κ.

κοινότητας, προσωρινά ή μονιμότερα όταν το θελήσει. Και σε αυτή την περίπτωση όμως, απόλυτα διαχωριστικές γραμμές δεν υπάρχουν, καθώς η έννοια του 'ιδιωτικού' ενέχει πάντα και κάποιες όψεις του 'δημόσιου' και το αντίθετο. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη δωματίων του σπιτιού που προορίζονται για την κοινωνική συνεύρεση, την υποδοχή των καλεσμένων και άρα την κοινωνικότητα και κάποιου είδους δημοσιότητα. Οι συγκεντρώσεις αυτές διαφέρουν, ωστόσο, από τις κοινοτικές καθώς είναι αναγκαστικά πιο περιορισμένες σε αριθμό και εξαρτώνται άμεσα από τις διαπροσωπικές σχέσεις των επισκεπτών με τους ενοίκους του σπιτιού.

Θα μπορούσε κανείς να επικεντρωθεί στην απλούστατη αλλά βασική παραδοχή ότι οικία είναι το οικοδόμημα όπου διαμένει μια οικογένεια²⁸, και παραπέμπει στο είδος της οικογένειας. Ακόμα και στην περίπτωση αυτή, πρέπει να προσδιοριστεί το είδος της «οικογένειας» (πυρηνική ή διευρυμένη, και επομένως ποιος ο μέσος αριθμός των μελών της και ποιοι οι βαθμοί συγγένειας μεταξύ τους;). Αυτή η συζήτηση όμως δεν θα μας απασχολήσει εκτενέστερα εδώ.

Πολύ συχνά, η έννοια της οικίας ταυτίζεται με την ευρύτερη έννοια της 'κατοικίας', ως αρχιτεκτονικής κατασκευής και του περιβάλλοντα χώρου της κατάλληλα διαμορφωμένα ώστε να ευνοούν τη διαμονή ατόμων που συνδέονται με συγγενικούς δεσμούς. Ο όρος 'διαμένω' σημαίνει «μένω για μικρότερης ή μεγαλύτερης διάρκειας χρονικό διάστημα σε συγκεκριμένο μέρος»²⁹. σε κάθε περίπτωση τονίζει την επαναλαμβανόμενη μέσα στον χρόνο δράση, σε ένα συγκεκριμένο τόπο³⁰. Μπορεί να σημαίνει ταυτόχρονα καταφεύγω, εργάζομαι, αναπαύομαι, κοιμάμαι, τρώγω, αναπτύσσω κοινωνικές σχέσεις, διασκεδάζω, εκπαιδεύομαι κ.λπ.³¹ Το 'σπίτι' είναι έτσι το κέλυφος που περιβάλλει/ στεγάζει/ αγκαλιάζει το ευρύ καθημερινό σύνολο δραστηριοτήτων και βιωμάτων ανθρώπων ή οικογενειακών συνόλων. Είναι το 'καταφύγιο' της ατομικής και οικογενειακής ζωής με την ευρύτερη σημασία της λέξης.

Όταν κτίζει κανείς ένα σπίτι δημιουργεί το μέρος που θα στεγάζει τη ζωή του και συγχρόνως θα συμβολίζει την ύπαρξή του μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον. Ο οικοδομημένος χώρος παραπέμπει αυθόρμητα στο *μέσα*, σε αντιδιαστολή με

²⁸ ZOIS 1990, 80.

²⁹ ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ 1998.

³⁰ BAILEY 1990, 23-24, όπου γίνεται επίσης προσπάθεια να προσεγγιστεί η σύνθετη ορολογία που σχετίζεται με τη λέξη 'house', 22-23.

³¹ Βλ. συμπληρωματικά ΚΟΡΑΚΑ 1990, 217.

το *έξω*: ο κόσμος του μέσα είναι κτισμένος με τάξη και προορίζεται να κατοικηθεί, ενώ ο κόσμος του *έξω* είναι γενικά ακατοίκτητος, είναι η έτερη, η άγρια επικράτεια (βλ. και την αντίθεση πόλης-άγριων εκτάσεων)³². Ως αρχαιολογικό κατάλοιπο μια οικία είναι από τη μια *αντικείμενο*, από την άλλη *όχημα νοήματος*. Είναι μια ανθρώπινη κατασκευή που διαιρεί τον χώρο σε περικλειόμενο και αποκλειόμενο, φανερώνοντας παράλληλα και την επιθυμητή σχέση μεταξύ τους (π.χ. εσωστρέφεια, εξωστρέφεια ή ρέοντα και μεταβαλλόμενα όρια). Η χωροταξική οργάνωση της οικίας είναι άμεσα συνδεδεμένη με το είδος της κοινωνίας μέσα στην οποία υπάρχει και η «αποκρυπτογράφηση» της συμβάλλει αποφασιστικά στην εξαγωγή πολιτιστικού νοήματος³³.

Αν η αρχιτεκτονική της οικίας αποτελεί το *πλαίσιο*, τότε ο οικιακός χώρος αποτελεί το *πεδίο* εκπλήρωσης των ιδιωτικών ή οικογενειακών δραστηριοτήτων σε καθημερινή βάση. Το πλαίσιο αυτό ορίζεται στον οριζόντιο όσο και στον κάθετο άξονά του από το σχέδιο της αρχιτεκτονικής μονάδας. Δημιουργείται έτσι η έννοια ενός περικλειστού και στεγασμένου οικιακού χώρου. Όμως ο οικιακός χώρος δεν συμπίπτει ούτε με το στεγασμένο μονάχα μέρος (οι αυλές για παράδειγμα αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του πεδίου δράσης της καθημερινής ζωής) ούτε απαραίτητα με ό,τι ορίζεται από το περίγραμμα της οικίας. Μπορεί να επεκτείνεται και πέρα από αυτό, αναδεικνύοντας την ελαστικότητα των ορίων του *μέσα* και του *έξω*. Για παράδειγμα, η περιοχή γύρω από το σπίτι μπορεί να φιλοξενεί κάποιες συγκεκριμένες εργασίες, λόγω καλύτερων συνθηκών φωτισμού, αερισμού, διαμόρφωσης του εδάφους κ.λπ., χωρίς να αποκλείεται από τα όρια του κατοικιακού χώρου. Από τα παραπάνω φαίνεται η σχετικότητα της έννοιας του ευρύτερου οικιακού χώρου, κλειστού, ημιυπαίθριου ή ανοιχτού³⁴.

Η μελέτη μιας αρχιτεκτονικής μορφής είναι, μεταξύ άλλων, μια προσπάθεια αναγνώρισης των λειτουργιών και των ρόλων που αυτή επιτελεί. Μια αναγνώριση που δεν είναι καθόλου εύκολη στο πλαίσιο της προϊστορικής αλλά και της παραδοσιακής Κρήτης, όπου οι περισσότεροι χώροι της οικίας είναι κατά κανόνα πολυχρηστικοί και δεν έχουν πάντα σαφή αρχιτεκτονική μορφή, που να δηλώνει καθαρά τη λειτουργία τους. Τα «ανάκτορα» της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. είναι οι μόνες σχεδόν μνημειακές κατασκευές με

³² YANNOULI 1992, 39. Δεν πρέπει να παραγνωρίζεται όμως και η ύπαρξη του *μεσάζοντος* χώρου ανάμεσα στον οικισμό και την αγριότητα, δηλ. οι καλλιεργημένοι αγροί, τα μποςτάνια κ.λπ.

³³ Αυτόθι, 42-43.

³⁴ ΚΟΡΑΚΑ 1984, 4.

συγκροτημένη και επαναλαμβανόμενη γενική αρχιτεκτονική μορφή. Εκτός από αυτά, λίγα αρχιτεκτονικά «αποσπάσματα» της Εποχής του Χαλκού, όπως η «δεξαμενή καθαρμών» και η «μινωική αίθουσα», τυποποιήθηκαν μέσα στο χρόνο και απέκτησαν μορφή ικανή να παραπέμπει αυτόματα σε κάποιες κοινές λειτουργίες τους³⁵.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, ο κινητός και ακίνητος εξοπλισμός –όταν υπάρχει– είναι εκείνος που οδηγεί σχεδόν αποκλειστικά σε μια κατανόηση του χαρακτήρα και των χρήσεων των αιγαιακών χώρων συνδέοντάς τους, για παράδειγμα, με συγκεκριμένες οικιακές δραστηριότητες. Όμως τα ίδια ευρήματα μπορεί να εξυπηρετούν, μαζί ή ξεχωριστά, ποικίλες χρήσεις: π.χ. μια εστία μπορεί να χρησιμοποιείται για μαγείρεμα, για φωτισμό, για θέρμανση, για κάποια εργαστηριακή δραστηριότητα ή/και ως βωμός. Από την άλλη η ίδια χρήση μπορεί να υπονοείται από διαφορετικά ευρήματα, π.χ. για την όπτηση της τροφής μπορεί να χρησιμοποιηθεί εσχάρα, φούρνος ή ανοιχτή εστία³⁶. Επιπλέον, η απουσία κινητού ή σταθερού εξοπλισμού δεν αρκεί πάντα για να τεθεί υπό αμφισβήτηση η λειτουργία μιας δεδομένης αρχιτεκτονικής κατασκευής, π.χ. της κεντρικής αυλής ενός «ανακτόρου». Όπως και η παρουσία πίθων σε μια αυλή δεν την μετατρέπει αυτόματα σε αποθήκη, αλλά προσθέτει την αποθήκευση στις δραστηριότητες που εξυπηρετεί η αυλή. Παρατηρούμε έτσι ότι η σχέση ευρημάτων και υπονοούμενων λειτουργιών δεν είναι σταθερά καθορισμένη αλλά χαρακτηρίζεται και πάλι από τη ρευστότητα που συνδέεται με την εν γένει σχετικότητα της έννοιας του χώρου.

Το βέβαιο είναι ότι, σε κάθε περίπτωση, η συνολική ή/ και επιμέρους ερμηνεία μιας αρχιτεκτονικής κατασκευής και των επιμέρους χώρων που την απαρτίζουν, απαιτεί μια συνθετική μέθοδο προσέγγισης και τον πολυεπιπεδο συνδυασμό όλων των διαθέσιμων δεδομένων. Για την κατανόηση π.χ. της κρητικής νεοαν. οικίας πρέπει να συνεκτιμώνται η θέση της στο συνολικό οικιστικό και φυσικό της τοπίο, η φύση και η ποιότητα των κατασκευαστικών της υλικών, το σχέδιο και ο τρόπος της οριζόντιας και κάθετης ανάπτυξής του, το συνολικό της εμβαδόν και το μέγεθος των δωματίων και άλλων χώρων. Όλα αυτά, βέβαια, σε συνδυασμό με τη μελέτη των άλλων κινητών και σταθερών ευρημάτων της ανασκαφής, τις μεταξύ τους συνάφειες και τη θέση εύρεσής τους στους

---

³⁵ DRIESSEN 1982, 54.

³⁶ ΚΟΡΑΚΑ 1984, 3.

χώρους εντός αλλά και, εν τέλει, εκτός της οικίας –στο πλαίσιο του ευρύτερου κατοικιακού χώρου.

Υπάρχει, τέλος, η τάση να γίνονται εθνοαρχαιολογικές συγκρίσεις των προϊστορικών με τις παραδοσιακές οικίες σύγχρονων κρητικών χωριών, ως προς τα υλικά και τις μεθόδους κατασκευής, την εσωτερική διαρρύθμιση, τον εξοπλισμό, το οικονομικό και κοινωνικό τους εύρος³⁷. Παρόμοιες συγκρίσεις είναι εξαιρετικά χρήσιμες εάν διεξάγονται με ιδιαίτερη προσοχή και με σαφώς καθορισμένο πλαίσιο στη χρήση της αναλογίας μεταξύ συγκρίσιμων μεγεθών. Χρειάζεται, δηλαδή συστηματική γνώση των κοινωνικών και οικονομικών δομών της «παραδοσιακής» Κρήτης –οι οποίες συχνά εκλαμβάνονται ως αυταπόδεικτες, στη βάση εμπειρικά διαμορφωμένων απόψεων των ερευνητών– για οποιαδήποτε σύγκριση ανάμεσα σε τόσο χρονικά και πολιτισμικά, διαφορετικά κοινωνικά σύνολα, έστω και αν αυτά βρίσκονται στον ίδιο γεωγραφικό χώρο³⁸.

Στη βάση του προβληματισμού που προηγήθηκε, η εργασία αυτή οργανώνεται σε τρεις ενότητες. Μετά από μια εισαγωγική γνωριμία με την περιοχή του Πετρά και τις αρχαιολογικές έρευνες που αφορούν κυρίως το Λόφο I, όπου και το κεντρικό κτήριο του νεοαν. οικισμού, επιχειρείται μια αναλυτική προσέγγιση του Σπιτιού II. Έμφαση δίνεται στην χωροταξική του οργάνωση, στα υλικά και τις τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του καθώς και σε επιμέρους κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του. Στην τρίτη ενότητα διατυπώνονται σκέψεις για τη διαμόρφωση ενός χρονολογικού σχήματος βασισμένο σε αρχιτεκτονικά κυρίως κριτήρια· συνεξετάζονται επίσης οι πιθανές λειτουργίες του Σπιτιού II σύμφωνα και με τον κινητό και σταθερό εξοπλισμό του, καθώς και ζητήματα του σχεδιασμού και της εσωτερικής του οργάνωσης. Τέλος, γίνεται προσπάθεια να αναγνωριστεί η θέση του στην νεοαν. αρχιτεκτονική και ο ρόλος του στο ευρύτερο κοινωνικό γίγνεσθαι της YM I περιόδου.

³⁷ Βλ. μεταξύ άλλων: MOOK 2000, KANTA 1981, MCENROE 1982, σχόλιο σ. 15.

³⁸ ΧΑΜΗΛΑΚΗΣ 1995, 988-989.

ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΠΕΤΡΑ

Η ΘΕΣΗ

Η περιοχή του Πετρά καλύπτει ένα σύνολο τεσσάρων χαμηλών λόφων, σε απόσταση περίπου 1,5 χλμ. Α της σημερινής πόλης της Σητείας (χάρτ. 1). Ο κύριος οικισμός του Πετρά της YEX είναι οργανωμένος σε άνδηρα, πάνω σε λοφίσκο με ύψος 50μ. Οι τρεις παρακείμενοι λόφοι φέρουν και εκείνοι ίχνη ανθρώπινης παρουσίας από διαφορετικές περιόδους της Εποχής του Χαλκού.

Η θέση βρίσκεται στο ΝΑ άκρο μικρής κοιλάδας, η οποία δημιουργήθηκε αφενός από τεκτονικές διαμορφώσεις, αφετέρου από τις προσχώσεις του ποταμού Στομίου (Παντελή) που μετακίνησαν το όριο της ακτογραμμής προς Β. Η σημερινή πόλη της Σητείας βρίσκεται στο Β όριο της κοιλάδας αυτής. Από τη γεωλογική έρευνα που έγινε στην περιοχή της κοιλάδας³⁹, διαπιστώθηκε ότι κατά την YEX η θάλασσα προχωρούσε 2 χλμ. περίπου νοτιότερα από τη σημερινή παραλία και έφθανε μέχρι τον λόφο Ανεμομύλια, όπου βρίσκεται η παλαιότερη ανασκαφή του Ν. Πλάτωνα –στη θέση Κληματαριά⁴⁰. Φάνηκε επίσης ότι η στάθμη του νερού βρισκόταν τουλάχιστον 5μ. χαμηλότερα από τη θεμελίωση ενός “κυκλώπειου” τείχους που ανακαλύφθηκε στη ρίζα του λόφου πάνω στον οποίο είναι κτισμένος ο κεντρικός νεοαν. οικισμός του Πετρά.

Ο κόλπος της Σητείας ήταν λοιπόν αρκετά μεγαλύτερος κατά την 2^η π.Χ. χιλιετία και συναντούσε τον ποταμό Στόμιο στην περιοχή των χαμηλών λόφων Ανεμομύλια και Κατρίνια, όπου βρίσκεται και το ιερό του Πισκοκεφάλου⁴¹. Ο ποταμός αυτός εκβάλλει στα Δ του Πετρά, ενώ στα Α του διαμορφώνεται ακόμα μια, μικρότερη, κοιλάδα. Θα ήταν κι εκείνη καλυμμένη κάποτε με νερό, ώστε μαζί με την πρώτη θα σχημάτιζαν δύο ασφαλή φυσικά λιμάνια⁴². Άλλες μικρές κοιλάδες συναντώνται στην περιοχή της Αγίας Φωτιάς, Α του Πετρά, και ανάμεσα στα υψώματα και τους λόφους στις δύο πλευρές του Στομίου, δηλ.

³⁹ Ο Μ. Δερμιτζάκης, καθηγητής Γεωλογίας και Παλαιοντολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, έκανε τρεις γεωτρήσεις στην κοιλάδα Δ και ΝΔ του Πετρά, με σκοπό τον καθορισμό της αρχαίας ακτογραμμής και της ενδεχόμενης ύπαρξης και των ορίων ενός λιμανιού. (ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1989/90, 294-295' της ίδιας, 1991β, 384.

⁴⁰ ΠΛΑΤΩΝ ΠΑΕ 1952 α, 636-639. ΠΑΕ 1953, 288-291. ΠΑΕ 1954, 361-363.

⁴¹ ΠΛΑΤΩΝ ΠΑΕ 1952 γ, 631-636.

⁴² ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1990, 315' της ίδιας, 1988β, 47.

στα Αχλάδια-Ρίζα, στον λόφο του Προφήτη Ηλία –στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου Πραισού (ή Τουρτούλων)– και στη Ζου.

Αν ήθελε κανείς να αναπαραστήσει το τοπίο της Εποχής του Χαλκού στην ευρύτερη περιοχή από το Χαμαίτσι στα Δ μέχρι το ακρωτήριο Σταυρός στα Α (εικ. 2α), δεν θα συγκροτούσε μάλλον μια εικόνα πολύ διαφορετική από τη σημερινή: υψηλότεροι λόφοι στους πρόποδες των ορεινών όγκων, σειρές χαμηλότερων λόφων προς τη μεριά της θάλασσας, μία μεγάλη παράκτια ζώνη (ολόκληρη η σημερινή κοιλάδα Σητείας) και η παράλια πεδιάδα της Αγίας Φωτιάς.

Το ήπιο αυτό ανάγλυφο περιλαμβάνει υψώματα και πλαγιές από κούσκουρα, τον μαλακό λευκό μαργαϊκό ασβεστόλιθο που αποτελείται από νεογενείς (πλειοκαινικές κυρίως) μάργες, ενώ στις ορεινότερες περιοχές της Σητείας σημαντικό είναι το ποσοστό των σχιστολιθικών γεωλογικών στρωμάτων⁴³. Ο κούσκουρας των χαμηλότερων υψωμάτων καλύπτεται συνήθως από χαμηλή θαμνώδη βλάστηση και είναι ιδεώδης για την καλλιέργεια της ελιάς και του αμπελιού. Στα κοιλάματα ανάμεσα στους λόφους ανακατεύεται με τα υπολείμματα των φυτικών υλικών διαμορφώνοντας ένα σκουρότερο εύφορο χώμα, κατάλληλο για την καλλιέργεια εσπεριδοειδών και λαχανικών.

Σήμερα στην περιοχή συναντάμε ελαιόδεντρα, χαρουπιές, αμυγδαλιές, αλλά και το κρητικό φοινικόδεντρο, το οποίο είχαν παρατηρήσει και οι Βενετοί στις παρυφές και τις εκβολές του ποταμού της Σητείας⁴⁴. Η ίδια περιοχή παράγει παραδοσιακά κρασί και μέλι⁴⁵, ενώ, τουλάχιστον κατά την Οθωμανική περίοδο, η Σητεία μαζί με τα Σφακιά αποτελούσαν τους κυριότερους βοσκότοπους προβάτων⁴⁶. Αλλά για το είδος και την έκταση της αγροτικής παραγωγής της Εποχής του Χαλκού έχουμε μόνο σποραδικές ενδείξεις και όχι αποδείξεις.

Ο Πετράς, έτσι, φαίνεται ότι συγκεντρώνει χαρακτηριστικά που είναι καθοριστικά για την απόφαση εγκατάστασης ενός οικισμού στο χώρο: παράγοντες περιβαλλοντικούς, (όπως το υψόμετρο, η γεωλογία, οι πηγές νερού...), όσο και κοινωνικούς και οικονομικούς, όπως η εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, η εγγύτητα με άλλες θέσεις και με θαλάσσιους ή χερσαίους δρόμους.

⁴³ ΖΩΗΣ 1973, 17, 30. ΦΑΣΟΥΛΑΣ 2000 87-88.

⁴⁴ MOODY & RACKHAM 1996, 68.

⁴⁵ ΤΣΙΠΟΡΟΥΛΟΥ 1997, 266-267.

⁴⁶ MOODY & RACKHAM 1996, 163.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Τη θέση του Πετρά επισκέφτηκε πρώτος ο Α. Evans το 1896, κατά τη διάρκεια ταξιδιού του στην Α Κρήτη⁴⁷. Σύντομη ανασκαφική έρευνα, διάρκειας δύο μόλις ημερών, πραγματοποίησε στη συνέχεια, το 1900, ο R. C. Bosanquet, στο πλαίσιο της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Η έρευνα αυτή αποκάλυψε τμήμα του «μινωικού οικισμού» της Σητείας, αλλά και έπεισε τον ανασκαφέα ότι το ανάκτορο που θα έπρεπε κατά τη γνώμη του να υπάρχει στην Α Κρήτη –μετά τα εντυπωσιακά ευρήματα της Κνωσού, της Φαιστού και των Μαλίων– δεν βρισκόταν στον Πετρά⁴⁸. Συνέχισε έτσι την αναζήτησή του ανατολικότερα και ανέσκαψε στο Παλαίκαстро. Ο μινωικός οικισμός του Πετρά, σημείωσε, έχει καταστραφεί από τις δραστηριότητες των περιόδων της Ενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας, καθώς οι κάτοικοι της Σητείας προμηθεύονταν από εκεί συστηματικά, ακόμη στις μέρες του, οικοδομικό υλικό. Από εκεί προέρχεται και το όνομα του τόπου (Πετράς). Υπογράμμισε όμως ότι ο κόλπος της Σητείας θα πρέπει να υπήρξε ιδιαίτερα προνομιακή θέση εξαιτίας της καλής πρόσβασης που παρείχε στην Ανατολή.

Η ευρύτερη περιοχή είναι αρχαιολογικά γνωστή κυρίως από τη δεκαετία του 1950, μέσα από την ανασκαφική δραστηριότητα του Ν. Πλάτωνα, που αποκάλυψε ένα αριθμό εγκαταστάσεων τις οποίες χαρακτήρισε «βίλες» και, θεώρησε «κατοικίες τοπαρχών». Πρόκειται για τις εγκαταστάσεις στη Ζου⁴⁹, τα Αχλάδια-Ρίζα⁵⁰, και τον Προφήτη Ηλία Πραισού (Τουρτούλοι)⁵¹. Στη θέση Κληματαριά στα Δ του Πετρά, ο ίδιος ανακάλυψε ένα ακόμα κτίσμα παρόμοιας κατασκευής, αλλά ενδεχομένως διαφορετικής λειτουργίας από τα προηγούμενα⁵² (χάρτ. 1). Τα συγκροτήματα αυτά, τα οποία σύμφωνα με τον Ν. Πλάτωνα παύουν να υπάρχουν μετά από μια καταστροφή στην ΥΜ ΙΑ περίοδο, είναι σημαντικά λόγω της επιμελημένης κατασκευής τους και φαίνεται πως εξυπηρετούσαν, εκτός από τη διαμονή, περιορισμένης κλίμακας λειτουργίες αποθήκευσης και παραγωγής κρασιού και κεραμικής. Παρόλο που η ανασκαφή τους δεν υπήρξε συστηματική, παρατηρήθηκε όμως ότι τα κτήρια αυτά δεν ήταν μεμονωμένα καθώς γύρω τους βρίσκονταν και άλλα

⁴⁷ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ & HALLAGER 1996, 8, σημ. 4.

⁴⁸ BOSANQUET R. C. 1901/02.

⁴⁹ ΠΛΑΤΩΝ, ΠΑΕ 1955, 288-293. ΠΑΕ 1956, 231-240.

⁵⁰ ΠΛΑΤΩΝ, ΠΑΕ 1952 β, 646-648. ΠΑΕ 1959, 210-217.

⁵¹ ΠΛΑΤΩΝ, ΠΑΕ 1960, 294-300.

⁵² ΠΛΑΤΩΝ, ΠΑΕ 1952 α, 636-639. ΠΑΕ 1953, 288-291. ΠΑΕ 1954, 361-363.

αρχιτεκτονικά λείψανα– με εξαίρεση την περίπτωση της Κληματαριάς– κάνοντάς τα έτσι να μοιάζουν περισσότερο με κεντρικά κτήρια μετρίου μεγέθους εγκαταστάσεων.

Αξιοσημείωτη ανακάλυψη για την περιοχή του κόλπου της Σητείας είναι η ύπαρξη δύο ιερών, στο Πισκοκέφαλο και στον Πρινιά αντίστοιχα. Το πρώτο ανέσκαψε αρχικά, στη δεκαετία του 1930, ο Σ. Μαρινάτος, και συνέχισε να αποκαλύπτει ο Ν. Πλάτωνας. Βρίσκεται σε ένα χαμηλό λόφο, και απέδωσε πλούσια ευρήματα που δείχνουν ότι θα πρέπει να συνδεόταν με κάποιο σημαντικό κέντρο⁵³. Το ιερό κορυφής του Πρινιά, πάνω από την εγκατάσταση στη Ζου σε ύψος 777μ.⁵⁴, διερεύνησε ο Κ. Δαβάρας. Στην προκαταρκτική του έκθεση παρατηρεί ότι πρόκειται προφανώς για ένα από τα πιο σημαντικά ιερά κορυφής της Κρήτης⁵⁵.

Οι πιο πρόσφατες έρευνες ξεκίνησαν το 1984 στο πλαίσιο συστηματικής διερεύνησης της προϊστορικής κατοίκησης και των προτύπων οργάνωσής της στην ευρύτερη περιοχή του κόλπου της Σητείας. Σε αυτές εντάσσεται η συστηματική ανασκαφή στο Λόφο Ι από το 1985⁵⁶. Η γενική τοπογραφία του χαμηλού παράκτιου λόφου του κύριου οικισμού του Πετρά, ήταν παρόμοια με εκείνη των Γουρνιών ώστε να κάνει πιθανή, πριν από την αποκάλυψή του ήδη, την ύπαρξη ανάλογου κεντρικού κτηρίου στην κορυφή (εικ. 14). Στα ΒΑ του κτηρίου, στην πλαγιά του λόφου, αποκαλύφθηκε “λάκκος” γεμάτος με ΜΜΙΒ-ΠΑ κεραμική κ. α. ευρήματα, και σε κάπως χαμηλότερα άνδηρα στα Α του κτηρίου τα νεοαν. Σπίτια Ι και ΙΙ. Η ερευνητική δραστηριότητα περιλαμβάνει ακόμα:

α) Τρεις επιφανειακές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή του κόλπου της Σητείας, η μια από τις οποίες κάλυψε και τους τέσσερις λόφους του Πετρά⁵⁷.

β) Συνεχιζόμενες σωστικές ανασκαφές, σύμφωνα με τις προτεραιότητες και τις ανάγκες που παρουσιάζονται κάθε φορά. Τα δύο τελευταία χρόνια π.χ. ανασκάφτηκαν σωστικά τμήματα κοντά στο “κυκλώπειο” τείχος στη ΒΔ ρίζα του Λόφου Ι και στην κορυφή του Λόφου ΙΙ⁵⁸.

⁵³ ΠΛΑΤΩΝ, *ΠΑΕ* 1952 γ, 631-636.

⁵⁴ Στη σχετική με τον Πετρά βιβλιογραφία αναφέρεται το υψόμετρο των 803μ. για τον Πρινιά. Όμως το ιερό κορυφής είναι τοποθετημένο στη θέση Σκάφη αρκετά μέτρα χαμηλότερα και όχι στο ψηλότερο σημείο του βουνού (SOETENS 2004, βλ. Μέρος Δ', “Spatial site analysis: Prinias”).

⁵⁵ ΔΑΒΑΡΑΣ 1972, 651.

⁵⁶ Για τους λόφους, βλ. παρακάτω *Μνημειακή τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής του Πετρά*.

⁵⁷ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1989· της ίδιας 1991α, 1991β και 1991, *Recenti scoperte de epoca minoica nel jolfo dia Siteia*, SMEA, Roma, 136-164.

⁵⁸ Αδημοσίευτα.

γ) Την προσπάθεια περαιτέρω διερεύνησης της διαχρονικής χρήσης του κόλπου της Σητείας, όσο και των σχέσεων ανάμεσα στις εγκαταστάσεις της Νεοανακτορικής και της Μετανακτορικής περιόδου από Ελληνο-Ιταλική αρχαιολογική αποστολή στην περιοχή των Αχλαδιών το 1992/ 93. Στο πλαίσιο της προσπάθειας αυτής, πραγματοποιήθηκε μια συστηματική, εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα και στη συνέχεια μια ανασκαφή που αποκάλυψε έναν άγνωστο ως τότε νεοαν. οικισμό στη θέση Πλατύσχοινος (βλ. παρακάτω *Μνημειακή Τοπογραφία*).

δ) Πετρογραφική ανάλυση της κεραμικής από τις επιφανειακές έρευνες⁵⁹, καθώς και συντήρηση και μελέτη του κεραμικού κ. ά. ανασκαφικού υλικού στα μουσεία Αγίου Νικολάου και Σητείας. Ανιχνεύτηκε, έτσι, μεγάλος αριθμός εισηγμένων αγγείων από το Παλαίικαστρο, την περιοχή του Ισθμού της Ιεράπετρας και την κεντρική Κρήτη⁶⁰. Εντοπίστηκαν, επίσης, εισαγωγές από τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα και την Κύπρο⁶¹.

---

⁵⁹ DAY 1995.

⁶⁰ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1989/90, 295.

⁶¹ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1995, 932, σημ. 4.

ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΟΥ ΠΕΤΡΑ

Το τοπογραφικό πλαίσιο της ανθρώπινης παρουσίας και δράσης στον νεοανακτορικό Πετρά, διευκρινίστηκε μέσω των επιφανειακών ερευνών που έλαβαν χώρα στην ευρύτερη περιοχή του κόλπου της Σητείας⁶². Από τη σημερινή πόλη της Σητείας μέχρι το ακρωτήριο Σταυρός, κοντά στη Μονή Τοπλού ο κόλπος έχει πλάτος 10 χλμ. (χάρτ. 2α).

Το 1985, πραγματοποιήθηκε η πρώτη επιφανειακή έρευνα στην κοιλάδα της Αγίας Φωτιάς, 5 χλμ. Α της πόλης της Σητείας, κατά την οποία εντοπίστηκαν τουλάχιστον έξι μικρά και, όπως φαίνεται, μεμονωμένα νεοαν. κτίσματα. Χρονολογούνται –κυρίως στη βάση της κεραμικής– στη MM III/ YM I περίοδο⁶³, και θεωρείται ότι μάλλον συνδέονται με την αγροτική εκμετάλλευση της περιοχής. Αυτό το πρότυπο εγκατάστασης συγκρίνεται μάλιστα με το παραδοσιακό σύστημα των *μετοχιών*, των διάσπαρτων δηλαδή αγροτόσπιτων στις καλλιεργούμενες περιοχές, τα οποία χρησιμοποιούνται ως εποχικά ενδιαίτηματα και ως χώροι φύλαξης εργαλείων και προϊόντων⁶⁴.

Τον Ιούλιο του 1986 πραγματοποιήθηκε δεύτερη, εντατική και εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα, η οποία κάλυψε κυρίως τους τέσσερις λόφους του Πετρά. Αυτοί ονομάστηκαν τομείς I, II, III και IV αντίστοιχα (χάρτ. 2β). Κάθε λόφος χωρίστηκε σε τμήματα των 100 έως 500 m², ανάλογα με τη μορφολογία του εδάφους του. Όπως αναφέρεται, «μαζεύτηκαν τα περισσότερα όστρακα και αφέθηκαν αρκετά ακόμα στη θέση τους, ώστε να μην αλλοιωθεί ολοκληρωτικά η εικόνα του χώρου»⁶⁵. Η έρευνα της περιοχής αυτής απέδωσε πυκνά λείψανα κατάληψης.

Ο Λόφος I φάνηκε ότι υπήρξε πυκνότερα κατοικημένος: στις πλαγιές και στην κορυφή του εντοπίστηκαν πολυάριθμοι τοίχοι, όστρακα της MM, YM I και YM III περιόδου, τμήματα λίθινων αγγείων και εργαλείων, και πήλινα υφαντικά βάρη. Αξιοσημείωτη είναι η ύπαρξη ενός παλαιον. αναλημματικού τοίχου, από σχετικά μεγάλες ακανόνιστες πέτρες, γύρω από το πλάτωμα της κορυφής του λόφου. Σώζεται σε ύψος 1,5-0,45μ., έχει πλάτος 1,1μ., μήκος 285μ. –από τα οποία έχουν καθαριστεί τα 100μ.– και είναι θεμελιωμένος απευθείας στο βράχο. Στο τμήμα BA του τοίχου υπάρχει πυργοειδής

⁶² Για τις ανάγκες της παρούσας θεώρησης δίνεται έμφαση στα αποτελέσματα των επιφανειακών ερευνών που αφορούν τη Νεοανακτορική περίοδο.

⁶³ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1989, 21, όπου αναφέρεται ακόμα ότι περισυλλέχτηκε το 70% της κεραμικής και όλα τα λίθινα εργαλεία ή τα υπόλοιπα ευρήματα.

⁶⁴ ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 267.

⁶⁵ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1990, 319. Σημειώνεται ότι συλλέχτηκαν συνολικά 23.000 όστρακα (της ίδιας, 1991β, 383).

προεξοχή, ύψους 2,5μ. Πλακόστρωτος δρόμος πλάτους 2μ., με κατεύθυνση Α-Δ, τμήμα του οποίου αποκαλύφθηκε σε μήκος 5-6μ. στα ΒΔ του τοίχου, θεωρείται ότι αποτελεί δείγμα της εκτεταμένης ΜΜ πολεοδομικής αναδιοργάνωσης του Πετρά, όταν ισοπεδώνεται και επιχωματώνεται η κορυφή του λόφου με σκοπό τη δημιουργία του ισόπεδου πλατώματος⁶⁶.

Στη ΒΑ πλευρά του Λόφου Ι βρέθηκε λαξευτό μονοπάτι πλάτους 0,6-0,7μ. που καθαρίστηκε αργότερα σε μήκος 20μ. περίπου. Έχει κατεύθυνση Β-Ν, και μάλλον συνέδεε τον οικισμό με τη θάλασσα. Το μονοπάτι αυτό –στην Α πλευρά του οποίου υπάρχει χαμηλός αναλημματικός τοίχος– βρίσκεται 1,5-2μ. χαμηλότερα προς Α του νεοαν. Σπιτιού Ι.1 (βλ. παρακάτω). Φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε μέχρι τη σύγχρονη εποχή, γεγονός που έχει προκαλέσει φθορές στην επιφάνειά του. Το εντυπωσιακότερο από τα επιφανειακά αρχιτεκτονικά λείψανα του λόφου, ήταν τμήμα παλαιοαν. τείχους ογκώδους (“κυκλώπειας”) τοιχοδομίας σε χαμηλό σημείο της Δ πλαγιάς. Σωζόταν σε ύψος 2,5-3μ. και έφερε εξίσου ογκώδεις πύργους στη Δ του όψη. Η πιθανότητα να χτίστηκε ως τείχος που προστάτευε το λιμάνι αποκλείστηκε από τα αποτελέσματα της γεωλογικής έρευνας. Ο χαρακτήρας του ήταν μάλλον οχυρωματικός ή αναλημματικός, σε συνδυασμό με την επιδίωξη δημιουργίας μνημειώδους εντύπωσης⁶⁷.

Ο Λόφος ΙΙ βρίσκεται στα ΒΑ του Λόφου Ι. Στην Α πλαγιά του εντοπίστηκε ένας μεσαίου μεγέθους ΥΜ ΙΙΙ οικισμός, από τον οποίο προήλθαν πολυάριθμα όστρακα, και ένας σφραγιδόλιθος από σάρδιο με παράσταση αιγάγρου, που χρονολογείται στην ΥΜΙΙΑ. Στην κορυφή του, βρίσκεται –όπως έρχονται να επιβεβαιώσουν και οι έρευνες των τελευταίων ετών⁶⁸– εγκατάσταση της Τελικής Νεολιθικής και ακολούθως της ΠΜ Ι περιόδου. Η προκαταρκτική εξέταση των οστράκων που απέδωσε δείχνουν σχέσεις με τα ΝΑ Δωδεκάνησα⁶⁹. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε και μεγάλος αριθμός λεπίδων, πυρήνων και απολεπισμάτων από οψιανό.

⁶⁶ Βλ. παρακάτω, *Ο Λόφος Ι στον Πετρά – Ι. Κατάλοιπα της Προανακτορικής περιόδου.*

⁶⁷ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1991β, 351-352. Χωρίς να υπεισέλθουμε στο σύνθετο θέμα των οχυρώσεων στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού, θεωρούμε χρήσιμη την πρόσφατη παρατήρηση του Κ. Branigan ότι, παρά τη σχετική συζήτηση, δεν έχουν βρεθεί ακόμη πουθενά (π.χ. Μάλια, Γουρνιά, Πετράς) επαρκή στοιχεία για την ύπαρξη ενός πλήρους αντίστοιχου οχυρωματικού συστήματος, σε αντίθεση με ότι συμβαίνει σε άλλους σύγχρονους πολιτισμούς στην Παλαιστίνη, τη Συρία, τη Μεσοποταμία, αλλά και στο Αιγαίο. (BRANIGAN 2001, 43).

⁶⁸ Τα δύο τελευταία χρόνια πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή στο Λόφο ΙΙ από τον Δρ. Γιάννη Παπαδάτο.

⁶⁹ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1990, σ. 321.

Στη ΝΑ πλαγιά του Λόφου III, που ονομάζεται Παπούρα, είχε εντοπιστεί ήδη στις αρχές του προηγούμενου αιώνα μια νεκρόπολη θαλαμοειδών τάφων με λάρνακες, η οποία όμως καταστράφηκε από σύγχρονες αγροτικές εργασίες, χωρίς ποτέ να ανασκαφεί⁷⁰, ενώ στο νοτιότερο Λόφο IV βρέθηκαν ΠΜ όστρακα, κυρίως ρυθμού Βασιλικής.

Συνολικά, εκτός από τον κύριο οικισμό στο Λόφο I, αναφέρεται ότι εντοπίστηκαν δώδεκα ακόμα θέσεις που χρονολογούνται από την Τελική Νεολιθική μέχρι την ΥΜ IIIA περίοδο⁷¹.

Το 1987, στο πλαίσιο της επιφανειακής έρευνας στον κόλπο της Σητείας εντοπίστηκε μια άλλη θέση, 1,5 χλμ. Α του Πετρά, στην περιοχή Άσπρουγας. Εκεί διακρίνονται λείψανα τοίχων και βρέθηκαν νεοαν. όστρακα κοινής κεραμικής καθώς και κομμάτια επένδυσης κεραμικού κλιβάνου⁷². Το τοπωνύμιο οφείλεται στην ύπαρξη απόθεσης κιτρινόλευκου πηλού, που είναι χαρακτηριστικός στην κεραμική του Πετρά («πηλός Πετρά») και χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή ποσότητας ΥΜ I αγγείων. Η θέση αυτή συνέβαλε επομένως στην αναγνώριση ενός από τα τοπικά κεραμικά εργαστήρια, που είναι προς το παρόν γνωστό μόνο μέσα από τα προϊόντα του. Φαίνεται ότι το εργαστήριο αυτό ήταν ειδικευμένο στην παραγωγή ορισμένων σχημάτων αγγείων⁷³.

Νεοανακτορικά κτίσματα έχουν επιπλέον εντοπιστεί σε τέσσερις θέσεις της περιοχής του Ανάλουκα, 7 χλμ. Α της πόλης της Σητείας (χάρτ. 2α). Η πρώτη αναφέρεται ήδη από τον Ν. Πλάτωνα ως «νεοανακτορική αγροικία»⁷⁴. η δεύτερη υποδείχτηκε από τον Κ. Δαβάρα, ο οποίος την ονομάζει «μινωικό, σχεδόν παράλιο οικισμό»⁷⁵. οι δύο άλλες θέσεις εντοπίστηκαν από την Μ. Τσιμποπούλου το 1984: η μια βρίσκεται σε λόφο ύψους 20μ. στην παραλία του Ανάλουκα, και περιλαμβάνει λείψανα νεοαν. κτηρίων σε έκταση 400 m², και έναν αναλημματικό τοίχο στο φρύδι του λόφου⁷⁶. Η δεύτερη βρίσκεται Ν του δρόμου Σητείας-Παλαικάστρου, απέναντι από την προηγούμενη. Πρόκειται ίσως για μια νεοαν. «μεμονωμένη αγροικία»⁷⁷.

⁷⁰ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ & VAGNETTI 1995, 202.

⁷¹ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1988β, 48.

⁷² ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1988α, 338.

⁷³ Για τη σύσταση και τις αποθέσεις του πηλού αυτού βλ. DAY 1995, 152 κ. ε., 165.

⁷⁴ Τοποθετείται στη ΝΔ ρίζα του ακρωτηρίου του Αγίου Ισιδώρου (Κάβο Σίδερο), στη θέση 'Κήποι Γρηγορίου' (ΠΛΑΤΩΝ 1960, 307).

⁷⁵ ΔΑΒΑΡΑΣ 1972, 653.

⁷⁶ Η θέση αυτή καταστράφηκε και ισοπεδώθηκε με μηχανικό εκσκαφέα την άνοιξη του 1989 (ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1991β, 388).

⁷⁷ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1991β, 392.

Εξάλλου, στον Σταυρό, στο ανατολικότερο άκρο του κόλπου της Σητείας και 2,5χλμ. Α του Ανάλουκα (χάρτ. 2α), γίνεται λόγος για νεοαν. όστρακα στην περιοχή ενός βραχώδους ακρωτηρίου, σε στρατηγική θέση που ελέγχει οπτικά όλους τους ενδιάμεσους κολπίσκους ξεκινώντας από τη Σητεία. Παρόμοια στρατηγική θέση για τη θαλάσσια κίνηση στον κόλπο θεωρείται ότι διαθέτει και η εγκατάσταση που εντοπίστηκε στην περιοχή του αεροδρομίου, στον λόφο που είναι χτισμένη η σημερινή Σητεία, από όπου συλλέχτηκαν επίσης αρκετά νεοαν. όστρακα⁷⁸.

Τέλος, ο νεοαν. οικισμός στη θέση Πλατύσχοινος που έφερε στο φως η ανασκαφή της Ελληνο-Ιταλικής αποστολής το 1992/93, (χάρτ. 1), απέχει 5 χλμ. από τον Πετρά και λιγότερο από 1χλμ. από την «έπαυλη» στη θέση Ρίζα Αχλαδιών. Η παλιότερη φάση του είναι η MM IIB/ MM IIIA, και η αμέσως επόμενη η YM IA, ενώ για το μεσοδιάστημα μεταξύ των δύο φάσεων αναφέρεται ότι μάλλον μεσολαβεί περίοδος εγκατάλειψης⁷⁹. Η χρήση των νεοαν. κτισμάτων του Πλατύσχοινου συνεχίζεται μέχρι την YM IB. Το γεγονός ότι το στρώμα καταστροφής δεν έφερε ίχνη φωτιάς οδηγεί στην υπόθεση ότι η εγκατάσταση είχε εγκαταλειφθεί.

Η γεωμορφολογική και πολιτισμική εικόνα της περιοχής ευνοεί την παράλληλη εξέταση των δύο θέσεων στη Ρίζα και τον Πλατύσχοινο Αχλαδιών, οι οποίες βρίσκονται συμμετρικά στις δυο πλευρές μακρόστενης και εύφορης κοιλάδας που αντικρίζει τον κόλπο της Σητείας. Ανήκουν επιπλέον στην ίδια οικοδομική παράδοση⁸⁰, και φαίνονται μέρη μεγαλύτερων οικοδομικών συνόλων. Έχουν οπτική επαφή με τον Πετρά, το κεντρικό συγκρότημα του οποίου δέσποζε στην Α πλευρά του λιμανιού, που έχει μετακινηθεί, όπως προαναφέρθηκε, προς τα βόρεια από τις προσχώσεις του Στομίου.

Μια συνολικότερη θεώρηση των αποτελεσμάτων από τις επιφανειακές και τις άλλες έρευνες στην υπό εξέταση περιοχή, με στόχο την ανίχνευση των τρόπων κατοίκησης σε αυτήν κατά τη Νεοαν. περίοδο, θα κατέληγε στην ακόλουθη εικόνα: Η εγκατάσταση στην κορυφή του Λόφου I του Πετρά ήταν, φαίνεται, ο κύριος νεοαν. οικισμός αστικού χαρακτήρα στην περιοχή του κόλπου της Σητείας. Διέθετε, πράγματι, κτήριο με κεντρική αυλή και έλεγχε ένα από τα μεγαλύτερα λιμάνια της Κρήτης. Ένας δεύτερος σημαντικός,

⁷⁸ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1991β, 396.

⁷⁹ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ & VAGNETTI 1995, 199.

⁸⁰ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ & VAGNETTI 1995, 200.

αλλά μικρότερου μεγέθους οικισμός υπήρχε στον όρμο του Ανάλουκα, ενώ στην περιφέρεια του Πετρά βρίσκονται διάσπαρτες οι οικιστικές ενότητες που περιβάλλουν τις «επαύλεις» που ανασκάφηκαν από τον Ν. Πλάτωνα. Υπάρχουν, επιπλέον, οι τουλάχιστον έξι μεμονωμένες αγροικίες της Αγίας Φωτιάς, σε μέρη κατάλληλα για την αγροτική εκμετάλλευση της γης. Παρόμοιες μοιάζουν να είναι οι εγκαταστάσεις στον Άσπρουγα – την πηγή του κιτρινόλευκου «*πηλού Πετρά*»– και πιθανότατα μια ακόμα στον Ανάλουκα, Ν του δρόμου για το Παλαίικαστρο. Δύο εγκαταστάσεις επιλέγουν στρατηγικά σημεία, στο λόφο του αεροδρομίου και στο ακρωτήριο Σταυρός. Στην παραπάνω οικιστική κατανομή έρχονται να προστεθούν δύο ιερά: εκείνο στο Πισκοκέφαλο και το ιερό κορυφής στον Πριλιά.

Με βάση τα παραπάνω, προκύπτει ένα σχήμα κατοίκησης της περιοχής κατά τη Νεοαν. περίοδο το οποίο προτείνει: α) τον Πετρά (Λόφος Ι) ως βασικό κέντρο-λιμάνι με πολιτική και οικονομική δύναμη β) τις εγκαταστάσεις με τις «επαύλεις» ως κέντρα με τοπική εμβέλεια σε σχετική οικονομική αυτάρκεια και πιθανότατα με ιδιαίτερους κοινωνικούς και πολιτιστικούς δεσμούς με τον κεντρικό οικισμό γ) τις αγροικίες («*μετόχια*») ως εγκαταστάσεις για την άμεση γεωργική εκμετάλλευση επιμέρους περιοχών, με σημείο αναφοράς και πάλι τον κεντρικό οικισμό του Πετρά.

Παρόμοια οργάνωση της νεοαν. κατοίκησης αναγνωρίζεται και σε άλλες περιοχές της Α Κρήτης. όπου περιλαμβάνεται ένας κεντρικός οικισμός (πόλη-λιμάνι), άλλοι μικρότεροι οικισμοί, εγκαταστάσεις με επίκεντρο μια «έπαυλη», μεμονωμένα αγροτικά συγκροτήματα, εγκαταστάσεις σε στρατηγικά σημεία, και ένα ή περισσότερα ιερά. Για παράδειγμα, στον κόλπο του Μιραμπέλλου, με κεντρικό οικισμό ίσως τα Γουρνιά, στις περιοχές Ιτάνου-Παλαικάστρου, και Μακρύγιαλου- Διασκαρίου- Καλών Νερών στη Ν ακτή της επαρχίας της Σητείας⁸¹. Για το Διασκάρι, μάλιστα, διατυπώνεται η άποψη ότι υπήρξε κεντρικός οικισμός-λιμάνι αντίστοιχος με τον Πετρά, το Παλαίικαστρο και τα Γουρνιά, αλλά με μεγαλύτερη έκταση από αυτούς. Γύρω του οργανώνεται ένα σύνολο περιφερειακών εγκαταστάσεων, όπως εκείνες στο Μακρύγιαλο⁸² και τα Καλά Νερά.

⁸¹ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1991β, 397-398· ΔΑΒΑΡΑΣ 1995, 77, όπου αναφέρεται: «τη μινωική εποχή πιθανότατα υπήρχε εδώ ένα διπλό λιμάνι, όπως εκείνο που φαίνεται ότι σχημάτιζε η σημερινή νησίδα του Μόχλου στη Β ακτή, τότε ως χερσόνησος».

⁸² Η «έπαυλη» του Μακρύγιαλου ενδεχομένως δεν ήταν μεμονωμένο οικοδόμημα αλλά το κέντρο μιας εγκατάστασης. Ο Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ που ανέσκαψε τη θέση αναφέρει τουλάχιστον «μια δεύτερη (έπαυλη) σε πολύ μικρή απόσταση προς Β» (ΔΑΒΑΡΑΣ 1995, 77).

Ο ΛΟΦΟΣ Ι ΣΤΟΝ ΠΕΤΡΑ⁸³

ΤΟ ΠΛΑΤΩΜΑ ΚΟΡΥΦΗΣ

Το πλάτωμα της κορυφής του Λόφου Ι αποτέλεσε το επίκεντρο του αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, μετά την αποκάλυψη και συστηματική ανασκαφή σε αυτό του κεντρικού κτηρίου του οικισμού. Εδώ έχει, επομένως, διευκρινιστεί καλύτερα από ό,τι σε άλλα σημεία του λόφου, η στρωματογραφία και η χρονολογική διαδοχή των περιόδων κατάληψης ολόκληρης της εγκατάστασης.

Κατάλοιπα της Προανακτορικής περιόδου

Κατά την πρώιμη ΠΜ ΙΙΒ περίοδο, ο οικισμός του Πετρά καταλάμβανε ήδη ένα αρκετά μεγάλο τμήμα της κορυφής του λόφου, σύμφωνα με τις αρχιτεκτονικές και άλλες ενδείξεις (εικ. 3). Οι τοίχοι αυτής της περιόδου, έχουν διαφορετικό προσανατολισμό από τους μεταγενέστερους και δείχνουν ότι ανήκουν μάλλον σε χωριστές αρχιτεκτονικές μονάδες με αρκετό ελεύθερο χώρο ανάμεσά τους. Τα κτήρια θεμελιώνονται κατευθείαν πάνω στον φυσικό βράχο και είναι κατασκευασμένα από μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους. Κάποιοι τοίχοι μάλλον έφεραν ερυθρό κονίαμα, και αρκετά από τα δάπεδα επικαλύπτονταν από κοκκινωπό πηλό. Λαξευτές γούρνες θεωρείται ότι συνδέονται με τα κτήρια αυτά. Οι συγκεκριμένες κοιλότητες έχουν διαφορετικές διαστάσεις. Μερικές περιείχαν λίθινα εργαλεία, που είναι επίσης διάσπαρτα σε όλη την Α κυρίως πλευρά του πλατώματος της κορυφής. Υπάρχουν και άλλες ενδείξεις βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, όπως η υφαντική⁸⁴ και η κατεργασία οψιανού⁸⁵. Η κεραμική της περιόδου είναι καλής ποιότητας και περιλαμβάνει εισαγωγές από τον κόλπο του Μιραμπέλλου και τον Ισθμό της Ιεράπετρας (ρυθμός Βασιλικής).

Πολύ λίγες ενδείξεις υπάρχουν για την ΠΜ ΙΙΙ/ ΜΜ ΙΑ περίοδο: ένα δάπεδο με όστρακα με διακόσμηση Ανοικτού επί Σκοτεινού, διάσπαρτα υπολείμματα άλλων δαπέδων, και μικρά τμήματα τοίχων κάτω από και στα Ν των στενών διαμερισμάτων στο Β τμήμα της Δ πτέρυγας του μετέπειτα κεντρικού κτηρίου (εικ. 4). Οι κατασκευαστικές τεχνικές δεν

⁸³ Οι πληροφορίες αντλούνται από τη σχετική με την ανασκαφή του Πετρά βιβλιογραφία. Στην παρούσα περιγραφή υιοθετείται η ορολογία που χρησιμοποιούν οι ανασκαφείς.

⁸⁴ BURKE 2001.

⁸⁵ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 2002, 136, σημ. 14.

διαφέρουν από εκείνες της ΠΜ ΙΒ περιόδου, αν εξαιρέσει κανείς το γεγονός ότι το πάχος των τοίχων είναι τώρα ελάχιστα μεγαλύτερο. Ο προσανατολισμός των τμημάτων που σώζονται είναι ίδιος με εκείνον της Β πρόσοψης του κεντρικού κτηρίου, γεγονός που ίσως φανερώνει ήδη τη σύλληψη ενός σχεδίου, το οποίο επρόκειτο να υλοποιηθεί στην επόμενη φάση, με τη θεμελίωση του κεντρικού κτηρίου⁸⁶. Η κεραμική είναι και πάλι καλής ποιότητας και φανερώνει επαφές με τον Ισθμό της Ιεράπετρας (ρυθμός Βασιλικής).

Η ΜΜ ΙΒ/ ΜΜ ΙΙΑ περίοδος αναγνωρίστηκε από ένα αμφορέα που βρέθηκε *in situ* και από κεραμική της περιόδου αυτής πάνω σε πλακόστρωτο δάπεδο δωματίου της Δ πτέρυγας⁸⁷. Πρόκειται για τετράγωνο δωμάτιο (2 x 2μ.) με πλακόστρωτο στη ΒΑ γωνία του, το πρώτο από Α, ξεκινώντας από το Δ όριο της κεντρικής αυλής, και ακριβώς κάτω από τους στενούς παράλληλους χώρους. Αντιπροσωπεύεται επίσης από ελάχιστα υπολείμματα άλλων δαπέδων (εικ. 5). Καθαρά ίχνη ΜΜ Ι κτισμάτων όμως δεν έχουν διατηρηθεί στο πλατώμα, εξαιτίας της μεταγενέστερης βαθιάς λάξευσης και της εκτενούς ισοπέδωσής του για την κατασκευή του κεντρικού κτηρίου.

Ενδείξεις ωστόσο για τη σημασία του Πετρά αυτής της περιόδου, παρέχει μια άλλη περιοχή, περίπου 50μ. ΒΑ του κεντρικού κτηρίου, σε χαμηλότερη πλαγιά του λόφου, ανάμεσα στους τομείς Ι και ΙΙΙ της ανασκαφής. Εκεί εντοπίστηκε “λάκκος” διαστάσεων τουλάχιστον 10 x 5μ. και βάθους σχεδόν 2μ., με δευτερογενή απόθεση υλικού σε φυσική, ακανόνιστου σχήματος, λακούβα του βράχου. Πρόκειται για μάζα από την καταστροφή κτισμάτων σε άλλο σημείο του λόφου, πιθανότατα στην κορυφή του πλατώματος τα οποία πετάχτηκαν εκεί μετά τον καθαρισμό του χώρου. Ο “λάκκος” περιείχε υψηλής ποιότητας κεραμική ΠΜΙΙΙ–ΜΜΙΒ περιόδου⁸⁸ –αρκετά όστρακα έφεραν σημεία κεραμέων– θραύσματα λίθινων και άλλων αγγείων, αρκετά από τα οποία θεωρούνται λατρευτικά, λίθινα εργαλεία, θραύσματα οψιανού, υφαντικά βάρη και οστά. Καθώς δεν υπάρχουν ίχνη φωτιάς, διατυπώνεται η υπόθεση ότι η σκόπιμη καθώς φαίνεται αυτή ενέργεια, αποτέλεσε μέρος μιας γενικής αναδιοργάνωσης του πλατώματος κατά την πρώιμη ΜΜ περίοδο, πριν από την κατασκευή του κεντρικού κτηρίου.

Τα προανακτορικά δείγματα κατοίκησης στον Λόφο Ι μαρτυρούν, επομένως, σταθερή χρήση του χώρου και μια αξιοσημείωτη ανάπτυξη του οικισμού πριν τη

⁸⁶ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1999, 848.

⁸⁷ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ & HALLAGER 1996b, 14.

⁸⁸ Προσωπική πληροφορία της Μ. Τσιποπούλου.

θεμελίωση του κεντρικού κτηρίου, το οποίο φαίνεται να είναι αποτέλεσμα ενός δυναμικού κοινωνικού συνόλου, που επεξεργαζόταν όλο και πιο σύνθετες δομές μέχρι εκείνη τη στιγμή. Παρόμοιες διαπιστώσεις έχουν τροφοδοτήσει μια συζήτηση περί “αντικρουόμενων ελίτ” στον Πετρά αυτής της περιόδου⁸⁹, στην οποία δεν θα υπεισέλθουμε εδώ.

Το κεντρικό κτήριο

Από τα 7000 m² του πλατώματος, το κεντρικό κτήριο καταλαμβάνει περίπου τα 2000 m². Παρακάτω δίνεται μια σύντομη περιγραφή του συγκροτήματος (εικ. 7), ακολουθώντας το βασικό χρονολογικό σχήμα που έχει διαμορφωθεί από την μέχρι τώρα έρευνα για την αρχιτεκτονική του εξέλιξη.

Κατάλοιπα της Παλαιοανακτορικής περιόδου

Ο οικισμός αποκτά κεντρικό κτήριο μέσα στην ΜΜΙΑ, μετά από εκτεταμένες επεμβάσεις στην κορυφή του λόφου, για τη δημιουργία ισόπεδου για τη θεμελίωσή του. Υπογραμμίζεται ο ιδιαίτερος ρόλος που αποκτά, τώρα, ο Πετράς για την τοπική και την ευρύτερη οικονομία, ρόλος που εκφράζεται μέσα από την αρχιτεκτονική του διαμόρφωση. Οι στρωματογραφικές τομές⁹⁰ στον χώρο του κεντρικού κτηρίου, εκτός από τα κινητά ευρήματα που απέδωσαν, αποκάλυψαν αρκετούς τοίχους και άλλες κατασκευές της Παλαιοαν. περιόδου.

Α τμήμα πλατώματος

Αρχίζοντας από Α, διαπιστώνεται ότι μέρος της ενιαίας οικοδομικής σύλληψης και αναδιοργάνωσης της κορυφής του λόφου σε ετούτη τη χρονική φάση, αποτελεί η λάξευση του βράχου για τη θεμελίωση ενός ισχυρού αναλημματικού τοίχου, σχεδόν “κυκλώπειας” κατασκευής, με τον οποίο συνδέεται άμεσα μια ορθογώνια πυργοειδής προεξοχή στη ΝΑ του γωνία (εικ. 6, 8α). Το μεγαλύτερο μέρος του τοίχου αυτού έχει καταρρεύσει, ενώ από την πυργοειδή προεξοχή δεν σώζονται παρά μόνο τα θεμέλια, χωρίς καθόλου εσωτερικά χωρίσματα. Αλλά το μνημειακό αυτό σύνολο πρέπει να ήταν εμφανές από μακριά σε όποιον προσέγγιζε το χώρο από τη μεριά της θάλασσας. Ένα επιπλέον ορθογώνιο κτήριο Ν

⁸⁹ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 2002, 136-137.

⁹⁰ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ & WEDDE 2000, 359-377.

του αναλημματικού τοίχου, με άξονα περίπου ΒΑ-ΝΔ παραμένει δυσερμήνευτο, εφόσον μάλιστα ασαφές είναι ακόμη και το Ν όριο της Δ πτέρυγας του κεντρικού κτηρίου. Οι κατασκευές αυτές αποτελούν μέχρι σήμερα τα μόνα αρχιτεκτονικά υπολείμματα νότια της παλαιοαν. κεντρικής αυλής καθώς η Ν πτέρυγα έχει χαθεί λόγω της διάβρωσης του εδάφους.

Βόρεια της κεντρικής αυλής τώρα, στο ΒΑ κομμάτι του πλατώματος, είχε επίσης αφαιρεθεί ικανός όγκος βράχου διαστάσεων περίπου 7,5 x 2,5μ., εκεί όπου στηρίχθηκαν στη συνέχεια οι ογκόλιθοι ενός είδους μικρού “οχυρού”, πιθανώς για τον έλεγχο της πρόσβασης από τη Β πλαγιά. Στο Α άκρο του πλατώματος, ανήκει και ένας λαξευτός αγωγός για την απομάκρυνση των υδάτων από την κεντρική αυλή (εικ. 8α). Ο αγωγός αυτός επιβεβαιώνει, έτσι, και την ύπαρξη παλαιοαν. κεντρικής αυλής, αφού βρίσκεται κατευθείαν κάτω από το επίπεδο του κονιάματος που την καλύπτει. Έχει Α έξοδο προς τη μεριά του αναλημματικού τοίχου και Β έξοδο στη ΒΔ γωνία της αυλής, όπου ακουμπά σε μια μνημειακή κλίμακα, και καλύπτεται με ισόδομους λίθους σε σχήμα U⁹¹.

Κεντρική αυλή: Η παλαιοαν. κεντρική αυλή έχει προσανατολισμό περίπου Β-Ν, και διαστάσεις 18 x 6,6μ. Σε αντίθεση με τις κεντρικές αυλές των άλλων «ανακτορικών» συγκροτημάτων, δεν πλαισιώνεται από δύο, αλλά μονάχα από μια, καθώς φαίνεται, πτέρυγα, στη Δ πλευρά της. Στο ΒΔ άκρο της υπάρχει μνημειακή κλίμακα –από την οποία σώζονται τα δύο πρώτα σκαλοπάτια– ενώ στα ΒΑ, τετράγωνο δωμάτιο (4 x 4μ.) επικοινωνεί με την κλίμακα. Οι κατασκευές αυτές αποτελούσαν ένα αρχιτεκτονικό σύνολο μέσω του οποίου διασφαλιζόταν πρόσβαση και ίσως συγχρόνως και ο έλεγχος της κυκλοφορίας από και προς την αυλή. Η συνέχεια του Α τοίχου του τετράγωνου δωματίου προς Ν αποτελούσε το Α όριο της αυλής. Αντίστοιχα, ο τοίχος που ορίζει τη Δ της πλευρά ενισχύει την άποψη ότι το κεντρικό κτήριο ήταν μέρος ενός ενιαίου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, εφόσον κατά την κατασκευή της κεντρικής αυλής φαίνονται ήδη διαμορφωμένοι οι Α-Δ άξονες του κτηρίου, σε συνάρτηση με το Δ όριό της.

⁹¹ Για τη μνημειακή κλίμακα, βλ. αμέσως παρακάτω. Στην κάτοψη (εικ. 7α) φαίνονται μόνο δύο από τα σκαλοπάτια της, στα Δ ενός τετράγωνου δωματίου, ΝΔ των οποίων μπορεί κανείς να διακρίνει τη Β απόληξη του αγωγού.

Δ πτέρυγα

Βασικούς άξονες της κάτοψης της Δ πτέρυγας του κεντρικού κτηρίου αποτελούν πέντε τοίχοι με κατεύθυνση Α-Δ, ανάμεσα στους οποίους διαμορφώνονται οι υπόλοιποι χώροι. Ο τοίχος της Β πρόσοψης της Δ πτέρυγας (πλ. έως 1,30μ.) είναι καλυμμένος με κονίαμα εξαιρετικής ποιότητας. Ξεκινά από τον Δ τοίχο της αυλής στο ύψος του δεύτερου σκαλοπατιού της μνημειακής κλίμακας και συνεχίζεται για 10μ. προς τα Δ, όπου και γωνιάζε προς Ν –στο σημείο όπου ξεκινούσε αργότερα ένας λοξός τοίχος με ΝΔ κατεύθυνση. Εκεί διανοιγόταν είσοδος (πλ. 2μ.), στην οποία οδηγούσε από τα Δ πλακόστρωτη ράμπα, με κατεύθυνση Β-Ν. Τα υπολείμματα του πλακόστρωτου αυτού αποτελούν ενδεχομένως ίχνη κάποιας Δ αυλής. Στενή κλίμακα που ξεκινούσε από το χώρο της εισόδου οδηγούσε στον δεύτερο όροφο. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε το ιερογλυφικό αρχείο του Πετρά: είχε προφανώς πέσει από τον όροφο, και παρέχει ασφαλές *terminus ante quem* για την χρονολόγηση της κατασκευής του κτηρίου (εικ. 8β). Ένας δεύτερος τοίχος, με κατεύθυνση Α-Δ, βρίσκεται 6μ. νοτιότερα από εκείνον της Β πρόσοψης. Ανάμεσά τους διαμορφώνονται πέντε επιμήκεις ισομεγέθεις χώροι διαστάσεων 6 x 1,10μ. (με εξαίρεση τον δυτικότερο) από τέσσερις τοίχους με κατεύθυνση Β-Ν στα Α της ΒΔ εισόδου. Οι χώροι αυτοί είναι κλειστοί από όλες τις πλευρές και φαίνεται ότι αποτελούσαν ουσιαστικά μέρος του συστήματος θεμελίωσης της ανωδομής⁹². Η στενότητά τους εξάλλου και η απουσία ανάλογων ευρημάτων, απέκλεισαν την ερμηνεία τους ως αποθηκών.

Ανάμεσα στο δεύτερο και τον τρίτο (από Β) τοίχο με κατεύθυνση Α-Δ του βασικού κορμού της κάτοψης της Δ πτέρυγας, αναπτύσσεται μια σειρά παλαιοαν. κατασκευών. Τέλος, κάποιες άλλες έχουν εντοπιστεί στα Ν του νεοαν. διαδρόμου⁹³. Για όλες αυτές τις κατασκευές δεν υπάρχουν άμεσες ενδείξεις λόγω των νεοαν. και άλλων μεταγενέστερων αλλαγών στην κάτοψη του κεντρικού διαμερίσματος.

⁹² Στην κάτοψη διακρίνονται δέκα συνολικά στενά διαμερίσματα στο Β μέρος της Δ πτέρυγας, εφόσον κατά τη Νεοαν. περίοδο προστίθενται άλλα πέντε στα Δ, συνεχίζοντας, καθώς φαίνεται, το σύστημα θεμελίωσης της Παλαιοαν. περιόδου. Στη βιβλιογραφία, αυτά αντιμετωπίζονται, σε κάποιες περιπτώσεις, ως ενιαία ενότητα χωρίς χρονολογική διάκριση μεταξύ τους (ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 271. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ & HALLAGER 1996b, 13). Στο παρόν κείμενο ακολουθείται η διάκριση των διαφορετικών κατασκευαστικών φάσεων του τμήματος αυτού (ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1999, 850, 852).

⁹³ Βλ παρακάτω «Κατάλοιπα της Νεοανακτορικής περιόδου».

Μόνο μια σειρά δωματίων στο Ν άκρο της Δ πτέρυγας, παρέχει πιο σαφή στοιχεία. Αποτελείται από τρία διαδοχικά ορθογώνια δωμάτια⁹⁴. Το πρώτο από τα Α δωμάτιο (5 x 2μ. περίπου) διαθέτει λαξευτές παραστάδες, οι οποίες υποδεικνύουν τη θέση μιας κεντρικής εισόδου για το σύνολο αυτό από και προς τη ΝΔ γωνία της κεντρικής αυλής (εικ. 12). Το δάπεδο του συγκεκριμένου δωματίου, που βρέθηκε άδειο, είναι καλυμμένο με πλάκες στερεωμένες σε στρώμα κοκκινωπού πηλού. Το μεσαίο δωμάτιο (7 x 2,5-2,8μ.) ήταν επίσης στρωμένο με πλάκες γυψόλιθου, και διέθετε κτιστό γωνιούμενο πάγκο σε σχήμα “L” κατά μήκος του Ν και του Δ του τοίχου, καλυμμένο με κονίαμα άριστης ποιότητας. Ο Ν τοίχος του δωματίου είναι θεμελιωμένος σε σκάμμα του φυσικού βράχου, σημείο όπου επενδύεται με σειρά ορθοστατών. Κονίαμα υπήρχε ανάμεσα στα κενά του πλακόστρωτου αλλά κάλυπτε και τον τοίχο με τους ορθοστάτες. Η ΝΔ γωνία του κτηρίου είναι κατεστραμμένη· όμως τα σωζόμενα ίχνη της δηλώνουν ότι η σειρά των ορθοστατών συνεχιζόταν μέχρι το Δ δωμάτιο (2,5 x 3μ.). Ανήκε σε ισχυρό τοίχο που συνεχιζόταν προς Β. Η απουσία παλαιοαν. ευρημάτων στα δωμάτια αυτά καθιστά και πάλι την ερμηνεία τους δύσκολη. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί η ανακάλυψη τμημάτων τράπεζας προσφορών από κονίαμα στο δωμάτιο του Δ άκρου.

Η ΜΜ ΙΙΒ είναι η περίοδος ακμής του πρώτου κεντρικού κτηρίου. Στα τέλη της ο Πετράς ζει μια καταστροφή, κατά την οποία το ιερογλυφικό αρχείο καταχώστηκε στην περιοχή της ΒΔ εισόδου. Η κεραμική του συγκροτήματος πριν από την καταστροφή αυτή χρονολογείται στην ΜΜ ΙΙΒ. Ενώ, όπως προαναφέρθηκε, οι κεραμικές φάσεις από την ΜΜ ΙΒ μέχρι και την ΜΜ ΙΙΒ διαδέχονται η μία την άλλη, χωρίς εμφανή διακοπή.

Κατάλοιπα της Νεοανακτορικής περιόδου

Ως προς την Νεοανακτορική περίοδο δεν φαίνεται να μεσολάβησε μεγάλο χρονικό διάστημα ανάμεσα στην ΜΜ ΙΙΒ καταστροφή του πρώτου κεντρικού κτηρίου και την ανακατασκευή του, η οποία τοποθετείται στη ΜΜ ΙΙΙ/ ΥΜ ΙΑ περίοδο και ενσωματώνει τα βασικά αρχιτεκτονικά στοιχεία του προηγούμενου σχεδίου. Διακρίνονται δύο

⁹⁴ Το ανατολικότερο δωμάτιο ορίζεται από το Δ όριο της αυλής και τον Α τοίχο μιας μεταγενέστερης ΥΜ ΙΑ προσθήκης (βλ. εικ. 12), ο οποίος πατά στο σημείο διαχωρισμού των δύο παλαιοαν. πλακόστρωτων. Το μεσαίο δωμάτιο ορίζεται από τον μετέπειτα Α ΥΜ ΙΑ τοίχο και τον λαξευμένο στο βράχο τοίχο πίσω από τη Δ πλευρά του πάγκου. Το δυτικότερο δωμάτιο ορίζεται Δ από τον λαξευμένο στο βράχο τοίχο.

κατασκευαστικές φάσεις σε σχέση με το νεοαν. κεντρικό κτήριο, κάθε μια από τις οποίες σηματοδοτείται από μια κύρια καταστροφή, αρχικά σε κάποιο ώριμο στάδιο της YM IA και έπειτα κατά τη διάρκεια της YM IB.

Τέσσερις αλλαγές διαπιστώνονται στην αρχική νεοαν. κάτοψη του κεντρικού κτηρίου (εικ. 9). Η πρώτη αφορά την εγκατάλειψη του ΝΑ συγκροτήματος του πλατώματος με την πυργοειδή προεξοχή και το ορθογώνιο κτήριο, τα οποία μπαζώνονται και ισοπεδώνονται, ενδεχομένως εξαιτίας της αλλαγής κυκλοφορίας από και προς την Α πλευρά του οικισμού. Ο αναλημματικός τοίχος παραμένει, αλλά δεν υπάρχουν ιδιαίτερες ενδείξεις για τη λειτουργία, κατά τη Νεοαν. περίοδο, του τμήματος του πλατώματος στο οποίο βρίσκεται.

Η δεύτερη αλλαγή στο αρχιτεκτονικό MM III/ YM IA σχέδιο σχετίζεται με την κατασκευή της μονάδας των Β αποθηκών (20 x 13μ.) (εικ. 11), για χάρη της οποίας κόβεται σε σημαντικό βαθμό ο βράχος⁹⁵. Ένας τοίχος θεμελιώνεται πάνω στο βράχο, στο Β όριο της μνημειακής κλίμακας και του παραπλεύρου της τετράγωνου δωματίου, 3μ. χαμηλότερα από το επίπεδο της κεντρικής αυλής (όπως επιβάλλει η φυσική κλίση του εδάφους). Χτίζονται τέσσερις ισχυροί πεσσοί («πυλώνες»)⁹⁶ για τη στήριξη ορόφου ή ορόφων –αν κρίνει κανείς από το μέγεθός τους– κάθε ένας από τους οποίους περιλαμβάνει λίθο ισόδομης λάξευσης (86 x 86 x 80μ.). Η είσοδος των αποθηκών υπήρχε στα Δ, δίπλα στον πρώτο πυλώνα, και οδηγούσε σε κλίμακα σχήματος “Π”. Ο διάδρομος που διαμορφωνόταν στα Ν, οδηγούσε σε τρεις όμοιες αποθήκες και μια τέταρτη στα Α, με τοξοειδή τη Β πλευρά της⁹⁷. Μέσα σε αυτές βρέθηκαν τα όστρακα 34 πύθων, ενώ υπολογίζεται ότι είχαν στο σύνολό τους χωρητικότητα 60 περίπου πύθων.

Η ΒΔ είσοδος, εκεί όπου έπεσε το ιερογλυφικό αρχείο, περιήλθε τώρα σε αχρηστία καθώς αντικαταστάθηκε από κλιμακωτή προέκταση της Β πρόσοψης σε τρία επίπεδα (εικ. 9) προς τα Δ, στα Ν της οποίας συνεχίστηκε το σύστημα θεμελίωσης με τη διαμόρφωση πέντε νέων στενών παράλληλων διαμερισμάτων ανάμεσα σε Β-Ν τοίχους⁹⁸.

⁹⁵ Η αρχική μορφή του βράχου δεν είναι εμφανής παρά στο σημείο όπου σώζονται υπολείμματα ΠΜ IIB οικιών στα Ν των Β αποθηκών και οι ΠΜ γούρνες στη ΒΑ γωνία των Β αποθηκών.

⁹⁶ Ο δεύτερος από τα Δ πυλώνες έχει το μισό μέγεθος από τους υπόλοιπους (βλ. εικ. 9).

⁹⁷ Ο Β τοίχος των αποθηκών ακολουθεί την κλίση του εδάφους, παρουσιάζοντας έτσι αφιδωτή μορφή μέχρι την άκρη του πλατώματος (TSIPOPOULOU 1997, 272).

⁹⁸ Η κλιμακωτή προέκταση της Β πρόσοψης προς τα Δ, θεωρήθηκε δείγμα πρόχειρης διαχείρισης του χώρου, όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία: “While the reasoning behind the extension can be reconstructed, it remains unknown why it was treated in so haphazard a manner, creating a north facade consisting of three

Τέλος, διανοίχτηκε ένας διάδρομος ανάμεσα στον τρίτο και τέταρτο Α-Δ τοίχο του προηγούμενου σχεδίου της Δ πτέρυγας (μήκ. 16μ.), που ξεκινά από το Ν ήμισυ του Δ ορίου της αυλής προς τα Δ, μέχρι τον τοίχο της Δ πρόσοψης. Στη μέση περίπου του Β τοίχου του σχηματίζεται κόγχη, η οποία περικλείει βάση κίονα, ενώ στο Δ άκρο του υπάρχει καλυμμένος αγωγός με κατεύθυνση Β-Ν, ο οποίος αποτελεί το Α όριο ενός “εργαστηρίου” με δάπεδο από πλάκες και κονίαμα υψηλής ποιότητας⁹⁹.

Οι δομές Β του διαδρόμου παραμένουν ασαφείς, τόσο ως προς τη διάκριση των αρχιτεκτονικών τους φάσεων όσο και ως προς τη λειτουργία τους. Άγνωστη όμως είναι και η χρήση των χώρων ακριβώς κάτω από τη Ν μεριά του διαδρόμου, οι οποίοι καλύπτουν έκταση με πλάτος 2,5μ. Στον δυτικότερο από αυτούς (μήκ. 6μ.), που είναι θεμελιωμένος στο φυσικό βράχο, βρέθηκαν κομμάτια βαμμένου κονιάματος, όπως φαίνεται στην Α και Δ άκρη και κατά μήκος της Β πλευράς του. Ο διπλάνος χώρος προς Α (μήκ. 3μ.), που έχει πλακόστρωτο δάπεδο, όσο και ο τελευταίος προς Α ακριβώς δίπλα στην κεντρική αυλή ήταν, όπως σημειώνεται, μάλλον ανοιχτοί προς τον διάδρομο, καθώς δεν φαίνεται να διέθεταν Β τοίχο.

Αλλαγές παρατηρούνται και στη σειρά δωματίων του νοτιότερου άκρου της Δ πτέρυγας. Το δωμάτιο με τον πάγκο περικλείεται τώρα από δύο ΥΜ ΙΑ τοίχους, μπαζώνεται και σφραγίζεται. Ο Α τοίχος της ΥΜ ΙΑ περιόδου κτίζεται στο όριο των πλακόστρωτων των δύο παλαιοαν. δωματίων, ενώ ο Δ τοίχος χωρίζει στη μέση το παλαιοαν. δυτικότερο δωμάτιο (εικ. 12). Διαμορφώνονται έτσι δύο νέα δωμάτια αριστερά και δεξιά του παλαιοαν. δωματίου με τον πάγκο.

Το ΥΜ ΙΑ κτηριακό συγκρότημα καταστράφηκε σε κάποια ώριμη φάση ετούτης της περιόδου. Το γεγονός αυτό διαπιστώνεται μέσω δύο σημαντικών αποθέσεων που

---

different planes. If there are tectonic reasons, these cannot be immediately grasped, nor would their correction appear beyond the capabilities of the architects, based on the amount of substantial transformation that the site had already undergone or was undergoing at the time.” (TSIPOPOULOU 1999a, 852). Ωστόσο έμφαση θα άξιζε να δοθεί αφενός στους κατασκευαστικούς λόγους και στη γεωμορφολογία της περιοχής, που ενδεχομένως διευκολύνουν μια τέτοια διαμόρφωση και αφετέρου στο ότι η κανονικότητα των αρχιτεκτονημάτων της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη προκύπτει από τις γεωμετρικές σχέσεις μεταξύ των χώρων που τα απαρτίζουν και όχι από την πιστή εφαρμογή απόλυτων γεωμετρικών σχημάτων (PREZIOSI 1983, 203, 319-322). Έτσι, διαμορφώσεις όπως η υπό συζήτηση, ούτε σπάνιες είναι, ούτε φανερόνουν πάντα προχειρότητα και –όπως εξάλλου αναφέρεται στο παραπάνω άρθρο για τους τεχνίτες του Πετρά–κατασκευαστική *απορία* εκ μέρους των τεχνιτών.

⁹⁹ Στον χώρο αυτό βρέθηκαν λίθινα εργαλεία, λεπίδες και απολεπίσματα οψιανού, λεπτό φύλλο αργύρου και πολλοί κάλαθοι, αλλά η χρήση του δεν προσδιορίζεται χρονολογικά (TSIPOPOULOU & HALLAGER 1996b, 4).

δημιουργήθηκαν κατά την καταστροφή και προέρχονται από τον όροφο: η πρώτη βρέθηκε στην κορυφή της μνημειακής κλίμακας. Περιείχε περίπου 700 κωνικά κύπελλα και μικρό αριθμό άλλων τύπων κυπέλλων. Η δεύτερη, στο έκτο από τα παράλληλα διαστήματα του θεμέλιου συστήματος της Δ πτέρυγας, απέδωσε 900 περίπου ακέραια και όστρακα από άλλα 200 κύπελλα. Περιλάμβανε ακόμα όστρακα άλλων τύπων αγγείων, οστά ζώων, θραύσματα τοιχογραφιών και μιας τράπεζας προσφορών, ελαφρόπετρα, εργαλεία και ένα λύχνο με ψηλό πόδι: όλα σε ένα παχύ στρώμα τέφρας¹⁰⁰.

Το ίδιο το κτήριο πάντως δεν πρέπει να έπαθε σημαντικές ζημιές, όπως δείχνει η μορφή του κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο (εικ. 10). Η κυριότερη αλλαγή στο αρχιτεκτονικό σχέδιο της δεύτερης νεοαν. φάσης του αφορά την περιοχή της κεντρικής αυλής. Η μνημειακή κλίμακα εγκαταλείφθηκε, πιθανόν εξαιτίας της ΥΜ ΙΑ καταστροφής της. Στα Β της κλίμακας χτίστηκε ένας τετράγωνος χώρος, ο οποίος προσαρτήθηκε στις Β αποθήκες, ενώ το Ν τμήμα της αυλής και το διπλανό τετράγωνο δωμάτιο στα ΒΑ της παλαιοαν. κεντρικής αυλής καλύπτονται με δάπεδο από κονίαμα και χαλίκια. Το δάπεδο αυτό επεκτείνεται προς Α ξεπερνώντας το παλαιοαν. Α όριο της κεντρικής αυλής, μέχρι το νέο τοίχο που τώρα υψώνεται περίπου 2μ. ανατολικότερά της (εικ. 10).

Η κεντρική αυλή εξάλλου γνωρίζει σημαντική μείωση των διαστάσεών της, σε 10 x 4,5μ., όταν σειρά λίθων πάνω στην οποία εναλλάσσονται κίονες και πεσσοί, εμφανίζεται στο Α ήμισυ της προηγούμενης φάσης της. Ο τοίχος αυτός χωρίζει τώρα την αυλή σε δύο ίσα μέρη –αν λάβουμε υπόψη την επέκταση που υφίσταται με το δάπεδο από κονίαμα και χαλίκια μέχρι τον νέο τοίχο στα Α. Φαίνεται ότι από τα μέρη αυτά, το δυτικότερο παραμένει υπαίθριο, ενώ το ανατολικότερο λειτουργεί ως στοά, πάνω στην οποία στηρίζεται πιθανώς όροφος που εκτεινόταν μέχρι την περιοχή της μνημειακής κλίμακας, όπως δείχνει η βάση κίονα στο τετράγωνο δωμάτιο της ΒΑ γωνίας της παλαιοαν. αυλής¹⁰¹.

Μια νέα είσοδος με πλακόστρωτο προστίθεται στη ΝΑ γωνία της κεντρικής αυλής, και μια κλίμακα στη ΝΔ γωνία της (εικ. 7, 12). Υπενθυμίζεται ότι έχει προηγηθεί διαδοχικά το κλείσιμο της ΒΔ εισόδου στη μεριά της Δ πτέρυγας κατά την πρώτη νεοαν. (ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ ΙΑ) ανακατασκευή και η Β είσοδος στη μεριά των Β αποθηκών κατά τη δεύτερη (με την ΥΜ ΙΑ καταστροφή). Η αλλαγή αυτή στον τρόπο κυκλοφορίας μπορεί βέβαια να είναι

¹⁰⁰ TSIPOPOULOU & HALLAGER 1996b, 14.

¹⁰¹ TSIPOPOULOU 1999, 852.

αποτέλεσμα των ζημιών της YM IA καταστροφής. Αντανακλά όμως πιθανότατα και κάποια αλλαγή του ίδιου του λειτουργικού ρόλου του κεντρικού κτηρίου.

Την τελευταία διαπίστωση έρχεται να ενισχύσει και το γεγονός ότι ο χώρος αποθήκευσης στο κεντρικό κτήριο αυξάνεται σημαντικά. Τα δωμάτια που βρίσκονται αμέσως νοτιότερα του νεοαν. διαδρόμου της Δ πτέρυγας χρησιμοποιούνται τώρα για αποθηκευτικούς σκοπούς, όπως φανερώνουν τα υπολείμματα πίθων και αμφορέων που αποκαλύφθηκαν σε αυτά¹⁰². Επιπλέον, όπως είδαμε παραπάνω, προστίθεται ακόμα ένα δωμάτιο στις Β αποθήκες, ενώ πίθοι τοποθετούνται ακόμα και στην κεντρική αυλή. Τέλος, το κλιμακωτό Δ άκρο της Β πρόσοψης αντικαθίσταται από λοξό τοίχο και προστίθενται δυο ακόμα τοίχοι στο σύστημα θεμελίωσης του συνόλου.

Το τέλος της δεύτερης νεοαν. φάσης του κεντρικού κτηρίου έρχεται μέσα από μια YM IB καταστροφή από φωτιά, τα σημάδια της οποίας είναι εμφανή σε διάφορα σημεία του. Ένα παχύ στρώμα καταστροφής, το οποίο περιλάμβανε ισόδομους λίθους (αρκετούς με εγχάρακτα τεκτονικά σημεία), παραστάδες θυρών και χωρίσματα πολυθύρων, έπεσε από τον όροφο και κάλυψε την κεντρική αυλή. Αρκετοί ισόδομοι λίθοι (πάλι με τεκτονικά σημεία) έπεσαν στο πρώτο από Α δωμάτιο του Ν άκρου της Δ πτέρυγας του κτηρίου, όπου η φωτιά φαίνεται πως υπήρξε ιδιαίτερα δυνατή. Το ίδιο στρώμα συναντάται και στο νεοαν. διάδρομο της Δ πτέρυγας, στα δωμάτια Ν του διαδρόμου –ιδιαίτερα στα δύο ανατολικότερα– και στην περιοχή των στενών θεμελίων διαμερισμάτων στο Β άκρο της Δ πτέρυγας. Στην περιοχή των Β αποθηκών φαίνεται πως το εύφλεκτο αποθηκευμένο λάδι συνέβαλε ώστε το στρώμα καταστροφής να φτάσει σε πάχος 1,20μ.

Κατάλοιπα της Μετανακτορικής περιόδου

Μετά από ένα διάστημα εγκατάλειψης της θέσης, δείγματα ανθρώπινης παρουσίας στην κορυφή του λόφου συναντώνται και πάλι κατά την YM IIIA. Η YM II φαίνεται ότι απουσιάζει, καθώς ανάλογη κεραμική δεν έχει βρεθεί στο χώρο¹⁰³, ενώ τα πρώτα δείγματα κεραμικής από τη μετανακτορική περίοδο ανήκουν στην YM IIIA1. Αρχιτεκτονικά

¹⁰² Θραύσματα τεσσάρων πίθων βρέθηκαν στον τρίτο (από Δ προς Α) χώρο και τρεις αμφορείς στον διπλανό του προς Α δίπλα στην κεντρική αυλή (TSIPOPOULOU & HALLAGER 1996b, 15).

¹⁰³ Φαίνεται ότι οικισμοί που δεν διέθεταν κεντρικό κτήριο, όπως ο Μόχλος και –μέχρι τώρα– το Παλαίκαστρο, δεν παρουσιάζουν διακοπή κατοίκησης μετά την YM IB περίοδο. Σε σχέση με τη μετανακτορική περίοδο του Πετρά αναφέρεται πάντως ότι η εγκατάσταση στα Αχλάδια παρουσιάζει YM IB κεραμική λίγο μεταγενέστερη από εκείνη του Πετρά, με κάποια σχήματα αγγείων να πλησιάζουν περισσότερο την YM II κεραμική (TSIPOPOULOU 1999a, 853, σημ. 18).

κατάλοιπα της περιόδου αυτής συναντώνται από τη μια πάνω από τα στενά παράλληλα διαμερίσματα Β της Δ πτέρυγας, από την άλλη στην περιοχή της ΥΜ ΙΒ στοάς Α της κεντρικής αυλής, συνιστώμενα από έναν ή δύο χώρους (εικ. 13). Η κεντρική αυλή πρέπει να χρησιμοποιείται ξανά, όπως δείχνει η κεραμική στην επιφάνειά της: τα περισσότερα όστρακα είναι ΥΜ ΙΙΑ2, ενώ τα νεότερα ανήκουν στην ΥΜ ΙΙΒ. Από το ΒΔ άκρο του πλατώματος προέρχονται τέλος ΥΜ ΙΙΓ όστρακα, παρόλο που αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της περιόδου αυτής δεν είναι εμφανή –έχουν ίσως καταστραφεί από το Βυζαντινό νεκροταφείο ή άλλα μεταγενέστερα κτίσματα που εγκαταστάθηκαν πάνω από τα προϊστορικά υπολείμματα.

ΤΟ ΝΔ ΤΜΗΜΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΜΑΤΟΣ ΚΟΡΥΦΗΣ (εικ. 14, 15α,β)

Τα ίχνη κατάληψης στο Ν σημείο του λόφου, που είχαν αρχικά εντοπιστεί με δοκιμαστικές ανασκαφές, έγιναν πιο συγκεκριμένα όταν το 1993 ανοίχτηκαν δεκατέσσερις ακόμα τομές ΝΔ του κεντρικού κτηρίου. Σε αυτές δεν βρέθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα, αλλά κεραμική που καλύπτει τις χρονολογικές φάσεις από την Τελική Νεολιθική μέχρι την ΥΜ ΙΙΑ. Στην περιοχή αυτή έχει προταθεί ότι υπήρχε κήπος, σε αντιστοιχία με εκείνον της Φαιστού¹⁰⁴.

Ακόμα νοτιότερα, σε μικρότερο και ψηλότερο πλάτωμα, αποκαλύφτηκε, μέσα από επτά τομές με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ, ομάδα νεοαν. χώρων σε μέτρια κατάσταση διατήρησης (εικ. 14). Ανήκαν σε διώροφο κτήριο/ κτήρια που αποδίδονται στη ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ ΙΑ περίοδο¹⁰⁵. Τα κτίσματα αυτά θεωρήθηκαν αρχικά “σπίτια”¹⁰⁶, κατόπιν όμως βάσει των ευρημάτων τους, εργαστηριακοί χώροι¹⁰⁷. Οι τοίχοι τους έσωζαν σε αρκετά σημεία επικάλυψη από κονίαμα και ήταν κτισμένοι από μετρίου μεγέθους ακανόνιστες και ακατέργαστες πέτρες, ανάμεσα στις οποίες υπήρχε λίγο χώμα με όστρακα της ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΙ περιόδου. ΠΜ όστρακα βρέθηκαν και μέσα στις λιωμένες πλίνθους που είχαν πέσει στα νεοαν. δάπεδα. Σε τμήμα δαπέδου από κονίαμα βρέθηκαν ΥΜ ΙΒ πρόχους και εικοσιπέντε περίπου άωτα κωνικά κύπελλα. Η υπόθεση ότι πρόκειται για νεοαν. εργαστηριακούς χώρους στηρίχθηκε κυρίως στην ανεύρεση μεγάλου αριθμού λίθινων εργαλείων από τον

¹⁰⁴ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1993, 495 και ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 272, με παραπομπή στην SHAW M. C., *The Aegean Garden*, *AJA* 97, 661-685).

¹⁰⁵ Διαθέτουν «περισσότερες από μια αρχιτεκτονικές φάσεις» (ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1991β, 355), οι οποίες όμως δεν έχουν ακόμη διευκρινιστεί.

¹⁰⁶ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1991β, 355· της ίδιας, 1989/90, 293.

¹⁰⁷ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1993, 495.

ίδιο χώρο προήλθαν ακόμα μερικές τριποδικές χύτρες, ένα ακέραιο λίθινο αγγείο και τμήματα άλλων, μερικά από τα οποία ημιτελή¹⁰⁸, κομμάτια ελαφρόπετρας, μια λίθινη μήτρα για την κατασκευή μαχαιριού, τμήμα κεραμικού τροχού, πήλινα βαρίδια και σφονδύλια, και κομμάτι βαθυκόκκινου λίθου, ίσως βασάλτης, πιθανόν για την κατασκευή λίθινων αγγείων¹⁰⁹.

Στη ΒΔ πλευρά του Λόφου Ι, με δοκιμαστικές τομές εντοπίστηκαν επίσης λείψανα ΥΜ ΙΑ κατάληψης, αλλά σε κακή κατάσταση διατήρησης.

Η Α ΠΛΑΓΙΑ: ΤΟ ΣΠΙΤΙ Ι.1

Το Σπίτι Ι.1 βρίσκεται στον τομέα Ι, σε απόσταση 40μ. ΒΑ του κεντρικού κτηρίου (εικ.15β, φωτ.18α). Αξίζει να ρίξουμε μια πιο προσεκτική ματιά σε αυτό αφενός εξαιτίας της γειννιάσής του με το υπό μελέτη Σπίτι ΙΙ που βρίσκεται ανατολικότερα, μαζί με το οποίο αποτελούν το πληρέστερα ανεσκαμμένο οικιακό σύνολο του Πετρά· αφετέρου λόγω του ότι η μελέτη του έχει προχωρήσει σε σημαντικό βαθμό, παρέχοντας στοιχεία που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν για την καλύτερη κατανόηση του Σπιτιού ΙΙ, το υλικό του οποίου δεν έχει ακόμα μελετηθεί. Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, και ενόσω ετοιμάζεται πυρετωδώς η πλήρης δημοσίευση του Σπιτιού Ι.1, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τα εξής.

Το νεοαν. Σπίτι Ι.1 (εικ. 16α) καταλαμβάνει ένα οικοδομικό τετράγωνο και αποτελείται από 20 περίπου στεγασμένους, ημιυπαίθριους και υπαίθριους χώρους οργανωμένους σε δύο πεζούλες, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους με λίθινη κλίμακα. Στα ΝΔ του βρίσκεται πλακόστρωτος δρόμος και στα ΝΑ βρίσκεται το λαξευτό μονοπάτι που παρείχε πρόσβαση προς και από τη θάλασσα.

Το Σπίτι Ι.1 δείχνει ότι θεμελιώθηκε τη ΜΜ ΙΙΙ, επεκτάθηκε κατά την ΥΜ ΙΑ και καταστράφηκε σε κάποια πρόωμη φάση της ίδιας περιόδου¹¹⁰, ίσως από σεισμό. Έκτοτε εγκαταλείφτηκε και δεν κατοικήθηκε ξανά παρά αρκετά χρόνια αργότερα, κατά την ΥΜ

¹⁰⁸ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 272.

¹⁰⁹ Σε σχέση με τη λειτουργία νεοαν. εργαστηρίων στη συγκεκριμένη περιοχή, αναφέρεται ακόμα μεγάλος αριθμός λεπίδων, απολεπισμάτων και πυρήνων οψιανού (ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1993, 495), οι οποίοι όμως αλλού έχουν αποδοθεί στην ΠΜ ΙΙΒ περίοδο, με βάση την αρχαιολογική τους συνάφεια (ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1991β, 356). Μήπως έτσι, υπονοείται ότι μπορεί να παρακολουθήσει κανείς κάποια συνέχεια της συγκεκριμένης χρήσης του χώρου;

¹¹⁰ Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στην παρουσία αρκετής κεραμικής με γραπτή διακόσμηση Λευκού επί Σκοτεινού (ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1990, 316).

III.A. Ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί και κατά την Παλαιοαν. περίοδο, όπως δείχνουν καμαραϊκά όστρακα. Η ίδια η οικία ήταν θεμελιωμένη πάνω σε λείψανα MM II κτίσματος, με τον ίδιο προσανατολισμό με αυτήν, λιγοςτοί τοίχοι από το οποίο ενσωματώθηκαν στο νεοαν. σχέδιο¹¹¹. Επίσης, σε βαθιά τομή που έγινε στο χώρο που φιλοξενούσε εγκατάσταση πατητηριού (χώρος A) για την εξαγωγή μεγάλου ακέραιου πίθου, κάτω από σχεδόν εντελώς κατεστραμμένο MM II τοίχο, αλλά δίχως καθεαυτή σύνδεση με αρχιτεκτονικά λείψανα, βρέθηκαν ΠΜ όστρακα ρυθμών Πύργου, Αγίου Ονουφρίου και Βασιλικής.

Στα Ν του Σπιτιού I.1 υπάρχει το Σπίτι I.2, που χρονολογείται επίσης στην ΥΜ ΙΑ. Είναι κτισμένο Ν του στενού περάσματος μεταξύ τους, που έχει σε ορισμένα σημεία πλάτος λιγότερο από 1μ., το οποίο εκτιμήθηκε ότι εξυπηρετεί την αποφυγή της υγρασίας μεταξύ των δύο χώρων. Το σπίτι αυτό δεν έχει όμως πλήρως διερευνηθεί ανασκαφικά και επομένως δεν είναι δυνατόν να συναγάγουμε πιο πλήρη συμπεράσματα για αυτό.

Οι τοίχοι του ισογείου του Σπιτιού I.1 είναι κτισμένοι από ακανόνιστες πέτρες και μόνο σε ορισμένες γωνίες υπάρχουν λίθοι πιο προσεκτικά κομμένοι και τοποθετημένοι· εκείνοι του ορόφου ήταν κυρίως πλινθόκτιστοι. Οι περισσότεροι έφεραν κονίαμα που σε αρκετά σημεία βρέθηκε στη θέση του. Κομμάτια κονιαμάτων πεσμένα από τον όροφο έφεραν μάλιστα κίτρινο, κόκκινο και μαύρο χρώμα. Με εξαίρεση το δωμάτιο A, τα δάπεδα του ισογείου ήταν από πατημένο χώμα, ενώ εκείνα των ορόφων ήταν στρωμένα με σχιστολιθικές ή πήλινες πλάκες.

Αξιοσημείωτη είναι η αποκάλυψη εγκατάστασης πατητηριού σε δύο δωμάτια (χώρους A και M), με ξύλινη ίσως πόρτα ανάμεσά τους. Πράγματι, στο χώρο A, που ήταν και ο μοναδικός πλακόστρωτος του ισογείου, αποκαλύφθηκε ακέραιος λίθινος ληνός. Ακριβώς μπροστά από τον κρουνό του, είχε σκαφτεί λάκκος μέσα στον οποίο βρέθηκαν δύο ακέραιοι πίθοι (ύψ. 1,2μ. και 0,5μ. αντίστοιχα). Στον χώρο M βρέθηκε ένας ακόμα πίθος και μια λίθινη γούρνα, ενώ στο δάπεδό του εντοπίστηκαν κομμάτια κονιάματος. Στον χώρο Ξ, που έχει σχήμα “Γ”, (2,5 x 3μ.) και βρίσκεται Α της σκάλας (χώρος Υ στην κάτοψη, εικ. 16α), βρέθηκαν γύρω στα 60 αγγεία. Πρόκειται για αμφορείς, οινοχόες, κύπελλα, λύχνους, τα περισσότερα ακέραια, πεσμένα κατά μήκος των τοίχων, γεγονός που οδήγησε στη σκέψη ότι θα πρέπει να ήταν τοποθετημένα σε ράφια. Επιπλέον, εστίες,

¹¹¹ TSIPOPOULOU & DIERCKX 2001.

τριποδικά αγγεία, και λίθινα εργαλεία που εντοπίστηκαν στο χώρο Ξ, τον χαρακτηρίζουν ως χώρο παρασκευής φαγητού.

Οι ισόγειοι χώροι Λ και Ε, στους οποίους βρέθηκαν τα περισσότερα –από τα 300 συνολικά– λίθινα εργαλεία του κτηρίου δεν διέθεταν θύρες και θεωρούνται αποθηκευτικοί. Η αυλή στα Β του χώρου Φ και ο χώρος Κ πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν για μικρής κλίμακας κατεργασία οψιανού, καθώς σε αυτούς εντοπίστηκαν 90 κομμάτια από λεπίδες, πυρήνες, απολεπίσματα του υλικού αυτού. Η αυλή στα Β του Φ παρείχε ενδείξεις για μικρής κλίμακας κατασκευή λίθινων αγγείων. Ο χώρος Θ, στο ΝΑ τμήμα του κτηρίου, ερμηνεύτηκε ως λάκκος απόρριψης εξαιτίας του μικρού του μεγέθους και της μεγάλης ποσότητας κεραμικής και λίθινων εργαλείων που περιείχε. Εκεί βρέθηκαν και 11 υφαντικά βάρη, ενώ 11 άλλα προήλθαν από χώρους του ισόγειου, και 24 είχαν πέσει από τον όροφο: η μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους βρέθηκε στον χώρο Λ, ο οποίος θεωρήθηκε ότι ήταν αφιερωμένος στην υφαντική δραστηριότητα.

Τις δύο πρώτες χρονιές της ανασκαφής του Σπιτιού Ι.1 (1985-86), ήλθαν ήδη στο φως πάνω από 500 πήλινα αγγεία, ανάμεσά τους και τρεις πίθοι, λίθινα αγγεία, αρκετά λίθινα εργαλεία (πελέκεις, τριβεία, τριπτήρες, χειρόμυλοι, γουδιά), κομμάτια οψιανού, δεκάδες υφαντικά βάρη διαφόρων τύπων (δισκοειδή, παραλληλεπίπεδα και κυβικά), μερικές χάνδρες και μια χάλκινη περόνη από στριφτό σύρμα. Από τον όροφο προήλθαν, εκτός των άλλων, ένα ανθρώπινο ειδώλιο, δύο ζεύγη κεράτων από ειδώλια βοδιών, καθώς και πήλινος κέρνος, μικρές ενδείξεις κάποιας λατρευτικής χρήσης¹¹². Σαφέστερη ένδειξη τελετουργικής πράξης, αποτελεί ταφή βρέφους μέσα σε πιθοειδές, στην παρυφή του πλακόστρωτου δρόμου, κάτω από το δάπεδο στην άκρη της αυλής, αυτής στα Δ της οικίας¹¹³.

Το 44% της κεραμικής προήλθε από το ισόγειο και το 56% από τον όροφο· από τον όροφο, όπου βρέθηκε η μεγαλύτερη ποικιλία τύπων (πάνω από 40 διαφορετικά είδη αγγείων, με ποικίλες διαφοροποιήσεις ανά σχήμα). Τα αποτελέσματα από τη μελέτη της

¹¹² ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1990, 317.

¹¹³ Πρόκειται για ταφή νεογέννητου ή και αγέννητου ακόμα βρέφους, από το σκελετό του οποίου λείπουν τα πόδια. Τη μελέτη της έχει αναλάβει η ανθρωπολόγος Tina MacGeorge. Ενδιαφέρουσα είναι η αντιστοιχία της ταφής αυτής με μια άλλη *intra muros* ταφή από το Ακρωτήρι Θήρας κάτω από το δάπεδο δωματίου στο φρέαρ ΝΦΠ 61. Εκεί οστά νεογέννητου είχαν τοποθετηθεί σε ανεστραμμένη ΜΚ φιάλη. Η ταφή παρουσιάζεται, με την απαραίτητη επιφύλαξη που επιβάλλει η μοναδικότητα ενός τέτοιου ευρήματος, στο πλαίσιο της συζήτησης για τους πολυάριθμους αποθέτες θεμελίωσης του Ακρωτηρίου (ΛΑΝΑΡΑΣ 2002, 17-18, 36-37).

κεραμικής βοηθούν να ανασυσταθεί το γενικό σχήμα των δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα στο Σπίτι I.1. Έτσι, στο ισόγειο επιτελούνταν περιορισμένες αποθηκευτικές και, κυρίως, βιοτεχνικές δραστηριότητες, όπως είναι η παρασκευή κρασιού και τροφής, η κατασκευή λίθινων αγγείων και εργαλείων, πολλά από τα οποία είναι από οψιανό. Στον όροφο διαπιστώνεται μικρής κλίμακας αποθήκευση σε αγγεία μέσου μεγέθους, π.χ. σε πρόχους, αμφορείς και πιθοειδή, υφαντική δραστηριότητα και κατανάλωση ποτών και τροφής.

Ειδικά η αποθήκευση δεν ήταν ωστόσο, καθώς φαίνεται, ούτε μακροπρόθεσμη, ούτε μεγάλης κλίμακας. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει τη σχέση του Σπιτιού I.1 με το κεντρικό κτήριο, προς το οποίο πιθανότατα απευθύνονταν οι κάτοικοι της οικίας για την κάλυψη των υπόλοιπων αναγκών τους. Επίσης περιορισμένη και περιστασιακή μοιάζει η κατεργασία οψιανού και η κατασκευή λίθινων αγγείων. Η προσπάθεια συσχετισμού των παραπάνω δραστηριοτήτων με το κεντρικό κτήριο είναι πολύ δύσκολη και δεν μπορεί παρά να κινείται στη σφαίρα των πιθανοτήτων. Πρόκειται ενδεχομένως για σχέσεις «ανταπόδοσης», δηλ. ανταλλαγής των παραγόμενων τεχνέργων (λεπίδων οψιανού, λίθινων αγγείων) έναντι παροχής αγαθών και υπηρεσιών από το κεντρικό κτήριο.

Μια απόθεση (deposit) κωνικών κυπέλλων στον αποθηκευτικό χώρο Π περιείχε 70 ολόκληρα ΥΜ ΙΑ κύπελλα και όστρακα από 50 άλλα, ενώ μια δεύτερη ανάλογη απόθεση βρέθηκε στον λάκκο Θ. Θεωρείται ότι και οι δύο αποτελούν ένδειξη κάποιου τελετουργικού υποδοχής (καλωσόρισμα και κοινή πρόποση), μια συνήθεια που μάλλον προκύπτει και μέσα από άλλα παρόμοια σύνολα του οικισμού¹¹⁴.

---

¹¹⁴ RUPP & TSIPOPOULOU 1999, 729-739.

II. ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΜΕ ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΙΙ ΣΤΟΝ ΠΕΤΡΑ - ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

ΘΕΣΗ – ΕΡΕΥΝΑ

Το Σπίτι ΙΙ του Πετρά βρίσκεται σε χαμηλό άνδηρο της Α πλαγιάς του Λόφου Ι, πάνω από την προστατευμένη κοιλότητα που σχηματίζεται ανάμεσα στους Λόφους Ι και ΙΙ (χάρτ.2α, εικ.14, 15α, β). Το άνδηρο αυτό ονομάστηκε τομέας ΙΙ. Είναι 5μ. χαμηλότερα προς Α από το Σπίτι Ι, και 3μ. κάτω από το λαξευτό μονοπάτι που θεωρείται ότι συνέδεε τον οικισμό με τη θάλασσα (φωτ. 18α).

Στον τομέα ΙΙ έγιναν το 1987 τρεις δοκιμαστικές τομές, οι οποίες απέδωσαν κατά κύριο λόγο κεραμική της ΥΜ Ι –λίγα προγενέστερα (ΠΜ και ΜΜ) και δύο μονάχα μεταγενέστερα (ΥΜ ΙΙΑ) όστρακα. Σε μια από τις τομές αποκαλύφθηκε, σε βάθος 0,20μ., τοίχος με προσανατολισμό Β-Ν (πλ. 0,50μ.), κατασκευασμένος από σχετικά μεγάλες ακανόνιστες πέτρες¹¹⁵. Στον χώρο πραγματοποιήθηκε συστηματική ανασκαφή που διήρκεσε τρεις ανασκαφικές περιόδους από το 1989 ως το 1991¹¹⁶.

Από τότε μέχρι σήμερα έχουν μελετηθεί και μελετώνται ακόμη κάποιες ομάδες ευρημάτων του Σπιτιού ΙΙ. Στη δημοσίευση των επιγραφών της ιερογλυφικής γραφής και της Γραμμικής Α¹¹⁷ δίδεται και σύντομη περιγραφή της υπό μελέτη οικίας. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες είναι και οι πληροφορίες για τα πολυάριθμα κεραμικά σημεία σε αγγεία και όστρακα από την ανασκαφή του Σπιτιού ΙΙ¹¹⁸. Οι αγνύθες μελετήθηκαν προκαταρκτικά από τον Brendan Burke¹¹⁹, ενώ τα τριποδικά σκεύη του σπιτιού αποτελούν μέρος διδακτορικής διατριβής της Emanuela Alberti¹²⁰.

Εφόσον το Σπίτι ΙΙ παραμένει ουσιαστικά αδημοσίευτο, η παρούσα μελέτη βασίστηκε αποκλειστικά στα ημερολόγια των τριών ανασκαφικών περιόδων. Χωρίς ωστόσο ακόμη τον κάρναβο της ανασκαφής, σε αρκετές περιπτώσεις υπήρξε ιδιαίτερα δυσχερής η ταύτιση των ανασκαφικών δεδομένων με τις τομές, τα δωμάτια και τους

¹¹⁵ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1991, 19.

¹¹⁶ Στην ανασκαφή, εκτός από την επιβλέπουσα Μεταξία Τσιποπούλου, έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι: Νάνσυ Παπακωστοπούλου, Γεωργία Αναγνώστου, Έλενα Χατζηδοπαυλάκη και Έφη Μαρκπούλου.

¹¹⁷ ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟΥ & HALLAGER 1996b.

¹¹⁸ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1995.

¹¹⁹ BURKE 2001.

¹²⁰ ALBERTI 2003.

ανοιχτούς χώρους, που χαρακτηρίζονται με γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου. Μια βασική δυσκολία αφορά τα όρια ανάμεσα στους χώρους αυτούς. Για τον λόγο αυτό στην περιγραφή που ακολουθεί αποφεύγονται –αν και δεν αγνοούνται– τα σημεία εκείνα που παραμένουν αδιευκρίνιστα και που, έτσι, μάλλον δυσκολεύουν παρά διευκολύνουν τη συνολική κατανόηση του κτηρίου.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

“The data are not ‘given’ to interpretation. Rather interpretation is part of the data.”

(I. Hodder 1999, 83)

Το Σπίτι ΙΙ καλύπτει ισόγεια έκταση 250 m². Αποτελείται από 18 χώρους, κλειστούς και ανοιχτούς –υπαίθριους ή ημιυπαίθριους (εικ. 16β). Είναι πλήρως προσαρμοσμένο στον φυσικό βράχο, ο οποίος έχει κλίση από Δ προς Α. Η φυσική αυτή κλίση επέβαλε την οργάνωση του σπιτιού σε δύο τουλάχιστον κλιμακωτές βαθμίδες, όπως φάνηκε κατά την τελευταία ανασκαφική περίοδο από τους τοίχους που συνεχίζουν χαμηλότερα προς Α. Από τα δύο αυτά επίπεδα στα οποία εκτεινόταν το σπίτι, στην κάτοψη είμαστε σε θέση να παρακολουθήσουμε μονάχα τους ισόγειους χώρους του δυτικότερου, που πρέπει ωστόσο να αποτελεί και τον κεντρικό κορμό του κτηρίου.

Στο μέχρι στιγμής αρχιτεκτονικό σχέδιο δεν περιλαμβάνεται κεντρική είσοδος. Αυτή βρισκόταν ίσως στη ΒΑ μεριά του κτηρίου (για λόγους που εξετάζονται παρακάτω). Μια δεύτερη είσοδος διανοιγόταν πιθανόν στα Δ, μια και έτσι θα διευκολυνόταν η επικοινωνία με το λαξευτό μονοπάτι. Μια κλίμακα στη Δ πλευρά υποδηλώνει ότι το σπίτι διέθετε όροφο. Η ύπαρξη όμως ενός σύγχρονου αγωγού στο Δ μέρος του σπιτιού δυσχέρανε το εκεί ανασκαφικό έργο. Στην κάτοψη των δύο πρώτων ανασκαφικών περιόδων μάλιστα, φαίνεται ότι ο αγωγός αυτός κόβει στη μέση τον χώρο Ξ και την κλίμακα (εικ. 17).

Με βάση κυρίως την κεραμική, έχουν αναγνωριστεί τρεις διαφορετικές χρονολογικές περιόδοι χρήσης του χώρου¹²¹. Το κτήριο μάλλον θεμελιώνεται μέσα στην ΜΜ ΙΙΙ περίοδο, μάλιστα στην τελική φάση της (ΜΜ ΙΙΙΒ). Παρουσιάζει συνεχή χρήση σε όλη τη διάρκεια της ΥΜ ΙΑ περιόδου και εγκαταλείπεται μετά από την καταστροφή του στην ΥΜ ΙΒ.

Ανεξάρτητα από το χρονολογικό αυτό σχήμα, στη μελέτη μας στηριχθήκαμε στη βάση των αρχιτεκτονικών ενδείξεων, με σκοπό την ενδεχόμενη αναγνώριση των περιόδων ζωής του Σπιτιού ΙΙ και την κατανόηση της χρονολογικής τους ακολουθίας. Προσπαθήσαμε επιπλέον, στη συνέχεια, να εντάξουμε το υπό μελέτη σπίτι στην ευρύτερη οικιακή αρχιτεκτονική παράδοση στην Κρήτη της Νεοαν. περιόδου.

¹²¹ TSIPOPOULOU & HALLAGER 1996b, 11.

Κεντρικός χώρος E, χώρος Ξ, κλίμακα

Την προσοχή στην κάτοψη τραβάει καταρχήν ο **χώρος E** (φωτ. 19α). Είναι ο μεγαλύτερος του σπιτιού, έχει ορθογώνιο περίγραμμα με κάπως μακρύτερο τον Β-Ν άξονά του (4,40 x 3,70μ.?), αλλά στην κάτοψη δείχνει σχεδόν τετράγωνος. Γύρω του μοιάζει να οργανώνεται μια σειρά άλλων χώρων του ισογείου οι οποίοι επικοινωνούν με αυτόν (δωμ. Ι, Θ, Ζ, αρχικά ίσως το Γ). Η επικοινωνία με τον όροφο διασφαλίζεται μέσω της κλίμακας στα Δ του.

Για τη δημιουργία του **δαπέδου** του λαξεύτηκε ο φυσικός βράχος –εμφανής στο ΝΔ τμήμα του χώρου– και επιστρώθηκε με κονίαμα¹²² και χαλίκια της θάλασσας (φωτ. 20α). Κατά μήκος της Α πλευράς, σώζεται τμήμα **πλακόστρωτου** (φωτ. 20β), με οκτώ πλάκες γκριζωπού ασβεστολιθικού πετρώματος (*σιδερόπετρας*): είναι ακανόνιστου σχήματος, μέσου μεγέθους και όχι απόλυτα λειασμένες. Πάνω στο πλακόστρωτο βρέθηκε *in situ* τριποδική χύτρα, που περιβαλλόταν από τις τοποθετημένες (και όχι πεσμένες) πέτρες, μάλλον εστίας. Στα Δ του πλακόστρωτου εντοπίστηκαν δύο ακόμα **εστίες**: η μία σχεδόν κυκλική (διάμ. 0,90μ.) (φωτ. 21α) και η άλλη ακανόνιστου σχήματος (0,76 x 0,45μ.). Πρόκειται και στις δύο περιπτώσεις για αβαθείς κοιλότητες που περιείχαν στάχτες και καμένο χώμα. Δυτικότερα της κυκλικής εστίας, στο κέντρο περίπου του Β ημίσεος του χώρου E, εντοπίστηκε μεμονωμένη πλακοειδής πέτρα με ακανόνιστο σχήμα (0,35 x 0,35μ.), που ερμηνεύτηκε ως **βάση κίονα**, για τη στήριξη του ορόφου (φωτ. 19β).

Δύο ακόμα πλάκες σώζονται *in situ* στη ΝΔ γωνία του δωματίου, μπροστά από τον Α τ. του χώρου Ξ. Μοιάζουν ενσωματωμένες στο δάπεδο από χαλικοκονίαμα, που υψώνεται για να περιλάβει μια από αυτές. Φαίνεται, επομένως, ότι όταν δημιουργήθηκε το δάπεδο από χαλικοκονίαμα τα πλακοστρωμένα τμήματα του χώρου E προϋπήρχαν (αν βέβαια αποτελούν και τα δύο μέρος του ίδιου προγράμματος).

Όταν αφαιρέθηκε δοκιμαστικά η μεγαλύτερη πλάκα της ΝΔ γωνίας, εντοπίστηκε κάτω από αυτήν *στρώμα λιωμένων πλίνθων*. Παρόμοιο, λεπτό, στρώμα αναγνωρίστηκε στη ΒΔ γωνία του χώρου E¹²³. Το δάπεδο από χαλικοκονίαμα διακόπτεται κατά μήκος της Β

¹²² Τα κονιάματα στον Πετρά είναι φτιαγμένα από λάσπη κούσκουρα, συχνά αναμειγμένη με άλλα υλικά, (βλ. παρακάτω: «Υλικά»).

¹²³ Στη μέση περίπου του χώρου E βρέθηκε επίσης ζώνη με λιωμένες πλίνθους (προσωπική πληροφορία Μ. Τσιποπούλου) με κατεύθυνση Δ-Α, που είχαν ίσως πέσει από τοίχο του ορόφου.

και της Δ πλευράς του χώρου Ε, όπου με μεταγενέστερη λάξευση του βράχου δημιουργήθηκε στους χώρους Ε και Ζ ένα σύστημα αγωγών και γουρνών.

Η Α πλευρά του χώρου Ε είναι ανοιχτή προς τον χώρο Θ, ενώ ανάμεσά τους υπάρχει παραλληλεπίπεδο σκάμμα στο δάπεδο. Οι δύο χώροι επικοινωνούν με **πολύθυρο** (φωτ. 20β), όπως υποδηλώνουν δύο μικρότατες πλακοειδείς πέτρες σφηνωμένες κατά μήκος της Α πλευράς του σκάμματος. Κατά τη δημιουργία του ανοίγματος φαίνεται να κόπηκε πρόχειρα ο τελευταίος (προς Ν) πελεκημένος λίθος του Α τ. του χώρου Γ, ένδειξη ότι το σημείο αυτό του κτηρίου δεν ήταν πάντα όπως συναντάται στην τωρινή κάτοψη.

Ο Β τοίχος του χώρου Ε (φωτ. 19α-β) είναι χτισμένος πάνω στο δάπεδο χαλικοκονιάματος (πλ. 0,40-0,55μ., μήκ. 2,30μ.). Η πρόσοψή του προς τον χώρο Ε δεν διατηρείται καλά –έχει διαταραχθεί ίσως από σεισμό. Στη Δ του πλευρά υπάρχει άνοιγμα (πλ. 0,80μ.) προς το χώρο Ζ, το οποίο καλύπτεται επίσης από χαλικοκονίαμα. Το κατώτερο μέρος του τοίχου είναι χτισμένο από μικρές πλακοειδείς πέτρες μέχρι το ύψος του 0,45μ., ενώ από εκεί και πάνω η τοιχοδομία είναι διαφορετική, από μέτριες και μεγάλες πέτρες. Παρόμοια είναι η κατάσταση και στον Ν τ. του χώρου, που είναι θεμελιωμένος στον φυσικό βράχο, με το χαμηλότερο μέρος του επίσης χτισμένο από πλακοειδείς λίθους και το ανώτερο από λίθους μεγάλων διαστάσεων. Η διαφορά αυτή στην τοιχοδομία δηλώνει, κατά πάσα πιθανότητα, δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις.

Στην Α μεριά του Β τ. του χώρου Ε αποκαλύφθηκε ομάδα κυπέλλων και οστράκων ενσωματωμένων στον τοίχο¹²⁴. Η συγκεκριμένη ομάδα οριζόταν στα Β από σειρά μικρών λίθων (πλ. 0,15μ.) που βρέθηκαν *in situ* και πιθανότατα ανήκουν στην υποθεμελίωση του συγκεκριμένου τοίχου. Τα δώδεκα περίπου αγγεία, περικλείονταν σε είδος σχεδόν ορθογώνιας θήκης (0,57 x 0,15μ.) που σχηματιζόταν ανάμεσα στην υποθεμελίωση στα Β και το Ν όριο του ίδιου τοίχου (φωτ. 21β). Η θήκη ετούτη έφτανε ως το βάθος της θεμελίωσης του τοίχου. Τα κύπελλα ήταν κυρίως άωτα κωνικά, σε καλή κατάσταση διατήρησης (κάποια σχεδόν ακέραια). Μαζί με αυτά βρέθηκαν μια προχοϊσκη, λίγα οστά ζώων και σκόρπια κονιάματα. Η θέση και η καλή κατάσταση διατήρησής του, συντέλεσαν

¹²⁴ Αναφέρεται ότι τα αγγεία «βρέθηκαν δίπλα στις θεμελιωμένες πέτρες σε βάθος 0,72μ.» (20 Ιουλίου 1989), αλλά προφανώς το βάθος αυτό δεν έχει μετρηθεί σε σχέση με το σταθερό σημείο της ανασκαφής. Το βάθος που δίνεται για το πλακόστρωτο του χώρου Γ, αμέσως βορειότερα και όχι πολύ πιο χαμηλά από τις θεμέλιες πέτρες, είναι -0,41μ.

στην ερμηνεία του συνόλου ως **αποθέτη θεμελίωσης**. Η χρονολόγησή του τοποθετείται προκαταρκτικά στην ΥΜ ΙΒ¹²⁵.

Η χρονολόγηση των αγγείων του αποθέτη θεμελίωσης θα μπορούσε να βοηθήσει στην ακριβέστερη περιοδοποίηση των δεδομένων. Έτσι, ο Β τ. του χώρου Ε έχει πράγματι θεμελιωθεί σε τοίχο προηγούμενης χρονολογικής φάσης, ο οποίος πατά στο δάπεδο από χαλικοκονίαμα. Το δάπεδο αυτό φαίνεται πως δημιουργήθηκε σε κάποια μεταγενέστερη φάση από ότι το πλακόστρωτο, αφού σε κάποια σημεία το ενσωματώνει. Το ίδιο δάπεδο διακόπτεται στο Β άκρο του χώρου Ε από λαξευτό αγωγό, που ακολουθεί την κατεύθυνση του Β τοίχου προς Δ: όταν κατασκευάστηκε, επομένως, ο αγωγός, ο τοίχος μάλλον προϋπήρχε στο σημείο αυτό.

Από τα παραπάνω θα μπορούσαν να διακριθούν τρεις κατασκευαστικές φάσεις: α) δημιουργία του πλακόστρωτου β) κατασκευή του δαπέδου από χαλικοκονίαμα και ενός τοίχου που πατά πάνω σε αυτό ορίζοντας τον χώρο Ε από τα Β και γ) κατασκευή ενός νέου Β τοίχου που πατά στον προηγούμενο, και λάξευση αγωγού στο δάπεδο από χαλικοκονίαμα.

Στη ΒΔ πλευρά του χώρου Ε, κατά μήκος του Δ του τοίχου, υπάρχει κτιστός **πάγκος** (θρανίο) (μήκ. περ. 2μ., πλ. και ύψ. 40 εκ.). Οι κάθετες επιφάνειές του είναι καλυμμένες από μέσου μεγέθους πλακοειδείς πέτρες (φωτ. 22α). Η Ν μεριά του ορίζεται από παραλληλεπίπεδο λίθο κανονικά λαξευμένο (φωτ. 19β), από το ίδιο είδος ασβεστόλιθου όπως οι λαξευμένες πέτρες του Α τ. του χώρου Γ. Πίσω από το Ν όριο του πάγκου θεωρήθηκε ότι υπήρχε πόρτα, εξαιτίας λίθου που ξεκινά 12 εκ. πιο μέσα (προς Β) και εκλαμβάνεται ως βάση παραστάδας. Αν η υπόθεση είναι σωστή, η πόρτα θα άνοιγε μετά το πρώτο σκαλοπάτι, ανάμεσα στον λίθο αυτό και τη ΒΑ γωνία του χώρου Ε. Ο Δ τ. του χώρου Ε, πίσω από τον πάγκο, έχει διαφορετική κατασκευή, από μεγαλύτερες, ακανόνιστες πέτρες, από ότι η Β συνέχειά του στο χώρο Ζ, που έχει μικρότερες, ισομεγέθεις πέτρες. Αυτό δηλώνει ίσως κάποια χρονική διαφοροποίηση στην κατασκευή του.

Η **κλίμακα** (φωτ. 22α) ξεκινά Ν του πάγκου. Τα τρία πρώτα σκαλοπάτια της προσανατολίζονται Α-Δ, ενώ τα τρία επόμενα προς Β. Το πρώτο και το δεύτερο σκαλοπάτι είναι στρωμένα με χαλίκια και κονίαμα, ενώ το τρίτο, που λειτουργεί ως πλατύσκαλο,

¹²⁵ RUPP & TSIPOPOULOU 1999, 731.

καλύπτεται από πλακοειδείς λίθους, συνδεδεμένους με λάσπη και είναι το καλύτερα διατηρημένο: λείπουν μονάχα κάποιες πλάκες από το Β τμήμα του, όπου βρέθηκε σύνολο πεσμένων αγγείων και τρία λίθινα εργαλεία. Τα τρία επόμενα σκαλοπάτια συνεχίζονται, προς Β, με μικρή κλίση από Β προς Ν. Η κάθετη μπροστινή πλευρά τους καλύπτεται με κονίαμα, ενώ η άνω επιφάνεια είναι στρωμένη με χαλίκια και κονίαμα. Το δεύτερο από αυτά είναι εν μέρει λαξευμένο στο βράχο και διασώζει κονίαμα *in situ*, ενώ το τρίτο είναι εξολοκλήρου λαξευμένο στο βράχο.

Ο τοίχος που ορίζει την κλίμακα από τα Δ ακολουθεί τα Β-Ν σκαλοπάτια σε όλο το μήκος τους. Αποτελεί συνέχεια προς Β του Δ τ. του χώρου Ξ, και είναι κατασκευασμένος από μικρές πέτρες σφιχτά χτισμένες (όπως και ο Δ τ. του χώρου Ζ). Πίσω από το Δ τ. της κλίμακας, ο φυσικός βράχος είναι σχεδόν κάθετα και αδρά λαξευμένος. Στα ΒΔ της περιοχής εντοπίστηκε λαξευτή **γούρνα** ελλειψοειδούς διατομής (0,35 x 0,27μ., βάθος 0,29 x 0,16μ.) (φωτ. 22β).

Νότια της κλίμακας βρίσκεται ο ορθογώνιος **χώρος Ξ** (φωτ. 23α), το μήκος του οποίου πλησιάζει τα 2μ. Ο Δ (πλ. 0,40μ.) και ο Β (πλ. 0,50μ.) τ. του είναι χτισμένοι από πέτρες μικρού και μέσου μεγέθους, αντίθετα ο Α και ο Ν από πιο μεγάλες και ακανόνιστες. Μπροστά (δηλ. Α) από τον Δ τ., το εσωτερικό του χώρου Ξ κάλυπτε επίχωση από λίθους και χώμα.

Μετά την αφαίρεση της επίχωσης αυτής, αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός ποικίλων τύπων κυπέλλων καθώς και καλάθων, ακέραιων ή σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης. Τα κωνικά κύπελλα, περίπου 100 στον αριθμό, υπερέχουν σαφώς ποσοτικά των υπόλοιπων σχημάτων. Η καλή τους διατήρηση δείχνει ότι τα αγγεία είτε έπεσαν από μικρό ύψος είτε ήταν τοποθετημένα εκεί, σε **ντουλάπι** με ράφι/-α, ίσως από φθαρτό υλικό¹²⁶. Στη Β μεριά του χώρου Ξ, βρέθηκε μάλιστα επίπεδη πλάκα, στην οποία θα μπορούσαν να είχαν τοποθετηθεί κάποια από τα αγγεία¹²⁷. Στο δάπεδο μπροστά από τον χώρο Ξ βρέθηκε σκόρπια στάχτη¹²⁸.

Ο Ν τ. του χώρου Ξ αποτελεί συνέχεια προς τα Δ του Ν τ. του χώρου Ε, με τοιχοποιία από επίσης μεγάλες και ακανόνιστες πέτρες. Εφόσον την ίδια λιθοδομία έχει και

¹²⁶ RUPP & TSIPOPOULOU 1999, 731.

¹²⁷ Δεν αναφέρεται όμως αν η πλάκα ήταν ενσωματωμένη στον τοίχο ή απλώς τοποθετημένη ακριβώς στα Ν του Β τ. του χώρου Ξ.

¹²⁸ Θεωρήθηκε ότι μπορεί να προέρχεται από ξύλινη πόρτα ή κάποιο ράφι του ντουλαπιού.

ο Α τ. του Ξ, πρέπει, μάλλον, να υποθέσουμε ότι οι τρεις τοίχοι χτίστηκαν ταυτόχρονα. Σε σχέση τώρα με την κλίμακα, η κατασκευή του τοίχου που την ορίζει στα Δ, είναι παρόμοια με εκείνη των Δ και Β τοίχων του χώρου Ξ, από μικρού και μέσου μεγέθους πέτρες. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι τουλάχιστον ένα μέρος του Ξ δημιουργήθηκε συγχρόνως με την κλίμακα. Οι διαφορές στην τοιχοποιία του δηλώνουν τη χρήση του σε παραπάνω από μια φάσεις του κτηρίου.

Χώροι Ζ, Γ, Η

Συνεχίζοντας από τη Β πλευρά του χώρου Ε εισερχόμαστε στον ορθογώνιο χώρο Ζ (φωτ. 23β). Κύριο χαρακτηριστικό του αποτελεί η θεμελίωση του Β τ. στον κάθετα κομμένο και επιμελημένα λαξευμένο βράχο (βλ. και φωτ. 19β). Μικρό τμήμα από το Α άκρο του τοίχου αυτού σώζεται στο σημείο όπου συναντιέται με το Ν όριο του Δ τ. του χώρου Γ. Ο Δ τ. του χώρου Ζ (μήκ. 1,05μ) είναι επίσης θεμελιωμένος στον φυσικό βράχο. Οι τελευταίοι λίθοι του προς Β σταματούν στο σημείο όπου φαίνεται ότι συναντούσαν κάθετα το Β τ. του χώρου. Ο Δ τ. αποτελείται από μικρές και ακανόνιστες πλακοειδείς πέτρες, πυκνά και προσεκτικά κτισμένες μέχρι το ύψος των 0,75μ. από εκεί και πάνω η τοιχοποιία συνεχίζεται με μέσου και μεγάλου μεγέθους πέτρες, τρόπος κατασκευής που συνεχίζεται και προς Ν, στον τοίχο πίσω από τον πάγκο. Παρόμοια διαφορά στο χτίσιμο συναντήσαμε και στο Ν τ. του χώρου (Β τ. του χώρου Ε): μας οδηγεί και πάλι στη σκέψη ότι στο χώρο Ζ διακρίνονται δύο φάσεις κατασκευής.

Το δάπεδο εδώ δημιουργήθηκε συγχρόνως με εκείνο του χώρου Ε, εφόσον έχει και αυτό, όπως και ο χώρος του ανοίγματος, στρωθεί με χαλικοκονίαμα. Αυτό σημαίνει ότι όταν κατασκευάστηκε, υπήρχε ήδη το άνοιγμα προς τον χώρο Ε. Σημειώνεται ότι το δάπεδο από χαλικοκονίαμα διακόπτεται στα Α του χώρου Ζ, πάνω στη νοητή προέκταση του Δ τ. του χώρου Γ προς Ν. Στο σημείο εκείνο, εξέχουν κάποιοι από τους λίθους του τοίχου που ορίζει τον χώρο Ζ από Ν (Β όψη του Β τ. χώρου Ε). Τα δύο παραπάνω στοιχεία υποδηλώνουν την ύπαρξη άλλου τοίχου, που θα έκλεινε τον χώρο Ζ από Α, και ο οποίος βρισκόταν ακόμα στη θέση του όταν το δάπεδο επιστρώθηκε με χαλικοκονίαμα.

Κοινό χαρακτηριστικό των χώρων Ε και Ζ, αποτελεί το **σύστημα από γούρνες και αγωγούς**, που έχουν δημιουργηθεί με λάξευση του φυσικού βράχου στα δάπεδά τους. Η γούρνα της ΒΑ γωνίας του χώρου Ε (φωτ. 24α) είναι σχεδόν κυκλική, εν μέρει λαξευτή στο

βράχο και εν μέρει διαμορφωμένη στο χόμα, και έχει ανώμαλο πυθμένα. Σε αυτήν καταλήγει αγωγός (πλ. 0,25-0,12μ., βάθ. 0,04-0,08μ.), που ακολουθεί το Β τ. Ο αγωγός γωνιάζει προς τη ΒΔ γωνία διατρέχοντας επίσης τη Δ πλευρά του χώρου Ε, και φτάνει μέχρι το Ν όριο της κλίμακας. Στη μέση περίπου της κλίμακας πλαταίνει διαμορφώνοντας μια μικρή ημικυκλική γούρνα (βάθ. 0,10μ.) (φωτ. 19β και 22α). Μπροστά από το Β τμήμα του πάγκου διακλαδώνεται προς δύο κατευθύνσεις, ενώ με μια τρίτη διακλάδωση (πλ. 0,09-0,15μ., βάθ. 0,05μ.) συνεχίζεται στο χώρο Ζ, διαγράφοντας ελαφριά στροφή προς τη ΒΔ γωνία του (φωτ. 24β).

Στη ΒΔ γωνία του χώρου Ζ, βρίσκεται μια τρίτη γούρνα, εξολοκλήρου λαξευμένη στον φυσικό βράχο (φωτ. 25α). Το σχήμα της είναι σχεδόν τετράγωνο, με καμπυλωμένες όμως γωνίες (0,25 x 0,26μ., βάθ. 0,30μ.). Σε αυτήν καταλήγει άλλος αγωγός που ακολουθεί το Δ τ. του χώρου Ζ.

Η υπόθεση εδώ είναι ότι οι συνολικά τρεις γούρνες και οι αγωγοί που σχετίζονται με αυτές στο εσωτερικό του κτηρίου, χρησίμευαν σε εργασίες σχετικές με την επεξεργασία μαλλιού, για τις οποίες ενδείξεις αναγνωρίζονται και σε άλλα σημεία του κτηρίου (βλ. παρακάτω, *Το Σπίτι II και η επεξεργασία υφασμάτων*).

Ο χώρος Ζ συναντά στην Α μεριά του το Ν τμήμα του χώρου Γ (φωτ. 25β), όπου βρίσκεται το καλύτερα διατηρημένο πλακόστρωτο του κτηρίου. Κύριο χαρακτηριστικό του χώρου Γ αποτελεί το Ν τμήμα του Α τ. του, που είναι χτισμένο με **ξεστή τοιχοποιία**. Σώζονται, πράγματι, τέσσερις ορθογώνιοι λίθοι, το πλάτος των οποίων ταυτίζεται με το πλάτος του τοίχου. Αργότερα, ο νοτιότερος από αυτούς φαίνεται ότι κόπηκε για τη δημιουργία του ανοίγματος ανάμεσα στους χώρους Ε και Θ. Στην Α τους όψη αρμόζουν απόλυτα ο ένας με τον άλλον (φωτ. 27α), ενώ η Δ πρόσοψή τους παρουσιάζει εσοχές. Ο τοίχος συνεχίζεται προς τον Β με μικρότερες πέτρες σε ίσο πλάτος με το τμήμα ξεστής τοιχοποιίας, διαγράφοντας ελαφρότατη καμπύλη προς Α, που είναι εμφανής περισσότερο στο εσωτερικό του (το Δ) μέρος. Ο Β τ. του χώρου Γ (πλ. περίπου 0,40μ.) αποτελεί τη φυσική συνέχεια του Α τ., εφόσον είναι χτισμένος με τον ίδιο τρόπο, χωρίς να υπάρχει διακοπή ανάμεσά τους.

Το αντίθετο συμβαίνει με το Δ τ. του χώρου, οι λίθοι του οποίου δεν αρμόζουν σε εκείνους του Β τ. Αυτό δείχνει ότι ανήκει σε διαφορετική φάση. Ο Δ τ. συνεχίζει

υπερβαίνοντας το Β όριο του χώρου Γ, και είναι ελαφρώς στραμμένος προς τα ΒΔ¹²⁹. Οι δύο όψεις του διατηρούνται αρκετά καλά. Στο νοτιότερο σημείο του συναντάται προεξοχή (μῆκ. 0,25μ., ὕψ. 0,30μ.) η θέση της οποίας ευνοεί την ερμηνεία της ως παραστάδας πόρτας. Το δωμάτιο μπορεί να φωτιζόταν από πιθανό παράθυρο στο Β τοίχο του, που θα έβλεπε προς τον ημιυπαίθριο ή υπαίθριο χώρο Α.

Το Ν τμήμα του χώρου Γ καλύπτεται από **πλακόστρωτο** που βρίσκεται στο ίδιο βάθος με το δάπεδο από χαλικοκονίαμα του χώρου Ζ (-0,41μ. από το σταθερό σημείο) και αποτελείται από ακανόνιστες πλάκες συνδεδεμένες με κονίαμα. Μόνο η βορειότερη από αυτές είναι σχεδόν ορθογώνια και, όπως έχει υποθεθεί, ίσως αποτελεί κατώφλι. Από τα Α του πλακόστρωτου έχει αφαιρεθεί μια ή περισσότερες πλάκες, αφήνοντας ακάλυπτο ένα ορθογώνιο τμήμα πλάτους 0,30μ. Το Ν μέρος του τμήματος αυτού (φωτ. 26α) καλύφθηκε από μικρούς λίθους χτισμένους σε ὕψος 0,25μ. Η εσωτερική όψη του Α τ. στο όριο των δύο μεσαίων λαξευμένων δόμων είναι ανομοιόμορφη –συγκεκριμένα κοίλη– και οι μικροί λίθοι εισχωρούν σε αυτήν.

Στη Δ όψη του δεύτερου από Β λαξευμένου δόμου (φωτ. 26α), πάνω από το Ν όριο του ορθογώνιου ακάλυπτου χώρου, υπάρχει **οπή** βάθους 0,20μ. (0,09 x 0,06μ.). Υπάρχουν επίσης δύο αβαθή και συμμετρικά **κοιλώματα** στο δάπεδο, στο Β όριο του ορθογώνιου ακάλυπτου χώρου (φωτ. 25β): το ένα, στην ΝΑ γωνία της ορθογώνιας μεγάλης πλάκας του πλακόστρωτου, είναι περίπου κυκλικό (διάμ. 0,06μ., βάθ. 0,02μ.)· το δεύτερο έχει ακανόνιστο σχήμα και ανάλογο μέγεθος και βρίσκεται στην ίδια Α-Δ ευθεία με το πρώτο. Γύρω από τον ορθογώνιο ακάλυπτο χώρο το κονίαμα έφθανε περίπου 2 εκ. ψηλότερα από ό,τι γύρω από τις πλάκες του πλακόστρωτου. Στο υπερυψωμένο αυτό τμήμα του κονιάματος είχαν εν μέρει διανοιχτεί τα κοιλώματα του δαπέδου. Δεν αποκλείεται κάποια κατασκευή κινητή ή ακίνητη (θρανίο/ πάγκος; «κασέλα»;) να βρισκόταν πάνω από τον ορθογώνιο ακάλυπτο χώρο, με την οπή στον δόμο και τα κοιλώματα στο δάπεδο να δηλώνουν την ύπαρξη ξύλινων δοκίδων για την υποστήριξή της.

Η περιοχή που βρίσκεται στη γωνία ανάμεσα στους χώρους Ζ και Γ προς τα Δ ονομάστηκε **χώρος Η**. Περιλαμβάνει τον φυσικό βράχο ο οποίος έχει κλίση Δ→Α και είναι έντονα λαξευμένος με σκοπό την εξομάλυνσή του. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει

¹²⁹ Μια δοκιμαστική τομή στο πλάτωμα του Σπιτιού ΙΙ αποκάλυψε, το 1987, τμήμα του Ν μέρους του τοίχου αυτού.

μια προσεκτικά **λαξευμένη λωρίδα** σε σχήμα “Π” (μήκ. 2,60μ.) στα Δ του Δ τ. του χώρου Γ. Η λωρίδα αυτή ορίζει «τάφρο», που έχει δημιουργηθεί με κάθετο κόψιμο του βράχου σε βάθος 0,25-0,50μ. περίπου, εκτός από τη ΒΔ της γωνία όπου η λάξευση παρουσιάζει κάποια καμπυλότητα (εικ. 17).

Η «τάφρος» δεν έδειχνε να είναι μπαζωμένη, ενώ επισημαίνεται η προσεγγισμένη της λάξευση. Από τα στοιχεία που διαθέτουμε, μπορούμε να διακρίνουμε και εδώ δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Η λωρίδα αποτελούσε τμήμα πρωιμότερου δωματίου, εφόσον δείχνει να λαξεύτηκε με σκοπό να θεμελιωθεί πάνω της τοίχος. Ο τοίχος αυτός θα όριζε αρχικά τον χώρο Γ από τα Δ. Αξίζει μάλιστα να αναφερθεί ότι η «τάφρος» φτάνει σε βάθος (-0,46μ. από το σταθερό σημείο της ανασκαφής) ελάχιστα μικρότερο από εκείνο του δαπέδου του Β τμήματος του χώρου Γ (-0,51μ. από το σταθερό σημείο). Αν αληθεύει η υπόθεση ότι το δωμάτιο Γ ήταν αρχικά μεγαλύτερο και έφτανε μέχρι το Δ όριο της «τάφρου», τη διαφορά των 5εκ. στα βάθη του δαπέδου θα μπορούσε να δικαιολογήσει η φυσική κλίση του βράχου. Αργότερα πάνω στο δάπεδο του προηγούμενου δωματίου χτίζεται ένας νέος Δ τ. (εικ. 17), ο οποίος μειώνει τον χώρο του δωματίου Γ. Οι πέτρες του ήρθαν και ακούμπησαν σε εκείνες του Β τ. του Γ, χωρίς όμως να αποτελούν οργανική τους συνέχεια, όπως θα συνέβαινε αν είχαν χτιστεί ταυτόχρονα. Ωστόσο η θεμελίωση των τοίχων στο ίδιο επίπεδο, είναι πιθανό να αποτελεί ένδειξη ότι δεν μεσολαβεί μεγάλο χρονικό διάστημα ανάμεσα στην κατασκευή του καθενός από αυτούς¹³⁰.

Ανατολική πλευρά οικίας: χώροι Δ, Θ, Ι

Ανατολικότερα του χώρου Γ, ο **χώρος Δ**, χωρίζεται σε Β (Δ1) και Ν (Δ2) τμήμα, αφού η ανασκαφική εικόνα καθενός από αυτά είναι διαφορετική. Ο χώρος Δ1 ορίζεται από τον Β τ. του Δ (εικ. 17) και τον Α-Δ άξονα πάνω από τις δύο πλάκες στα ΝΔ του. Ο χώρος Δ2 ορίζεται από εκεί και πέρα, μέχρι το όριό του με τον χώρο Θ. Στο **χώρο Δ1**, παράλληλα προς τον Α τ. του χώρου Γ και σε επαφή με αυτόν στην Α πλευρά, υπάρχει τοίχος (πλ. 0,30μ.) από πέτρες μέσου μεγέθους (φωτ. 26β). Βρίσκεται χαμηλότερα από τον Α τ. του Γ (σε βάθος -0,37μ.) και τον ακολουθεί σε όλο το μήκος του. Στο Ν μέρος μάλιστα, ακριβώς πριν την αρχή της ξεστής τοιχοποιίας του χώρου Γ, γωνιάζει με κατεύθυνση προς τα Α.

¹³⁰ Προς το συμπέρασμα αυτό οδηγεί και η κεραμική που απέδωσαν τα σημεία Α και Δ του Δ τ. του χώρου Γ, καθώς «με το πρώτο κοίταγμα δεν μοιάζει να είναι διαφορετική» (Ημερολόγιο 1989, 10 Αυγ.). Δεν διευκρινίζεται όμως ακριβέστερα σε ποια περίοδο τοποθετείται η συγκεκριμένη κεραμική.

Εκεί παρουσιάζει μεγαλύτερο πλάτος και ορθογώνιο περίγραμμα, τα οποία υποδηλώνουν είτε το Δ υπόλειμμα ενός Ν τοίχου, είτε μια παραστάδα εισόδου. Η μορφή του χώρου οδηγεί στη σκέψη ότι ο Δ χαμηλός τοίχος χρησίμευσε για τη θεμελίωση του Α τ. του Γ¹³¹. Στο ίδιο ύψος με τον χαμηλό αυτό τοίχο και γύρω του, βρέθηκε ΜΜ κεραμική, από έναν παλαιότερο ίσως (παλαιοαν.) τοίχο, πάνω στον οποίο στηρίζεται εν μέρει ο νεοανακτορικός. Στο Β μέρος ο χαμηλός τοίχος δεν διατηρείται καλά, μπορεί παρόλα αυτά να παρακολουθηθεί, καθώς συνεχίζεται προς Α (πλ. 0,42μ.) και στρέφεται κατ' ορθή γωνία προς Ν με μήκος έως 1μ.

Το δάπεδο του Δ1 είναι από καλά πατημένο χώμα και παρουσιάζει κλίση από Δ προς Α. Περίπου 0,05μ. πάνω από αυτό βρέθηκαν μικρά χαλίκια της θάλασσας σκόρπια – πεσμένα πιθανόν από δάπεδο του ορόφου– και ήδη χώμα «αρκετά πατημένο». Το τελευταίο είτε προέρχεται, επίσης, από δάπεδο του ορόφου και δεν ταυτίζεται με το δάπεδο του χώρου Δ1, είτε όντως ταυτίζεται με αυτό και η διαφορά βάθους εύρεσής τους έχει να κάνει με την Δ→Α κλίση του χώρου. Δύο **αβαθείς κοιλότητες** είχαν δημιουργηθεί στο δάπεδο του Δ1 σε βάθος 0,11μ. από το ανώτερο σημείο του θεμέλιου τοίχου. Η μία στήριζε ακέραιη γεφυρόστομη πρόχου με ένα κύπελλο που κατά πάσα πιθανότητα έκλεινε το στόμιό της. Δίπλα υπήρχαν κομμάτια κάρβουνο. Στο Ν τμήμα του χείλους της δεύτερης κοιλότητας ήταν τοποθετημένες μικρές πέτρες και πάνω σε αυτές στηριζόταν ακόμα μια πρόχους, αυτή σπασμένη.

Στον **χώρο Δ2** (φωτ. 27α) εντοπίστηκαν δύο μεγάλου μεγέθους **πλάκες** (0,33 x 0,70μ. και 0,59 x 0,70μ. αντίστοιχα). Ανάμεσά τους δεν υπήρχε κονίαμα, όπως συμβαίνει με το πλακόστρωτο του χώρου Γ. Πάνω σε αυτές βρέθηκε ΜΜ ΙΙΒ όστρακο, που χρονολόγησε τον χώρο. Τις πλάκες του Δ2, περιβάλλει δάπεδο από ασβέστη και «*μικρά μαύρα χαλίκια της θάλασσας*», που ενσωματώνει επίσης μια ανάλογη πλάκα του Β τμήματος του χώρου Θ (φωτ. 27β). Το δάπεδο αυτό βρίσκεται σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης. Σταματά όμως στο Δ τμήμα του Δ2 πριν τον Α τ. του χώρου Γ, σε μια λωρίδα από πατημένο χώμα ίδιου πλάτους με τον χαμηλό τοίχο του Δ1 (0,30μ.) και μάλιστα στη νοητή προέκταση του τελευταίου προς Ν. Μπορεί, επομένως, να υποτεθεί ότι, εδώ, ο

¹³¹ Στο ημερολόγιο αναφέρεται ως «υποθεμελίωση» του Α τ. του χώρου Γ, όρος που μάλλον δεν περιγράφει ακριβώς τη σχέση των δύο τοίχων. Επειδή, να μεν οι λίθοι αυτοί βρίσκονται χαμηλότερα από τον Α τ. του Γ, αλλά όχι κάτω από (υπό) αυτόν εξολοκλήρου. Χρησιμεύουν στη θεμελίωσή του, χωρίς όμως να αποτελούν οι ίδιοι «θεμελίωση» -ή «υποθεμελίωση».

χαμηλός τοίχος του χώρου Δ1 ίσως συνεχιζόταν προς Ν, εκεί που υπάρχει η λωρίδα πατημένου χώματος στο χώρο Δ2. Στην περίπτωση αυτή, ένα πλακόστρωτο, από το οποίο σώζονται ίσως μόνο οι δύο πλάκες, θα μπορούσε να αποτελεί υπόλειμμα πιθανού διαδρόμου (;).

Ο χώρος Δ2 ορίζεται στα Ν από τοίχο –τον Β τ. του χώρου Θ (πλ. 0,73μ.)– ο οποίος σώζεται σε μήκος 1,52μ. Αποτελείται από μεγάλου μεγέθους πέτρες και πρέπει να ανήκει σε φάση μεταγενέστερη του δαπέδου από χαλικοκονιάμα, το οποίο μοιάζει να συνεχίζεται κάτω από αυτόν. Σχεδόν 0,05μ. πάνω από το πλακόστρωτο τμήμα του Δ2 βρέθηκαν σκόρπια χαλίκια, όπως και στο Δ1. Στη Δ πλευρά του Δ2, πάνω στο δάπεδο χαλικοκονιάματος, βρέθηκαν τρία επάλληλα επίπεδα κομμάτια κονιάματος που έφεραν κόκκινο χρώμα στην πρόσθια πλευρά τους. Ένα ακόμα τέτοιο κομμάτι ζωγραφισμένο κονιάμα εντοπίστηκε στο ίδιο δάπεδο, στο νοτιότερο μέρος του Δ2, στη νοητή προέκταση του Ν τ. του προς τα Δ¹³². Στην περιοχή βρέθηκε λίθος (μήκ. 0,48μ., πλ. 0,38-0,15μ., βάρος 48κ.), με σχεδόν κυκλική οπή (0,11 x 0,12μ.), ανάμεσα σε άλλους πεσμένους μάλλον από τον όροφο, που αρχικά χαρακτηρίστηκε άγκυρα, έπειτα βαρίδι ελαιοπιεστηρίου¹³³. Θα μπορούσε να φυλασσόταν πρόχειρα σε δωμάτιο του ορόφου ή να βρισκόταν σε δεύτερη χρήση σε ανώτερο σημείο του τοίχου.

Σχετικά με τη διάκριση διαφορετικών οικοδομικών φάσεων στην περιοχή που μόλις περιγράφηκε, οι ανασκαφείς διακρίνουν *μία* πρωιμότερη φάση και *μία* νεότερη: «*Το δάπεδο (χαλικοκονιάματος) όπως και το πλακόστρωτο φαίνονται ότι ανήκουν στην πρωιμότερη φάση. Επειδή μάλιστα το δάπεδο αυτό μοιάζει να συνεχίζεται κάτω από τον νότιο τοίχο της Δ2 επιβεβαιώνεται ότι ο τοίχος αυτός ανήκει στη νεότερη φάση του κτηρίου*» (4 Αυγ. 1989). Ένα δάπεδο όμως που ενσωματώνει επιλεκτικά μονάχα κάποιες πλάκες – υπολείμματα καθώς φαίνεται– από πλακόστρωτο, δεν μπορεί να είναι της ίδιας φάσης με αυτό. Έστω και αν η χρονική τους απόσταση είναι μικρή, προτιμότερο θα ήταν να μιλάμε για *δύο* φάσεις που προηγούνται εκείνης που χαρακτηρίζεται νεότερη, και στην οποία αποδίδεται ο Ν τ. του χώρου Δ2.

¹³² Στο ημερολόγιο αρχικά αναφέρονται *κομμάτια*, ενώ στη συνέχεια γίνεται λόγος για *στρώσεις κονιάματος* (27 Ιουλ. 1989). Προτιμούμε την πρώτη διατύπωση (*κομμάτια κονιάματος*) για να περιγράψουμε το αποτέλεσμα της απόσπασης επιπέδων τμημάτων κονιάματος από την επένδυση τοίχου, τα οποία κατά την πτώση τους μπορεί να βρεθούν το ένα πάνω στο άλλο, με τη γραπτή τους πλευρά προς το έδαφος.

¹³³ Ως «άγκυρα» αναφέρεται στο ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ & HALLAGER 1996, 11. «Βαρίδι ελαιοπιεστηρίου» χαρακτηρίστηκε σε προσωπική πληροφορία της Μ. Τσιποπούλου.

Δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί αν και μέχρι ποιο σημείο συνεχιζόταν ο Α τ. του χώρου Δ προς τα Ν, ούτε αν συναντούσε τον Α τ. του χώρου Θ ή αν υπήρχε άνοιγμα σε κάποιο σημείο προς τα Α. Ο **χώρος Θ** πάντως (φωτ. 28α), επικοινωνεί με τον χώρο Δ μέσα από το άνοιγμα που συναντάμε στη Δ μεριά του Β τ. του. Στο σημείο εκείνο, σε ύψος 0,10μ. πάνω από το επίπεδο της πλάκας (0,60 x 0,62μ.) (-0,415μ.), την οποία ενσωματώνει καλής ποιότητας δάπεδο από χαλικοκονίαμα, βρέθηκε στρώμα στάχτης που κάλυπτε μια έκταση 70 x 70μ. Υπενθυμίζουμε την γειτνίαση με το σημείο εύρεσης της τριποδικής χύτρας στο πλακόστρωτο του χώρου Ε, δυτικότερα αυτού του στρώματος στάχτης. Το υπόλοιπο δάπεδο του χώρου είναι από πατημένο χώμα.

Στη Δ μεριά του, ο χώρος Θ επικοινωνεί με τον Ε μέσω πολυθύρου, το οποίο όμως δεν φαίνεται να υπήρχε κατά την περίοδο θεμελίωσης του κτηρίου. Ο Β και ο Α τ. του χώρου Θ είναι από τους φαρδύτερους του κτηρίου (πλ. περίπου 0,70μ.). Ο Α τ. δεν μοιάζει να αποτελεί φυσική συνέχεια ούτε του Β ούτε του Ν τ. του χώρου Θ, καθώς οι πέτρες των δύο τελευταίων βρίσκονται πάνω από εκείνες του Α τ. Μάλιστα στο Ν μέρος του ο Α τ., χωρίς να εφάπτεται με εκείνον που ορίζει από Ν το χώρο Θ (ταυτόχρονα Β τ. του χώρου Ι), συναντιέται με έναν τρίτο, υπερκείμενο τοίχο, ο οποίος κατευθύνεται προς Α – μια ένδειξη ότι το κτήριο συνεχίζεται και ανατολικότερα¹³⁴.

Περνάμε στο **χώρο Ι** (φωτ. 28β). Ο Β τ. του είναι θεμελιωμένος στον φυσικό βράχο, και σχεδόν παράλληλος με το Ν τ. Στη Δ μεριά υπάρχει άνοιγμα (μήκ. 0,72μ.) προς το χώρο Ε (φωτ. 29α). Στη Ν πλευρά του ανοίγματος φαίνεται ο φυσικός βράχος κομμένος κατάλληλα για τον σχηματισμό παραστάδας –όπου είναι θεμελιωμένος άλλωστε ο Ν τ. του χώρου Ε. Ο Β τ. γωνιάζει προς Ν πριν το Δ του τέρμα, σχηματίζοντας επίσης μια παραστάδα με τοιχοδομία από μικρές πέτρες. Ο Ν τ. του χώρου Ι είναι μετατοπισμένος ελαφρά προς τα Ν, έτσι ώστε να μην αποτελεί συνέχεια, στον ίδιο άξονα, του Ν τ. του χώρου Ε.

Το δάπεδο του χώρου Ι είναι στρωμένο με χαλικοκονίαμα όμοιο με εκείνο του χώρου Ε. Στη Ν μεριά του Β τ. και παράλληλα με αυτόν, δύο πλάκες (φωτ. 29β) δεν φαίνονται να αποτελούν υπόλειμμα πλακόστρωτου, αλλά ίσως βάση π.χ. αγγείων ή και εργαλείων (τριβείων;). Εκείνο που χαρακτηρίζει το χώρο Ι είναι η πολυάριθμη κεραμική που βρέθηκε *in situ*, και σε καλή κατάσταση διατήρησης. Πρόκειται για 60 αγγεία περίπου,

¹³⁴ Βλ. παρακάτω, χώρος Τ.

κυρίως τριποδικά, κάλαθους και άωτα κωνικά κύπελλα (σκουτέλια). Η στάχτη που εντοπίστηκε μάλιστα δίπλα σε τριποδικά σκεύη μάλλον αποτελεί ένδειξη της μαγειρικής(;) χρήσης τους.

N πλευρά οικίας: χώροι K, O, M, A, N

Ο **χώρος K** (φωτ. 30α) παρουσιάζει περισσότερη ομοιογένεια απ' ότι οι I και Θ ως προς την κατασκευή των τοίχων του. Η τοιχοδομία του είναι όμοια σε όλες τις πλευρές και οι λίθοι είναι τοποθετημένοι έτσι ώστε να υπάρχει φυσική μετάβαση από τον ένα στον άλλο τοίχο. Η ΒΔ γωνία του χώρου βρίσκεται κάτω από την Α απόληξη του Ν τ. του Ε, ενώ η ΝΑ γωνία δεν σώζεται, καθώς ο Ν τ. δεν διατηρεί παρά την κατώτερη σειρά των λίθων του η οποία σβήνει προς τα Α' μπορούμε όμως να την ανασυστήσουμε με σχετική ασφάλεια. Η Α πλευρά του Α τ. είναι θεμελιωμένη στον φυσικό βράχο. Διακόπτεται λίγο νοτιότερα από τη ΒΑ γωνία του Κ, φαίνεται όμως να συνεχίζεται στον ίδιο άξονα και με την ίδια τοιχοδομία προς Β, όπου αποτελεί και τον Α τ. του χώρου Ι. Δεν έχει εντοπιστεί είσοδος και η πρόσβαση στον χώρο Κ θα πρέπει να γινόταν από πάνω με ελαφρά σκάλα. Τέλος, ένας ακόμα τοίχος –ο οποίος δεν είναι σχεδιασμένος στην κάτοψη– έχει κατεύθυνση Β-Ν (φωτ. 30α, 30β). Ξεκινά ακριβώς δυτικά της πλάκας κοντά στη ΝΑ γωνία και είναι σε επαφή με τον Ν τ., στο σημείο που εκείνος αρχίζει να σβήνει, λίγο βορειότερα από το κέντρο του χώρου. Σώζει μονάχα την κατώτερη σειρά των λίθων του, και δεν παρέχει, έτσι, άλλα στοιχεία για τη θέση και τη χρησιμότητά του.

Ο χώρος Κ έχει διακριτά και συνεχή όρια, τα οποία ξεκινούν από την Α απόληξη του Β τ. του, κατευθύνονται Δ, στρίβουν προς Ν στο ύψος της ΒΔ γωνίας, συνεχίζουν προς Α μετά τη ΝΔ γωνία, και έπειτα προς Β μετά την ΝΑ γωνία. Από εκεί ο Α τ. του Κ προχωρεί προς Β σχηματίζοντας τον Α τ. του χώρου Ι. Ο τελευταίος μάλλον εφάπτεται με τον Β τ. του Ι, συνεχίζει προς τα Δ για να σταματήσει λίγο πριν τη Β παραστάδα του ίδιου χώρου. Φαίνεται ότι οι τοίχοι που περιλαμβάνονται στη «διαδρομή» αυτή αποτελούν μια ενότητα, καθώς η τοιχοδομία τους είναι ανάλογη και δεν διαπιστώνεται διακοπή ή ασυνέχεια μεταξύ τους. Ένα παχύτερο κομμάτι, ωστόσο, στην Α μεριά της Ν πλευράς του Β τ. του χώρου Ι, αν δεν αποτελεί επιδιόρθωση, υποδηλώνει ενδεχομένως ότι ο τοίχος ήταν αρχικά πλατύτερος και συνεχίστηκε αργότερα προς τα Δ με μικρότερο πλάτος.

Το δάπεδο του χώρου Κ ήταν από πατημένο χώμα, πάνω στο οποίο βρέθηκαν σκόρπιες πλάκες και πλακοειδή μεγάλα βότσαλα με φυσικά λειασμένες επιφάνειες¹³⁵, που δεν είναι ενσωματωμένα στο πατημένο χώμα του δαπέδου. Σε συνδυασμό με το γεγονός ότι στον χώρο Κ αποκαλύφθηκαν τρεις πίθοι, αυτό θα μπορούσε να σημαίνει πως χρησιμοποιήθηκαν ως βάσεις για τη στήριξη των πίων αυτών και πιθανόν άλλων αγγείων¹³⁶.

Νοτιότερα από τον χώρο Κ διαμορφώνεται ο **χώρος Ο**. Τον ορίζει από Β ο Ν τ. του χώρου Κ και από τα Δ ένας τοίχος που βρίσκεται περίπου στη Ν προέκταση του Δ τ. του χώρου Κ, αλλά έχει μετατοπιστεί λίγο δυτικότερα από αυτόν. Τόσο ο Β όσο και ο Δ τ. του χώρου Ο είναι θεμελιωμένοι στον φυσικό βράχο. Για τη θεμελίωση του πρώτου, ο βράχος έχει λαξευτεί σε ύψος 0,10μ. από το δάπεδο και για εκείνη του δεύτερου σε ύψος 0,33μ. Η ίδια λάξευση προχωρεί και ακόμη νοτιότερα του Δ τ.

Στη ΒΔ γωνία του Ο εντοπίστηκαν αρκετά αγγεία πάνω σε δάπεδο από πατημένο χώμα. Σύντομα όμως φάνηκε ότι υπήρχε και δεύτερο δάπεδο κάτω από το πρώτο. Αυτό ήταν διαμορφωμένο με λάξευση του φυσικού βράχου, περιείχε λίγη κεραμική και φαινόταν γεμισμένο με μπάζα. Στο ίδιο σημείο (ΒΔ γωνία), βρέθηκε μια περίπου **τετράγωνη πέτρα** με αδρή άνω επιφάνεια, «*κολλημένη στο δάπεδο με κοκκινόχωμα*», η οποία θεωρήθηκε μάρτυρας των δύο χρονολογικά διαφορετικών δαπέδων. Για την παρουσία της έχουν διατυπωθεί περισσότερες υποθέσεις: π.χ. θα μπορούσε να αποτελεί βάση για κάποιο αγγείο ή αγγεία (αλλά η ανώμαλή της επιφάνεια δεν προσφέρεται κάτι τέτοιο) ή βάση πεσσού (αλλά ο μικρός αυτός χώρος δεν μοιάζει να χρειάζεται πεσσό για τη στήριξη της ανωδομής –εκτός βέβαια και αν η παρουσία του πεσσού δεν έχει πρακτικό χαρακτήρα) ή, ακόμη, πάγκο εργασίας ή, τέλος, κάθισμα.

Τα Ν και Α όρια του χώρου παραμένουν ασαφή. Ένα στοιχείο που μας βοηθά να διατυπώσουμε κάποια υπόθεση είναι ότι οι λαξεύσεις του βράχου για τη θεμελίωση του Δ τ. και για τον σχηματισμό του δαπέδου σταματούν εκεί όπου κάποτε βρισκόταν πιθανώς το Ν όριο του χώρου Ο.

Κατά την αναζήτηση του ΝΔ ορίου του κτηρίου εντοπίστηκε, δυτικά του χώρου Ο, λαξευτή κωνική **γούρνα**, (διάμ. και βάθ. 0,30μ.). Σε αυτήν καταλήγει ρηχός **αγωγός**,

¹³⁵ Μήπως κάποιες τουλάχιστον από τις «πλάκες» του χώρου Κ θα μπορούσαν να είναι εργαλεία (π.χ. άλεσης);

¹³⁶ Προσωπική πληροφορία της Μ. Τσιποπούλου.

επίσης λαξευτός (πλ. 0,23μ.). Νότια της γούρνας βρέθηκε, θεμελιωμένη στον λαξευμένο βράχο, μικρή κτιστή **κυλινδρική κατασκευή** από μεγαλύτερες πέτρες ολόγυρα και μικρότερες στο κέντρο (εικ. 30γ). Η κατασκευή αυτή είναι συμπαγής (διάμ. περίπου 0,40-0,50μ.) και έχει χρήση που παραμένει αδιευκρίνιστη.

Οι χώροι Λ, Μ, Ν σχηματίζονται στα ΒΔ του χώρου Ο, από διαμόρφωση τοίχων σε σχήμα Τ. Πρόκειται για περιοχή αρκετά δυσερμήνευτη, καθώς δεν έγινε δυνατόν να προσδιοριστεί η σχέση της με το Σπίτι ΙΙ ούτε καν αν ανήκει σε αυτό ή σε διαφορετικό κτήριο. Ανάμεσα στον τοίχο με κατεύθυνση Α-Δ και τον Ν τ. του χώρου Ε διανοίγεται ο **χώρος Μ**. Ο Ν τ. του είναι ο πιο φαρδύς του κτηρίου, (πλ. 0,84-0,90μ.). Αποτελείται από πέτρες όλων των διαμετρημάτων. Δεν είναι παράλληλος με τον Ν τ. του χώρου Ε, και δεν είναι σαφές πώς σχετίζεται με τον Δ τ. του χώρου Κ. Λόγω του πλάτους του θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να αποτελεί εξωτερικό τοίχο κτηρίου, ή/ και να στηρίζει ανωδομή. Στα Δ απολήγει στον φυσικό βράχο, που είναι λαξευμένος με κατεύθυνση Β-Ν, παράλληλα με το σύγχρονο αγωγό. Το Δ τμήμα του δαπέδου του χώρου Μ έχει, έτσι, δημιουργηθεί με λάξευση του βράχου. Ενδείξεις για τη χρήση του χώρου παρέχουν τρεις λίθινες γούρνες, οι δύο μάλιστα διπλές, και δεκατρία λίθινα εργαλεία (κρουστικά, τριπτήρες, ένας πέλεκυς, μια πιθανή σφήνα).

Ανάμεσα στη ΒΑ όψη του Ν τ. του χώρου Μ και τον Ν τ. του χώρου Ε υπάρχει ένα τοιχάριο δύσκολο να ερμηνευτεί. Ο χώρος πάντως που διαμορφώνεται ανάμεσα στη γωνία που σχηματίζει το τοιχάριο αυτό με τον Ν τ. του Μ και την εξωτερική ΒΔ γωνία του χώρου Κ είναι πολύ περιορισμένος. Ίσως το τοιχάριο να χρησίμευσε για να σφραγίσει πιθανό μπάζωμα –αν βέβαια ο χώρος αυτός υπήρξε μπαζωμένος, όπως έχει υποθεθεί άλλωστε και για το χώρο Λ.

Χώρος Λ ονομάστηκε η περιοχή ανάμεσα στον χώρο Κ και τον τοίχο με κατεύθυνση Β-Ν που ξεκινά κάτω από τη ΝΑ μεριά του Ν τ. του Μ. Ο τοίχος αυτός είναι στενότερος από τον Ν τ. του Μ, βαίνει περίπου παράλληλα με τον Δ τ. του Κ και σταματά στα Ν και στην ίδια με αυτόν ευθεία. Περιγράφεται όμως ως «κακοχτισμένος» και εντείνει έτσι την εντύπωση πως ο χώρος Λ θα πρέπει να ήταν μπαζωμένος –εφόσον μάλιστα ο βράχος εδώ είναι αλάξευτος και ανώμαλος. Ωστόσο το μέγεθος και η κατασκευή του Ν τ. του Μ δείχνουν ότι άλλος ήταν ο αρχικός προορισμός του συγκεκριμένου χώρου.

Ο χώρος N βρίσκεται στα ΝΔ της γωνίας που σχηματίζεται από το Ν τ. του Μ και τον στενότερο Β-Ν τοίχο. Ο βράχος σε όλη την έκταση του χώρου Ν, παρουσιάζει την ίδια ανώμαλη επιφάνεια με τον χώρο Λ. Όμως, ακριβώς νότια της Δ απόληξης του Ν τ. του Μ, εντοπίστηκε μια σχετικά ρηγή **κοιλότητα** (διάμ. 0,30μ., βάθ. 0,10-0,18μ.), με πλατύ πυθμένα, η οποία θεωρήθηκε γούρνα. Ασαφές παραμένει αν ο χώρος Ν ήταν κλειστός ή ανοιχτός. Πάντως, μάλλον έκλεινε από τα Δ τουλάχιστον, όπως δείχνει λάξευση του βράχου που βαίνει παράλληλα με τον σύγχρονο αγωγό (πρόκειται για το Ν τμήμα της λάξευσης που συναντήσαμε στα Δ του χώρου Μ), η οποία μάλλον προοριζόταν για τη θεμελίωση κάποιου Δ τοίχου.

A προέκταση οικίας: χώροι T, Φ

Στα Α των χώρων Θ, Ι, Κ την τελευταία χρονιά της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν κάποιοι τοίχοι που, αν μη τι άλλο, φανερώνουν ότι το Σπίτι ΙΙ εκτεινόταν και ανατολικότερα. Ο πρώτος τοίχος ξεκινά μεταξύ των χώρων Θ και Ι και κατευθύνεται Α, σε μήκος 1μ. περίπου. Είναι αυτός που συναντά τον Α τ. στο Ν μέρος του χώρου Θ και τον Β τ. του χώρου Ι. Δεν βρίσκεται όμως στην ίδια ακριβώς ευθεία με τον τελευταίο καθώς ξεκινά λίγα εκατοστά βορειότερα από αυτόν και έχει ελαφρά προσανατολισμό προς τα Β. Όπως φαίνεται όμως στην κάτοψη, καλύπτει τους λίθους του Α τ. του Θ, ενώ υπερκαλύπτεται από τον Β τ. του χώρου Ι. Ο δεύτερος τοίχος ξεκινά από το Ν μέρος του Α τ. του χώρου Κ και κατευθύνεται Α.

Η περιοχή ανάμεσα στους δύο αυτούς τοίχους ονομάστηκε **χώρος T**: είναι ένας από τους μακρύτερους του κτηρίου (μήκ. 3,80μ.). Με τη συνέχιση της ανασκαφής, φάνηκε ότι ο Δ τ. του χώρου T (που είναι συγχρόνως ο Α τ. των χώρων Ι, Κ) θεμελιώνεται πάνω στον φυσικό βράχο, ο οποίος έχει λαξευτεί ως το βάθος των 0,42μ. Ο ίδιος ο τοίχος έχει χτιστεί ως το ύψος των 0,95μ. Δεν έχει ωστόσο ακόμη εντοπιστεί το δάπεδο του χώρου, το οποίο μοιάζει να βρίσκεται αρκετά βαθύτερα από τα παρακείμενα δάπεδα των χώρων Ι και Κ (πρβλ. την κλίση του εδάφους με κατεύθυνση Δ→Α).

Νότια του Ν τ. του χώρου T, στα ΒΑ του χώρου Ο, ο **χώρος Φ** ορίζεται στο Ν μέρος του από τοίχο κατεύθυνσης Α-Δ. Αυτός τέμνει κάθετα ένα δεύτερο τοίχο (προς Ν), που ανήκει μάλλον σε άλλο κτήριο. Στη ΝΔ γωνία του χώρου Φ εντοπίστηκαν πολλές *λιωμένες πλίνθοι*, ίσως από κάποια πλινθόκτιστη διαμόρφωση (τοίχο;). Τα δάπεδα του

χώρου Φ, είναι ανάλογα με εκείνα του χώρου Ο. Υπάρχει και εδώ ένα μεταγενέστερο δάπεδο από πατημένο χώμα, στο δυτικότερο ανεσκαμμένο τμήμα, πάνω στο οποίο αποκαλύφθηκαν αγγεία. Κάτω από αυτό, στο ανατολικότερο κυρίως τμήμα του χώρου, συναντάται ο λαξευμένος βράχος, που μοιάζει να μπαζώθηκε, μάλλον για τη δημιουργία του νεότερου δαπέδου. Το γεγονός ότι το δάπεδο του χώρου Φ βρέθηκε ψηλότερα από εκείνο του χώρου Τ αποδίδεται στην κλίση του εδάφους¹³⁷.

Β οικίας: χώροι Β, Α

Ο μεσότοιχος που ορίζει τους χώρους Α και Β στέκεται ελεύθερα στο χώρο και διακρίνεται σαφώς κατασκευαστικά από τους υπόλοιπους του κτηρίου. **Χώρος Β** (φωτ. 31α) ονομάστηκε εκείνος που βρίσκεται στα Δ του Β-Ν τοίχου. Ο τοίχος αυτός είναι ελαφρά καμπύλος και διακόπτεται απότομα στο Β μέρος του (μήκ. 4,60μ. και πλ. 0,43-0,60μ.). Είναι χτισμένος από μικρές ακανόνιστες πέτρες¹³⁸, θεμελιώνεται πάνω στο φυσικό βράχο και ακολουθεί την κατηφορική κλίση από Ν προς Β στο σημείο αυτό. Ο ίδιος βράχος αποτελεί το δάπεδο του χώρου Β: είναι λαξευμένος σε όλη την επιφάνεια που εκτείνεται και δυτικά του Β, αλλά η επιφάνειά του παραμένει αρκετά ανώμαλη· είχε πιθανόν γεμιστεί με χώμα σε ορισμένα σημεία για να γίνει ισόπεδος.

Στο Ν τμήμα, ο ίδιος τοίχος κλίνει με αμβλεία γωνία προς τα Δ (πλ. 0,20-0,50μ.), όπου και σβήνει σε σημείο που θα μπορούσε ίσως να συναντιέται με τη Β προέκταση του Δ τ. του χώρου Γ. Θεμελιώνεται επίσης στον φυσικό βράχο που έχει λαξευτεί για το σκοπό αυτό. Ανάλογη λάξευση συναντάται μετά το Β πέρας του Α τ. του χώρου, και θα μπορούσε να αποτελεί θεμελίωση για κάποιο Β τοίχο, που έχει σήμερα καταστραφεί. Δυτικά του Α τ. του χώρου Β και περίπου στο κέντρο του, αποκαλύφθηκε **κυκλική γούρνα** (διάμ. 0,25μ., βάθ. 0,21μ.) (πιν. 31α, 31β).

Στην ίδια περίπου Α-Δ ευθεία με τη γούρνα του χώρου Β, Δ του σύγχρονου αγωγού, εντοπίστηκε μια ακόμα λαξευτή στο βράχο **κυκλική γούρνα** (διάμ. 0,30μ., βάθ. 0,37μ.). Έχει ανώμαλο πυθμένα και στη Ν μεριά της συνδέεται επίσης με λαξευτό αγωγό (βάθ. 0,05μ.), με κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ, που ξεκινούσε κάτω από τον σύγχρονο αγωγό και έσβηνε σε απόσταση 1,33μ. από αυτόν.

¹³⁷ Μάλλον θα πρέπει να αναζητηθούν άλλοι λόγοι, καθώς οι χώροι Τ και Φ βρίσκονται στην ίδια Β-Ν ευθεία, οπότε έχουν κατά προσέγγιση την ίδια σχέση με την κλίση Δ→Α του πλατώματος.

¹³⁸ Αναφέρεται ότι ο Α τ. του χώρου Β είναι «ελαφριάς κατασκευής» (;) (Ημερολόγιο, 26 Ιουλ. 1989).

Ο **χώρος Α** (φωτ. 31α) ορίζεται ανάμεσα στο Ν τ. του χώρου Β και στο Β τ. του χώρου Γ. Η λάξευση του βράχου για τη δημιουργία δαπέδου είναι ιδιαίτερα προσεγμένη σε σχέση με την αντίστοιχη του χώρου Β. Έξω από τη ΝΑ γωνία του χώρου Β, αποκαλύφθηκε **ελλειψοειδής γούρνα** στο βράχο (0,30 x 0,25μ., βάθ. 0,26μ.) (φωτ. 32α).

Κοινά στοιχεία των χώρων Α και Β είναι η χρήση του βράχου ως δαπέδου και η ύπαρξη γούρνας. Δεν είναι σαφές αν και σε ποιο βαθμό οι χώροι αυτοί ήταν υπαίθριοι ή στεγασμένοι. Μια υπόθεση θέλει τον τοίχο μεταξύ των χώρων Α και Β με αναλημματικό χαρακτήρα, και τον χώρο Β ανοιχτό, μπαζωμένο και ισοπεδωμένο. Στην περίπτωση αυτή η γούρνα δεν θα ήταν σε χρήση, πιθανόν ως προγενέστερη διαμόρφωση στο βράχο. Σύμφωνα με μια δεύτερη υπόθεση η Δ πλευρά του χώρου Β στεγαζόταν από ελαφριά κατασκευή, φτιαγμένη από φθαρτά υλικά και λειτουργούσε βοηθητικά για το χώρο Α. Τέλος, ο χώρος Α ήταν ίσως αυλή, λόγω του «*μεγάλου μεγέθους και του ακανόνιστου σχήματός του*», και ο χώρος Β θα μπορούσε να έχει κάποια ανάλογη χρήση. Για την υπόθεση αυτή λαμβάνεται υπόψη και η προσεγμένη λάξευση του βράχου για το δάπεδο του χώρου Α σε σχέση με την πιο απρόσεκτη διαμόρφωση του δαπέδου του χώρου Β.

Το ίδιο το μέγεθος του χώρου Α δεν μπορεί να καθοριστεί, από τη στιγμή που δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιο Α όριο. Όσο εξάλλου παραμένει ασαφές αν ο Ν τ. του χώρου Β ενωνόταν πράγματι με τη Β προέκταση του Δ τ. του χώρου Γ, η σχέση των χώρων Α και Β κατά την τελική φάση της οικίας δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Θα μπορούσαμε να δούμε τον χώρο Β ημιυπαίθριο, εν μέρει στεγασμένο με φθαρτά υλικά, και τον χώρο Α ως αυλή, στο πλαίσιο μιας χρήσης και των δύο αυτών χώρων για βοηθητικές εργασίες των κατοίκων του Σπιτιού ΙΙ. Ο τοίχος που τους χωρίζει θα μπορούσε ακόμα να αποτελεί απλώς ένα πάγκο για την υποστήριξη διαφόρων εργασιών: είχε κατασκευαστεί πολύ ενωρίτερα (π.χ. στη ΜΜ περίοδο;) και θα ήταν ήδη μισοκατεστραμμένος κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του Σπιτιού ΙΙ.

Βορειότερο τμήμα πλατώματος της οικίας

Βορειότερα του Σπιτιού ΙI αποκαλύφθηκε στον βράχο του Β μέρους του πλατώματος ένας αριθμός λαξεύσεων ποικίλων τύπων. Στα ΒΔ του Α τ. του χώρου Β και ανατολικά του σύγχρονου αγωγού βρέθηκε **κυκλική γούρνα** (διάμ. 0,30μ.), αρκετά βαθιά (0,37μ.), με ανώμαλο πυθμένα. Σε αυτήν καταλήγει ρηχός **αγωγός** με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ: ένα παρακλάδι κεντρικότερου αγωγού με κατεύθυνση Α-Δ με τον οποίο ενώνεται διαγώνια, στα ΝΑ της γούρνας. Ο κεντρικός αγωγός, που συνεχίζεται προς τα Δ, πλαισιώνεται από δύο **ζεύγη λαξεύσεων** (φωτ. 32β, εικ. 36α) με επίσης Α-Δ κατεύθυνση. Κάθε ζεύγος αποτελείται από μια μακρόστενη ορθογώνια λάξευση που σβήνει προς τα Α και μια μικρότερη στα Δ της. Στο βορειότερο ζεύγος η μικρή λάξευση είναι τοξοειδής (0,45 x 0,45μ., βάθ. 0,05μ.), και η μεγαλύτερη είναι ορθογώνια (πλ. 0,50μ., μέγιστο βάθ. 0,10μ.). Στο νοτιότερο ζεύγος τόσο η Δ μικρότερη όσο και η Α μακρόστενη λάξευση (πλ. 0,40μ., μέγιστο βάθ. 0,10μ.) είναι ορθογώνιες.

Σε απόσταση 2,50μ. περίπου βόρεια του συνόλου αυτού, υπάρχει ένα ακόμα σύνολο από κλιμακωτές **ημικυκλικές λαξεύσεις** (φωτ. 33α) με φορά ΝΔ→ΒΑ. Η χαμηλότερη έχει σχήμα ακανόνιστου ορθογώνιου (0,80 x 0,50μ.), η δεύτερη (0,82 x 0,40μ.) και η τρίτη (0,80 x 0,60μ., ύψ. περίπου 0,07μ.) είναι ελαφρά τοξοειδείς. Η τέταρτη (0,70 x 0,45μ.) και η πέμπτη (0,55 x 0,22μ.) λάξευση είναι τοξοειδείς (ύψ. 0,08μ. και 0,15μ. αντίστοιχα). Στη Β προέκταση των διαμορφώσεων αυτών συναντάται ακόμα μια ημικυκλική, όχι πολύ κανονική λάξευση. Είναι φανερό πως το σύνολο αυτό των λαξεύσεων συνδέεται με τη ροή κάποιου/-ων υγρού/-ών (βλ. παρακάτω: *Κινητά Ευρήματα - Λειτουργίες*).

ΤΑ ΥΛΙΚΑ

Οι κάτοικοι της Κρήτης χρησιμοποίησαν εντατικά, στο πέρασμα των αιώνων, όλα τα οικοδομικά υλικά που είχαν στη διάθεσή τους, αξιοποιώντας τις δυνατότητές τους ανάλογα με το τεχνολογικό επίπεδο κάθε εποχής. Για να διευκρινιστούν, ωστόσο, επιστημονικά τα είδη και οι παραλλαγές των υλικών που έχουν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή ενός κτηρίου, όπως το Σπίτι II του Πετρά, είναι απαραίτητη η επιτόπια έρευνα ειδικού γεωλόγου, στον χώρο της ανασκαφής, όσο και στην ευρύτερη περιοχή για την αντιστοίχιση των δομικών υλικών με τις πιθανές πηγές τους. Στο κεφάλαιο αυτό ωστόσο επιχειρείται μια έστω σύντομη αναφορά, προκειμένου να διαμορφωθεί ένα γενικό περίγραμμά τους και να καταρτιστεί μιας σαφής και ομοιογενής ορολογία.

Εν αρχή ην ο κούσκουρας

Ο όρος κούσκουρας παραπέμπει στην κρητική ντοπιολαλιά στο ιζηματογενές ασβεστολιθικό πέτρωμα –ή σε περισσότερα γεωλογικά στρώματα/ πετρώματα– που δημιουργήθηκαν αρχικά στον πυθμένα του ωκεανού ή ρηχότερων θαλασσών. Αυτά αποτελούνται κυρίως από ανθρακικό ασβέστιο, στο οποίο έχουν συγχωνευτεί ασβεστιτική άμμος και θραύσματα οστρέων από τη διάλυση κοχυλιών –μακροσκοπικά ορατά ή μικροσκοπικού μεγέθους– ποικίλων τύπων και διαφορετικής πυκνότητας. Είναι ακόμα δυνατόν να περιέχουν χαλίκια διαφόρων μεγεθών από παλαιότερες μορφές μαλακών και σκληρών ασβεστόλιθων, ή άλλα υλικά¹³⁹. Όταν ανέβουν στο ύψος της επιφάνειας της θάλασσας ή και το ξεπεράσουν, τα στρώματα αυτά είναι σε θέση να σχηματίσουν μικρά και μεγάλα νησιά, συνήθως σε συσσωματώσεις με άλλης σύστασης πετρώματα· έτσι συμβαίνει στην περίπτωση της Κρήτης.

Όταν ξεπεράσουν την επιφάνεια της θάλασσας τα ιζηματογενή αυτά στρώματα μπορεί να διατηρούν την οριζόντια θέση τους ή να αλλάζουν ποικιλοτρόπως θέση και σχέση, να γίνονται λοξά, να υπόκεινται θραύσεις, μετακινήσεις, και ανακατατάξεις πριν αρχίσουν να επηρεάζονται από τις μεταλλαγές του καιρού ή από τις εκρήξεις των

¹³⁹ HIGGINS & HIGGINS 1996, 7-8. ΦΑΣΟΥΛΑΣ 2000, 14-22. Για την περιγραφή, τις παραλλαγές και τις χρήσεις του κούσκουρα, ακολουθούνται επίσης οι αναφορές του ΖΩΗ 1997, 3, 45-46· 4, 127-128· και 1973, 28-34.

ηφαιστειών. Τα δευτερεύοντα γεωλογικά στρώματα του κούσκουρα δημιουργούνται μετά τον σχηματισμό της νήσου, από τη μερική διάλυση των αρχικών στρωμάτων λόγω βροχών και άλλων καιρικών φαινομένων και τη μετακίνησή τους σε χαμηλότερες περιοχές.

Τα στρώματα του κούσκουρα παρουσιάζουν πολλές παραλλαγές στη σύνθεση και τη μορφή τους. Οι επιφάνειες των στρωμάτων του κούσκουρα είναι σκληρότερες από ό,τι οι υποκείμενες στρώσεις. Αυτές παρέχουν συνήθως το οικοδομικό υλικό, δηλαδή τους κοινούς μαλακούς ασβεστόλιθους ή πωρόλιθους, αλλά και σκληρές πέτρες, όπως είναι το γκρίζο μάρμαρο ή αλλιώς «σιδερόπετρα». Τη μαλακότερη παραλλαγή αποτελεί ο καθαρός λευκός κούσκουρας, ο οποίος μπορεί να τριφτεί σε λεπτή σκόνη. Εμφανίζεται ο ίδιος σε πολλές συγγενείς παραλλαγές και είναι συνηθισμένος σε ολόκληρη την Κρήτη. Στις τομές των σύγχρονων αυτοκινητόδρομων και στις λευκές πληγές από σκαπτικά μηχανήματα στις πλαγιές πάμπολλων λόφων, μπορεί κανείς να μελετήσει τις τεράστιες αποθέσεις κούσκουρα και τις πολλές επιμέρους ποικιλίες του. Το ίδιο συχνές είναι και οι αμμώδεις ή χαλικοφόρες του παραλλαγές, με μεγάλες διαφοροποιήσεις στην πυκνότητα και τα μεγέθη των χαλικιών.

Κούσκουρας ή ασβέστης;

Στο ημερολόγιο της ανασκαφής του Σπιτιού II, όπως και σε άλλες ανασκαφικές σημειώσεις, που αναφέρονται στα υλικά κατασκευής της Εποχής του Χαλκού, υπάρχει συχνά κάποια σύγχυση γύρω από τη χρήση ασβέστη στην αρχιτεκτονική των κτηρίων. Μερικοί όροι που χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν τη λάσπη από μαλακό λευκό κούσκουρα –που είναι συχνά αναμεμιγμένη με χαλίκια της θάλασσας και άλλα υλικά– είναι: *κονίαμα, πηλοκονίαμα, λασποκονίαμα, ασβεστοκονίαμα, τιμεντοκονίαμα, ασβέστης και χαλίκια, χαλικάσβεστος* κ. ά. Τι εννοούν όμως κάθε φορά οι όροι αυτοί και σε ποια πραγματικά υλικά παραπέμπουν;

Ασβέστης ονομάζεται ο ψημένος σε ειδικό καμίνι ασβεστόλιθος και διακρίνεται σε άσβηστο και σβησμένο. Για την παραγωγή σβησμένου ασβέστη συλλέγονται μεγάλα κομμάτια ασβεστόλιθου, τα οποία ψήνονται σε θερμοκρασία περίπου 900°C. Με το ψήσιμο θραύονται τα μεγάλα κομμάτια σε μικρότερα, τα οποία μπορούν να κονιορτοποιηθούν εύκολα. Η σκόνη αυτή είναι ο άσβηστος ασβέστης, που όταν ανακατευτεί με νερό δίνει τον σβησμένο. Με την κατάλληλη κάθε φορά ανάμειξή του με άλλα υλικά (άμμο, χαλίκι,

χρώμα κ.λπ.), προκύπτουν πλαστικά κονιάματα για ποικίλες χρήσεις: σοβάδες για το επίχρισμα τοίχων, οικοδομικό κονίαμα για τη σύνδεση των δομικών υλικών κ.α.· αραιωμένος μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την εξωτερική επάλειψη (ασβέστωμα, άσπρισμα) των τοιχοδομιών¹⁴⁰. Όμως, όπως αναφέρει και ο J. Shaw, ο οποίος εξηγεί την παραπάνω διαδικασία: “No Minoan lime kilns, however, have yet been discovered as far as I know”, κατάσταση που, φαίνεται, δεν έχει αλλάξει μέχρι σήμερα.

Εάν δεν οφείλεται σε αδυναμία της αρχαιολογικής έρευνας να εντοπίσει τις ελάχιστες, ίσως και δύσκολα αναγνωρίσιμες, ενδείξεις για την ύπαρξη ασβεστοκάμινων, αυτό μάλλον προσανατολίζει προς την απουσία ασβέστη στην αρχιτεκτονική της Κρήτης της Εποχής του Χαλκού. «Τα πολλά αρχαιολογικά στρώματα λευκών χωμάτων και όλες οι περιπτώσεις ύπαρξης λευκού υλικού δεν είναι παρά κούσκουρας, το συνεχώς χρησιμοποιούμενο από τους Μινωίτες οικοδόμους πανταχού παρόν και ευχερώς ευρισκόμενο και συλλεγόμενο υλικό, σε απειρία όλων των επιμέρους χρήσιμων ποιοτήτων για τις διαφορετικές χρήσεις σε κάθε τμήμα των κτισμάτων»¹⁴¹.

Για τους λόγους αυτούς, προτιμούμε εδώ τον όρο *κονίαμα*, και τα συνθετικά του, εννοώντας όχι το μείγμα ασβέστη, αλλά το μείγμα της λάσπης του κούσκουρα. Έτσι, για παράδειγμα, ο όρος *χαλικοκονίαμα* παραπέμπει στο υλικό που προέρχεται από τη σκόπιμη ανάμειξη θαλασσινών χαλικιών και λάσπης κούσκουρα.

Ανάμεσα στις πολλές χρήσεις του κονιάματος αυτού σε όλες τις περιόδους, είναι η επίστρωση της εσωτερικής κυρίως πρόσοψης των τοίχων από *αργολιθοδομή* ή από πλίνθους, η κάλυψη δαπέδων στο ισόγειο και τον όροφο όσο και αυλών, το στρώσιμο της στέγης, η επένδυση πάγκων, κογχών και σκαλοπατιών, το γέμισμα των συνδέσμων μεταξύ λίθων στις λαξευτές τοιχοποιίες, η στεγανοποίηση δεξαμενών νερού και η σφράγιση των συνδέσμων πήλινων και λίθινων αγωγών. Ταινίες από κονίαμα έχουν εντοπιστεί και γύρω

¹⁴⁰ SHAW 1973, 213.

¹⁴¹ ΖΩΗΣ 1997, 3, 48. Ο συγγραφέας τονίζει επανειλημμένα την άποψή του για τη σύγχυση, στις πηγές, του ασβέστη με τον κούσκουρα και επισημαίνει την ευρύτερη χρήση του κούσκουρα στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού. Χαρακτηρίζει μάλιστα για τον λόγο αυτό τους «Μινωίτες» «λαό του κούσκουρα», με ανάλογο τρόπο όπως π.χ. οι Σουμέριοι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «λαός της ιλύος». Βλ. και ΖΟΙΣ 1990, 85, σημ. 12, για την απόρριψη της άποψης ότι η κεντρική αυλή του «ανακτόρου» των Μαλίων είναι καλυμμένη με ασβέστη· και για τη σύγχυση που παρατηρείται σχετικά με τη λανθασμένη αναγνώριση ασβέστη στο «ανάκτορο» της Φαιστού, ενώ πρόκειται απλώς για το αποτέλεσμα απανθράκωσης ασβεστολιθικών δομικών υλικών.

από πλαίσια που αρχικά πρέπει καλύπτονταν από ξύλινες δοκούς, ενδεχομένως για την αποφυγή της διάβρωσής τους από την υγρασία¹⁴².

Συγκεκριμένα για τους τοίχους αργολιθοδομής, οι ανασκαφικές ενδείξεις από την Κρήτη της 2^{ης} χιλιετίας, φανερώνουν ότι το λασποκονίαμα που τους κάλυπτε αρχικά ήταν επιχρισμένο εξωτερικά από μια λεπτότερη και αραιότερης σύστασης λάσπη λευκού κούσκουρα που, αφού στέγνωσε, στιλβωνόταν, και αποκτούσε λεία επιφάνεια. Το εξωτερικό λεπτό στρώμα κονιάματος μπορούσε να χρωματιστεί ή να ζωγραφιστεί¹⁴³.

Στο Σπίτι II, τα τέσσερα χρωματισμένα κόκκινα κομμάτια κονιάματος, που βρέθηκαν στο Ν μέρος του χώρου Δ2, προέρχονται ενδεχομένως από τοίχο του ορόφου. Πάντως, έως ότου χημικές ή και άλλες μελέτες αποδείξουν την πραγματική σύσταση των κονιαμάτων, προτιμούμε να θεωρούμε ότι έχουμε να κάνουμε με χρήση μειγμάτων του φυσικού λευκού κούσκουρα¹⁴⁴.

Οικοδομικοί λίθοι

Στην περιοχή της Σητείας εμφανίζονται τα παλαιότερα γνωστά πετρώματα της Κρήτης (εικ. 34). Τα μεταμορφωμένα αυτά πετρώματα είναι κυρίως αμφιβολίτες, γενύσιοι και μαρμαρυγικοί σχιστόλιθοι, που βρίσκονται τεκτονικά τοποθετημένα μέσα στα υπόλοιπα πετρώματα των φυλλιτών-χαλαζιτών¹⁴⁵. Οι χτίστες του Πετρά εκμεταλλεύτηκαν εντατικά τα υλικά της περιοχής για την οικοδόμηση των κτηρίων του οικισμού.

Όπως συνηθίζεται κατά την YEX στην Κρήτη, ακόμα δηλαδή και μετά τη σημαντική αλλαγή που σηματοδοτεί η εμφάνιση της λαξευτής τοιχοποιίας, εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται ακατέργαστοι λίθοι που προέρχονται κατά κύριο λόγο από τοπικές γεωλογικές αποθέσεις, για το χτίσιμο των περισσότερων τοίχων και άλλων δομών. Πρόκειται είτε για χαλαρούς λίθους που συλλέγονται από την γειτονική ύπαιθρο, είτε για πλάκες που αποσπώνται εύκολα από το πέτρωμά τους, ή τέλος για στρογγυλεμένες από το νερό της θάλασσας ή του ποταμού πέτρες.

¹⁴² SHAW J. 1973, 217.

¹⁴³ Για τη διαδικασία επικάλυψης και διακόσμησης των εξωτερικών επιφανειών των τοίχων με κονίαμα βλ. Cameron M. A. S., "Appendix IV. The Plasters", στο: WARREN 1972, 305-309. SHAW 1973, 208-216. ΖΩΗΣ 1976, 104.

¹⁴⁴ Τα κονιάματα της ανασκαφής του Πετρά μελετά η Λ. Χρυσικοπούλου, η οποία προτείνει επίσης τη σύστασή τους από ποικιλία λευκού κούσκουρα (προσωπική πληροφορία).

¹⁴⁵ Για αναλυτικότερη περιγραφή των πετρωμάτων αυτών, βλ. DAY 1995, 151-153. ΦΑΣΟΥΛΑΣ 2000, 87-88.

Οι λίθοι των τοιχοδομιών του Σπιτιού ΙΙ ανήκουν κατά κύριο λόγο σε διάφορες ποικιλίες μαλακού, ανοιχτόχρωμου ασβεστόλιθου αλλά και σκληρού μεταμορφικού γκρίζου ασβεστόλιθου («σιδερόπετρα»). Αρκετοί από αυτούς προέρχονται από τους ίδιους τους όγκους του βράχου που αφαιρέθηκαν από την πλαγιά για τη δημιουργία των ισόπεδων βαθμίδων πάνω στις οποίες θεμελιώθηκε το κτήριο. Οι λαξευμένοι δόμοι του Α τ. του χώρου Γ είναι ομοιογενείς, δηλαδή από μαλακό ανοιχτόχρωμο ασβεστόλιθο, εύκολο στην επεξεργασία του. Σε κάποιες περιπτώσεις αναγνωρίζονται επίσης ψαμμιτικά και κροκαλοπαγή πετρώματα, για παράδειγμα σε λίθους της ΒΑ γωνίας του χώρου Ε (φωτ. 33β), του Δ τ. του χώρου Γ (φωτ. 25β) και του Δ τ. του χώρου Κ (φωτ. 30α). Σε κάποια σημεία χρησιμοποιούνται παραλλαγές πράσινου και κόκκινου σχιστόλιθου¹⁴⁶, όπως στις πλάκες της εξωτερικής επένδυσης του πάγκου στον χώρο Ε, σε λίθους της ΝΑ γωνίας και του Α τ. του χώρου Γ και, σποραδικά, σε διάφορα άλλα σημεία του κτηρίου.

Για τη βάση του κίονα και τη δημιουργία των πλακόστρωτων δαπέδων έχει χρησιμοποιηθεί γκρίζος ασβεστόλιθος, ασφαλώς λόγω της σκληρότητας και της ανθεκτικότητας του υλικού, αλλά και της λείας επιφάνειας που μπορεί να αποκτήσει. Τα πλακόστρωτα, πάντως, πρέπει να ενσωμάτωναν σε κάποια σημεία και σχιστολιθικές πλάκες, όπως δείχνει το σωζόμενο τμήμα της Α μεριάς του χώρου Ε (φωτ. 20β).

Λάσπη

Η λάσπη, ή *πηλός* –στην πιο εξευγενισμένη μορφή της– αποτελεί το πιο κοινό αλλά και το πιο εύχρηστο κατασκευαστικό υλικό, που καλύπτει πολυάριθμες ανάγκες της αρχιτεκτονικής της Εποχής του Χαλκού. Λάσπη από χώμα και κονιορτοποιημένο κούσκουρα αποτελεί, όπως είδαμε, συνδετικό υλικό για κάθε είδους τοιχοποιία (λαξευτή, από *αργολιθοδομή*, από λασπότουβλα). Συναντάται σε λεπτές στρώσεις ανάμεσα στους λαξευμένους δόμους για την εξομάλυνση της επιφάνειάς τους και ως επίστρωση της τραχιάς επιφάνειας των τοίχων από *αργολιθοδομή*, με προσμίξεις από άμμο, άχυρα, φύκια, κ.ά., κάτω από το καθαρότερο εξωτερικό στρώμα κονιάματος. Χρησιμοποιείται ακόμα για το γέμισμα των κενών ανάμεσα σε κάθετες δοκούς και στα κενά ανάμεσα στα οριζόντια

¹⁴⁶ Ενδεχομένως όμως πρόκειται για ποικιλίες οφίτη και πορφύριτη αντίστοιχα. Η άποψη ειδικού γεωλόγου θα διευκρίνιζε το ζήτημα αυτό.

ξύλα θυρών και παραθύρων, για τη στερέωση ορθοστατών, για την κατασκευή λασπότουβλων, για την επίστρωση δαπέδων και στεγών.

Τα λασπότουβλα, ή πλίνθοι, έχουν συνήθως κοκκινωπό χρώμα που οφείλεται στη σύσταση του χόματός τους, το οποίο μπορεί να περιλαμβάνει επίσης μικρές πέτρες, όστρακα αγγείων, άχυρα, φύκια και φύλλα. Παρουσιάζουν κανονικότητα στις διαστάσεις τους, καθώς πιθανότατα κατασκευάζονταν σε ξύλινες μήτρες, και στέγνωσαν στον ήλιο. Κατά το χτίσιμο, τοποθετούνταν με τη μακριά πλευρά κατά μήκος του τοίχου, πατώντας συχνά σε πέτρες για την αποφυγή της υγρασίας. Ένα αραιότερο μείγμα λάσπης συνέδεε τις σειρές των πλίνθων και μια λεπτότερη στρώση λευκού κονιάματος επικάλυπτε εξωτερικά τον τοίχο.

Τοίχοι από λασπότουβλα που συναντώνται στο ισόγειο δεν προορίζονται για τη στήριξη της ανωδομής. Τόσο στα ισόγεια όμως, όσο και στους ορόφους χρησιμοποιούνται κυρίως για την εσωτερική διαρρύθμιση του χώρου, υποδιαιρώντας τον σε μικρότερα τμήματα. Διαθέτουν δύο σημαντικά πλεονεκτήματα: αποτελούν ελαφρές κατασκευές, που είναι εύκολο να τοποθετηθούν οπουδήποτε μέσα στο κτήριο, ενώ συγχρόνως έχουν μικρό πάχος, με το οποίο εξασφαλίζεται οικονομία χώρου. Κάποιες φορές τα λασπότουβλα ψήνονται τυχαία από τις φωτιές που καταστρέφουν τα κτήρια.

Στα ημερολόγια της ανασκαφής του Σπιτιού II διαβάζουμε συχνά για *λιωμένες πλίνθους*, που εντοπίζονται σε αρκετά σημεία του ανεσκαμμένου χώρου: καθώς αποτελούνται από άψητο πηλό, οι πλίνθοι διαλύονται πολύ εύκολα, π.χ. κατά την πτώση τους. *Στρώμα λιωμένων πλίνθων*, αναφέρεται στις ΒΔ και ΝΔ γωνίες του χώρου Ε. Κομμάτια πλίνθων βρέθηκαν ακόμα κατά μήκος ολόκληρης της Δ πλευράς του, ενώ *λιωμένες πλίνθοι* εντοπίζονται σε διάφορα σημεία του δαπέδου του ίδιου χώρου. Ήταν, σύμφωνα με το ημερολόγιο, κυρίως συγκεντρωμένες σε μια ζώνη με κατεύθυνση Α-Δ, οπότε ίσως προήλθαν από τη διάλυση κάποιας πλινθόκτιστης κατασκευής στη συγκεκριμένη περιοχή¹⁴⁷. Παρόμοιες πλίνθοι αναφέρονται, ακόμα, στην περιοχή γύρω από τη χύτρα πάνω στο πλακόστρωτο του χώρου Ε, αλλά πιθανόν να σχετίζονται με το ψημένο χόμα του εκεί ρηχού σκάμματος που αποτελούσε την εστία. Στο *στρώμα 2* του χώρου Ζ εντοπίστηκαν ακόμα διαλυμένες πλίνθοι σε μεγάλη έκταση, οι οποίες παρουσιάζουν

¹⁴⁷ Τα κομμάτια αυτά βρέθηκαν στο *στρώμα 2*, που προηγείται του *στρώματος του δαπέδου* (Ημερολόγιο, 17 και 19 Ιουλ. 1990).

κάψιμο κατά τύπους. Ολόκληρα τέτοια κομμάτια ή τμήματά τους έχουν εντοπιστεί ακόμα στα ΒΔ και Β του χώρου Θ, και πολύ αποσπασματικά στους χώρους Λ και Ι.

Ξύλο

Το ξύλο είναι το «αφανές» δομικό υλικό της αρχιτεκτονικής της Εποχής του Χαλκού όχι μονάχα στην Κρήτη αλλά και σε ολόκληρο το Αιγαίο, εφόσον σπανιότατα σώζονται υπολείμματά του. Η παρουσία του υποδηλώνεται συνήθως από το αποτύπωμα που αφήνει σε μαλακότερα υλικά ή από κενές οπές και κόγχες που υποδέχονταν ξύλινα στελέχη σε διάφορα σημεία της λιθοδομής. Το υλικό αυτό υπάρχει σε κατακόρυφες και οριζόντιες ξυλοδεσιές τοίχων, σε ειδικές ενισχύσεις πατωμάτων ορόφων, σε κίονες και άλλα υποστυλώματα, σε πλέγματα κλιμακοστασίων, σε κλίμακες, στην πλαισίωση των ανοιγμάτων των θυρών και παραθύρων, στη διαμόρφωση των σκεπών. Έχει επομένως βασικότατο κατασκευαστικό ρόλο στο μεικτό σύστημα δόμησης της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, με στενή συνεργασία πέτρας, ξύλου και λάσπης.

Η εντυπωσιακή έκταση των εφαρμογών και των χρήσεων του δηλώνει αφενός συνειδητή και προηγμένη αντισεισμική μέριμνα, αφετέρου την εμπιστοσύνη των κατασκευαστών στο υλικό αυτό ως βασικού φέροντος στοιχείου των οικοδομημάτων. Η εμπιστοσύνη αυτή πρέπει να πηγάζει από τη μακρόχρονη εμπειρία και την καλή γνώση των ιδιοτήτων του ξύλου ανάλογα π.χ. με τα είδη του και τον αντίστοιχο βαθμό καταλληλότητάς τους, την εποχή και τους τρόπους κοπής, προστασίας και συντήρησής της ξυλείας κ.λπ. Στην εμπειρία αυτή συνέβαλε πιθανότατα ένας άλλος τομέας εφαρμογής του ξύλου, εκείνος της ναυπηγικής¹⁴⁸.

Η ανασκαφή του Σπιτιού ΙΙ δεν αποκάλυψε υπολείμματα ξύλου, γεγονός που δεν σημαίνει βέβαια ότι το υλικό αυτό απουσίαζε. Αμεσότερες ενδείξεις για τη χρήση ξύλου στην κατασκευή του αρχιτεκτονικού του σκελετού είναι η πιθανή βάση κίονα στο βορειότερο μέρος του χώρου Ε, και βάσεων πολυθύρου στο Α άκρο του ίδιου δωματίου. Οι δύο πλακοειδείς πέτρες που χωρίζουν κατά πλάτος σε τρία ίσα μέρη το άνοιγμα ανάμεσα στους χώρους Ε και Θ, δείχνουν αντίστοιχα τη θέση κάθετων αξόνων για τη στήριξη ξύλινων θυρών. Το ξύλο αποκτά μάλιστα εδώ βασικό ρόλο στην εναλλακτική διαμόρφωση

¹⁴⁸ ΠΑΛΥΒΟΥ 1999, 53, 425.

των ορίων του χώρου, προτρέποντας ή περιορίζοντας την κυκλοφορία σε αυτόν ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες και επιδιώξεις. Εσωτερικές ξύλινες θύρες πρέπει ακόμα να υπήρχαν τουλάχιστον ανάμεσα στους χώρους I-E, Δ1-Δ2 και το Β και Ν μέρος του Γ, όπως υποδηλώνεται από τη διαμόρφωση λίθινων παραστάδων στα μεταξύ τους ανοίγματα.

Για την ύπαρξη διαφορετικών τύπων θυρών, οι δημοσιεύσεις από κρητικές ανασκαφές δίνουν αρκετές, αν και όχι πάντα σαφείς πληροφορίες (π.χ. σχετικά με τη διάκριση ανάμεσα σε εσωτερικές και εξωτερικές, μονόφυλλες και δίφυλλες πόρτες). Συνήθως τα στοιχεία που υπάρχουν αφορούν τις βάσεις των παραστάδων, τα κατώφλια κ.λπ. Οι λίθινες βάσεις πάνω στις οποίες εδράζεται ο ξύλινος σκελετός της πόρτας είναι από τα χαρακτηριστικότερα στοιχεία της κρητικής αρχιτεκτονικής της Εποχής του Χαλκού –αν και αυτές αναφέρονται τις περισσότερες φορές ως «παραστάδες» χωρίς να προσδιορίζεται ειδικότερα η μορφή τους. Ο πιο διαδεδομένος τύπος βάσης πάντως, είναι η λίθινη λαξευτή βάση παραστάδας, με ή χωρίς κεραίες, με περίπου ορθογώνιο σχήμα και επιφάνεια αδρά πελεκημένη.

Μία ακόμα ένδειξη για πολύ πιθανή ύπαρξη ξύλου είναι ο κενός από πλάκες, ορθογώνιος χώρος στην Α πλευρά του πλακόστρωτου του χώρου Γ. Η οπή σε δόμο της λαξευτής τοιχοποιίας πάνω από το Ν όριο του ορθογώνιου ακάλυπτου χώρου και τα κοιλώματα στο πάτωμα προς το Β όριο του υποδηλώνουν, όπως σημειώθηκε ήδη, την εκεί ύπαρξη πάγκου ή ντουλαπιού (;), υπόθεση που ενισχύεται από την ύπαρξη καλά πατημένου και ανασηκωμένου κονιάματος περί τα όρια αυτού του ακάλυπτου διαστήματος. Αν η συγκεκριμένη κατασκευή ήταν ξύλινη, το κονίαμα θα βοηθούσε την προστασία της από την υγρασία. Η οπή και τα κοιλώματα δείχνουν εξάλλου την ύπαρξη ξύλινων αξόνων για τη στήριξή της, και το κονίαμα γύρω της ότι επρόκειτο για μια μόνιμη κατασκευή. Η ύπαρξη, τέλος, ξύλινου πάγκου είναι επίσης πιθανή και θα δικαιολογούσε την παρουσία της ακάλυπτης από χαλικοκονίαμα λωρίδας στα Α του τοίχου με τις λαξευμένες πέτρες.

ΒΑΣΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ

Στην παρούσα μελέτη δεν επιδιώκεται η συνολική παρουσίαση των τρόπων δόμησης της οικιακής αρχιτεκτονικής στη νεοαν. Κρήτη. Χρήσιμη κρίνεται, μόνο, μια σύντομη αναφορά στις βασικές κατασκευαστικές τεχνικές, μέσα από τα δεδομένα που παρέχει το Σπίτι II, και στον βαθμό που αυτή συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση της μορφής και της χρήσης του. Δεν γίνεται όμως αναφορά σε στοιχεία για τα οποία προαπαιτείται η μελέτη των ενδείξεων από τις επιχώσεις των ορόφων, όπως π.χ. η κατασκευή της στέγης.

Θεμελίωση

Με την εξαίρεση του Ακρωτηρίου της Θήρας, όταν μιλάει κανείς για την αρχιτεκτονική της Εποχής του Χαλκού, λόγω της ελλιπούς διατήρησης των οικοδομημάτων, στην πλειονότητα των περιπτώσεων αναφέρεται στα ισόγεια ή υπόγεια των κτισμάτων. Πολύ συχνά μάλιστα, είτε αυτό αναγνωρίζεται από τους ανασκαφείς είτε όχι, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δεν αποτελούν παρά μέρη του συστήματος θεμελίωσης του εκάστοτε κτηρίου, που προορίζονταν επομένως να παραμένουν «αόρατα» στην αρχική κατάσταση του αρχιτεκτονήματος. Η μελέτη ωστόσο του συστήματος θεμελίωσης ενός κτηρίου μπορεί να είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική, καθώς σχετίζεται με μια σειρά από ζητήματα άμεσα συνδεδεμένα με την κατασκευή και τη λειτουργία του: την πρόνοια για την κατάλληλη τοποθέτηση του κτίσματος στον χώρο, τον τρόπο οργάνωσης της κατάληψης του χώρου αυτού, τη διευθέτηση της κατασκευής των ανώτερων μερών, την εργασία ή επένδυση σε χρόνο, προσπάθεια και ανθρώπινο δυναμικό κ.λπ.

Υπάρχουν τρεις γενικά τρόποι συσχετισμού ενός κτίσματος με το επίπεδο του εδάφους που καταλαμβάνει: α) η υπερύψωσή του πάνω από το επίπεδο του εδάφους β) η λάξευση ή κατασκευή του εν μέρει ή συνολικά μέσα στο έδαφος και γ) η οικοδόμηση στο επίπεδο του εδάφους. Μονάχα η τρίτη περίπτωση συναντάται στην Κρήτη κατά τη Νεοαν. περίοδο αλλά και γενικότερα στην Εποχή του Χαλκού¹⁴⁹.

Είναι φανερό ότι η μορφολογία της θέσης που επιλέγεται επηρεάζει άμεσα τις εργασίες για τη θεμελίωση. Η κατασκευή ενός κτηρίου που προσαρμόζεται στο επίπεδο

---

¹⁴⁹ ΦΟΤΟΥ 1990, 47.

του εδάφους προϋποθέτει την ύπαρξη επαρκούς ισόπεδης επιφάνειας για την ανάπτυξη του αρχιτεκτονικού σχεδίου. Όμως η πλειονότητα των θέσεων εγκατάστασης στην Κρήτη δεν βρίσκεται σε πεδινά, ούτε σε εν γένει ισόπεδα μέρη, αλλά συνήθως σε κορυφές ή σε πλαγιές λόφων, όπου δεν υπάρχουν ενδεχομένως παρά τυχαία διαμορφωμένοι αναβαθμοί. Αυτοί, είναι συχνότερα απαραίτητο να υποστούν περαιτέρω επεξεργασία τόσο για τη διαμόρφωση επίπεδων επιφανειών, κατάλληλων να σηκώσουν το κτήριο, όσο και για την εξοικονόμηση χώρου. Η ισοπέδωση ήταν δυνατό να επιτευχθεί καταρχήν με επιχωμάτωση των εξωτερικών (σε σχέση με την κατωφέρεια της πλαγιάς) μερών μιας αναβαθμίδας, και κατά δεύτερο λόγο με τη λάξευση ή εξόρυξη μεγάλων τμημάτων βράχου από το εσωτερικό μέρος της αναβαθμίδας –ή, πολύ συχνά, με τον συνδυασμό των δύο αυτών τρόπων¹⁵⁰. Σε περιπτώσεις βέβαια που ένα κτήριο, ή μεμονωμένα τμήματά του, πρόκειται να καταλάβουν την περιοχή αρχαιότερων, κατεστραμμένων κτισμάτων, τότε τα ανώτερα μέρη των δεύτερων αφαιρούνται ως ασταθή, και παραμένουν στη θέση τους τα κατώτερα και σταθερότερα τμήματα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχουν αρκετές διαφοροποιήσεις ως προς την ανάπτυξη του κτηρίου σε σχέση με το φυσικό του υπόστρωμα. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η προσαρμογή στο φυσικό ανάγλυφο με τον αποτελεσματικότερο δυνατό τρόπο δείχνει να αποτελεί την πρωταρχική μέριμνα για την κατασκευή του κτηρίου (π.χ. οικίες Γουρνιών¹⁵¹, Οικία Μ Βασιλικής¹⁵², Ζού¹⁵³). Εξασφαλίζεται έτσι αφενός η σταθερότητά του, και από την άλλη η ελαχιστοποίηση του κόστους κατασκευής του. Σε μερικές περιπτώσεις όμως μοιάζει να προέχει η εκπόνηση ενός προκαθορισμένου σχεδίου, και να είναι αυτή που θα καθορίσει τη σχέση του κτηρίου με το φυσικό ανάγλυφο και με τον συνολικό εξωτερικό του περίγυρο, αυξάνοντας παράλληλα τις απαιτήσεις σε εργασία. Έτσι συμβαίνει, κυρίως, σε οικίες της περιοχής του ανακτόρου και της πόλης της Κνωσού, όπως η “Οικία του Ιερού Βήματος” (House of the Chancel Screen), η ΝΑ Οικία, Ν Οικία, η “Βασιλική Έπαυλη”, η “Ανεξερεύνητη Έπαυλη” (Unexplored Mansion), το “Μικρό Ανάκτορο”, αλλά και κτίσματα όπως η Οικία Α της Τυλίσου και το κεντρικό κτήριο των Γουρνιών.

¹⁵⁰ Για παραδείγματα θέσεων με τους τρεις διαφορετικούς τρόπους ισοπέδωσης για τη θεμελίωση κτηρίων, βλ. ΦΟΤΟΥ 1990, 47-65.

¹⁵¹ Αυτόθι, 67-68.

¹⁵² ΖΩΗΣ 1972, 297· 1976, 65-66.

¹⁵³ ΠΛΑΤΩΝ 1955, 290, 291, 297· 1956, 234, 237, 238.

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα για την αρχιτεκτονική της 2^{ης} χιλιετίας στην Κρήτη μπορούμε να διατυπώσουμε τις παρακάτω σκέψεις για τη διαδικασία θεμελίωσης του Σπιτιού II στην Α πλαγιά του λόφου του Πετρά. Πριν τη θεμελίωση του κτηρίου, θα πρέπει να φανταστούμε ότι αναλαμβάνεται ο πλήρης καθαρισμός από κάθε είδους βλάστηση του προεπιλεγμένου χώρου, ενώ ο φυσικός βράχος απογυμνώνεται από τα χαλαρά χώματα. Κατά τις εργασίες καθαρισμού και προετοιμασίας του χώρου, το σχέδιο του κτηρίου θα πρέπει να ήταν ήδη συγκροτημένο, καταρχήν όσον αφορά την κατασκευή των ισόγειων μερών. Τα ισόγεια επρόκειτο να αποτελέσουν το πρωταρχικό επίπεδο κυκλοφορίας, διαμορφώνοντας τον βασικό άξονα του αρχιτεκτονικού σκελετού του κτηρίου¹⁵⁴.

Φαίνεται ότι για το Σπίτι II, το επίπεδο του φυσικού βράχου κρίθηκε κατάλληλο να δεχθεί, με την ανάλογη επεξεργασία, το θεμέλιο υπόβαθρό του. Τα φανερά αντισεισμικά οφέλη ενός τέτοιου υποστρώματος πρέπει να ήταν γνωστά και στους χτίστες του Πετρά, διευκολύνοντας έτσι σε σημαντικό βαθμό την ανάγκη για τον σχεδιασμό ενός συστήματος θεμελίωσης, που σε άλλες περιπτώσεις θα αναπτυσσόταν ενδεχομένως πιο πολύπλοκα¹⁵⁵.

Η επιλογή της πλαγιάς του λόφου, με κλίση από Δ προς Α, για την ανέγερση του κτηρίου, επέβαλε –πριν από κάθε άλλη εργασία– τη δημιουργία δύο τουλάχιστον ισόπεδων κλιμακωτών αναβαθμίδων, που ακολουθούν το φυσικό ανάγλυφο. Από το τμήμα του κτηρίου που έχει ανασκαφεί, διακρίνεται καλύτερα μονάχα η μια από τις βαθμίδες, όπου εξάλλου μοιάζει να εκδιπλώνεται και ο κεντρικός του σκελετός. Επομένως, οι παρατηρήσεις που ακολουθούν αφορούν κυρίως αυτήν. Για τη δημιουργία επίπεδης επιφάνειας, αφαιρέθηκαν καταρχήν μεγάλα κομμάτια ασβεστόλιθου από την Δ μεριά του κατωφερούς εδάφους (φωτ. 18β). Σε ένα δεύτερο στάδιο, ακολούθησε λάξευση του βράχου, κατά τόπους περισσότερο ή λιγότερο επιμελημένη. Σε ορισμένα σημεία με ιδιαίτερα προσεγμένη, κάθετη λάξευση, σχηματίστηκαν κόγχες μέσα στις οποίες ενσωματώθηκαν κάποια από τα δωμάτια του σπιτιού, όπως τα Ζ και Η· η λάξευση σε άλλα

¹⁵⁴ ZOIS 1990, 81-82.

¹⁵⁵ Αναφερόμαστε στο σύστημα θεμελίωσης που διαμορφώνεται κάτω από το επίπεδο του εδάφους, κάνοντας χρήση τοίχων από αργολιθοδομή. Τα κενά διαστήματα ανάμεσα στους τοίχους αυτούς ήταν αρχικά (κατά την ΠΜ και ΜΜ περίοδο) γεμισμένα με τεχνητή επιχωμάτωση, η οποία εγκαταλείπεται κατά την νεοαν. περίοδο. Έτσι οι χώροι ανάμεσα στους θεμέλιους τοίχους απομένουν κενοί και συγκροτούν τα υπόγεια των οικιών, που συχνά χρησιμοποιούνται για την αποθήκευση σκευών (Αυτόθι, 75-93. FOTOU 1990, 45-73. SHAW 1973, 75-77). Εύστοχο παράδειγμα αυτού του τρόπου θεμελίωσης αποτελούν οι τοίχοι από αργολιθοδομή των στενόμακρων παράλληλων χώρων στο Β τμήμα της Δ πτέρυγας του κεντρικού κτηρίου του Πετρά.

σημεία είναι πιο αδρή, όπως στο σημείο επαφής του βράχου με τον τοίχο στα Δ της κλίμακας.

Στα υψομετρικά χαμηλότερα ανατολικά τμήματα της πλαγιάς, και όπου αλλού κρίθηκε απαραίτητο, ακολούθησε επιχωμάτωση. Υπενθυμίζουμε ότι στον χώρο T, στην ανατολικότερη πλευρά της οικίας, η επιχωμάτωση ήταν τέτοια ώστε η ανασκαφή σταμάτησε πριν αναγνωριστεί κάποιο δάπεδο.

Ο φυσικός βράχος λαξεύτηκε επιπλέον και για τη δημιουργία των δαπέδων του ισογείου. Λαξεύτηκαν επίσης ποικίλα άλλα στοιχεία μέσα και γύρω από την οικία, για παράδειγμα μέρος της κλίμακας στα Δ του χώρου E, η N παραστάδα της Δ πόρτας του χώρου I, αγωγοί, γούρνες κ.λπ. Οι ενδείξεις αυτές σε συνδυασμό με την εικόνα των υπόλοιπων νεοαν. αλλά και πρωιμότερων κτηρίων στον λόφο του Πετρά (ήδη οι τοίχοι των ΠΜ φάσεων της κορυφής του πλατώματος είναι θεμελιωμένοι εξολοκλήρου πάνω στον φυσικό βράχο), δείχνουν πως υπάρχει σημαντική τοπική παράδοση στις τεχνικές της λάξευσης του μαλακού ασβεστόλιθου.

Θεμελίωση τοίχων

Οι τοίχοι της οικίας είναι χτισμένοι απευθείας πάνω στον βράχο, στον οποίο έχουν διαμορφωθεί, με κατάλληλη λάξευση, ισοπαχείς με αυτούς βάσεις για τη θεμελίωσή τους. Αυτό συμβαίνει με το Δ και Β τ. του χώρου Z, το Ν τ. του χώρου E, το Β τ. του χώρου I, τον Α και Ν τ. του χώρου Β. Κάποιες φορές, ανάλογα με την κλίση του εδάφους, το κατώτερο μέρος των τοίχων αποτελείται εξολοκλήρου από τον βράχο από εκεί που αυτός σταματά, ο τοίχος συνεχιζόταν προς τα πάνω κανονικά με πέτρες.

Στον χώρο Z, ο βράχος έχει κοπεί απόλυτα κάθετα στο Β μέρος θεμελιώνοντας το Β τ. ενώ και ο Δ τ. θεμελιώνεται επίσης στον βράχο. Στο κατώτερο μέρος του μάλιστα ο Δ τ. αποτελούσε κατά κάποιο τρόπο επένδυση καθ' ύψος του βράχου. Παρόμοια φαίνεται πως διαμορφωνόταν αρχικά και το Δ μέρος του χώρου Γ (χώρος Η). Στο χώρο Η έχουμε την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε τη λαξευμένη σε σχήμα “Π” λωρίδα, η οποία υποδεικνύει τη θέση που είχε προοριστεί αρχικά για το κτίσιμο των αρχικών τοίχων του Δ τμήματος του χώρου Γ.

Ο Δ τ. του χώρου T, ακουμπά πάνω στον λαξευμένο καθ' ύψος 0,42μ. βράχο –μέχρι το σημείο που τον παρακολούθησε η ανασκαφή. Είναι ωστόσο πιθανό ο λαξευμένος

βράχος στην περίπτωση αυτή να μην ήταν ορατός, αλλά να συνεχιζόταν κάτω από μια πιθανή επιχωμάτωση για τη δημιουργία δαπέδου. Το γεγονός ότι εντοπίστηκαν τα δάπεδα όλων των παραπλήσιων στον Γ χώρων, δηλαδή των Θ, Ι, Κ και ιδιαίτερα του Φ, με τον οποίο βρίσκονται στην ίδια ευθεία, ίσως σημαίνει ότι το δάπεδο του χώρου Γ ήταν επίσης από πατημένο χώμα και βρισκόταν ενδεχομένως σε επίπεδο όμοιο με του χώρου Φ, αλλά λόγω της άσχημης κατάστασης διατήρησής του δεν ήταν δυνατό να αναγνωριστεί. Αντίθετα, η λάξευση του κατώτερου μέρους του Β και Δ τ. του χώρου Ο υψώνεται πάνω από το επίπεδο του δαπέδου (κατά 0,10μ. η πρώτη και 0,33μ. η δεύτερη).

Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του Α τ. του χώρου Γ, ο οποίος στην Α του μεριά ακουμπά στο κατώτερο μέρος από τοίχο προηγούμενης κατασκευής και μοιάζει να τον χρησιμοποιεί για τη θεμελίωσή του.

Δημιουργία δαπέδων

Μιλώντας για τη θεμελίωση και τη δημιουργία των δαπέδων, εννοούμε τις εργασίες εκείνες με τις οποίες διαμορφώνονται ομαλές και στεγανές επιφάνειες στο εσωτερικό κυρίως των κτηρίων, για την εξυπηρέτηση της καλύτερης κυκλοφορίας και διαβίωσης. Συνήθως τα δάπεδα αποτελούν το επιστέγασμα των εργασιών διαμόρφωσης ισόπεδου πλατώματος που έλαβαν χώρα στα προηγούμενα στάδια θεμελίωσης του ίδιου του κτηρίου. Οι σχετικά ομαλοποιημένες –με λάξευση του βράχου– επιφάνειες μπορούν να αποτελούν δάπεδα κυκλοφορίας ημιπαίθριων ή υπαίθριων κυρίως χώρων.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, όμως, το επίπεδο του φυσικού βράχου δεν αποτελεί παρά τη βάση θεμελίωσης για τη δημιουργία ενός δαπέδου. Πάνω από αυτόν συναντάται τεχνητή επιχωμάτωση που μπορεί να περιλαμβάνει διαφορετικών ποιοτήτων κούσκουρα ή χώματος, συχνά αναμεμιγμένων με χαλίκια, μικρούς λίθους ή όστρακα και άλλα ανακυκλωμένα υλικά. Τα τελευταία μπορούσαν να είναι απορρίψεις από σύγχρονα ή παλαιότερα κτίσματα, τα οποία ισοπεδώθηκαν. Το υπόστρωμα αυτό συναντάται το ίδιο ή σε παραλλαγές στην πλειονότητα των περιπτώσεων, ενώ η επίστρωσή του, όπου και διαμορφώνεται το δάπεδο, μπορεί να αποτελείται από πατημένο χώμα, να καλύπτεται από πλάκες, ή να είναι στρωμένο με λάσπη λευκού κούσκουρα καλής ποιότητας, συχνότατα αναμεμιγμένου με χαλίκια¹⁵⁶.

¹⁵⁶ ZOIS 1990, 83-85.

Τα δάπεδα από μείγμα κούσκουρα και μικρών χαλικιών με ομοιόμορφο μέγεθος, είναι ιδιαίτερα ανθεκτικά. Το μείγμα αυτό απλώνεται πάνω στο υπόστρωμα πατημένου χρώματος, στρώνεται ενδεχομένως με επιπλέον χαλίκια όταν είναι ακόμα νωπό, συμπιέζεται και, αφού στεγνώσει, λειαίνεται. Για τα δάπεδα των ορόφων ακολουθείται παρόμοια διαδικασία, μόνο που εδώ το μείγμα μπορεί να απλώνεται και σε στρώμα δημιουργημένο από μικρά ξύλινα δοκάρια. Η πρωιμότερη χρήση τέτοιων δαπέδων συναντάται στη MM IB Κνωσό, αλλά διαδίδεται και αποτελεί κυρίως χαρακτηριστικό της YM περιόδου¹⁵⁷.

Στους χώρους E, Z και I της οικίας, τα δάπεδα από μείγμα κούσκουρα και χαλικιών, φαίνεται να στρώθηκαν ταυτόχρονα, καθώς δεν παρατηρούνται ανάμεσά τους διακοπές ή αλλαγές στη σύσταση και τη μορφή τους. Το στρώμα του μείγματος ήταν καθώς φαίνεται αρκετά λεπτό, ώστε κατά τη λάξευση των ρηχών αγωγών (βάθ. 5-10 περίπου εκ.) στις παρυφές των χώρων E και Z, αποκαλύπτεται ήδη ο φυσικός βράχος. Ανάλογο, αλλά ανθεκτικότερο και καλύτερης ποιότητας, είναι το δάπεδο σε τμήμα μεταξύ των χώρων Δ2 και Θ.

Πλακόστρωτα ή υπολείμματα πλακόστρωτων δαπέδων υπάρχουν στους χώρους: Γ (N μέρος), E (A μέρος), Δ2 (2 πλάκες στη ΒΔ γωνία), Θ (1 πλάκα στη ΒΔ γωνία) και Κ (σποραδικά σε όλο το χώρο)¹⁵⁸. Η χρωματική ποικιλία και το αισθητικό αποτέλεσμα που δημιουργούσε η εναλλαγή διαφορετικών πετρωμάτων στα πλακόστρωτα, φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα επιθυμητή¹⁵⁹. Οι χρωματικές αντιθέσεις ήταν, εξάλλου, δυνατό να αναδεικνύονταν με την κάλυψη των μεσοδιαστημάτων των πλακών με κονίαμα λευκό – όπως στο πλακόστρωτο του N μέρους του χώρου Γ– ή βαμμένο κόκκινο. Σε άλλες περιπτώσεις ανάμεσα στις πλάκες μπαίνει λάσπη ή χόμα, όπως στις πλάκες των χώρων Δ2 και Κ.

Ιδιαίτερα προσεγμένο δάπεδο πάνω στον μαλακό ασβεστόλιθο έχει ο χώρος A. Για εκείνο του χώρου B, ο βράχος είναι αντίθετα αδρά λαξευμένος. Το γεγονός αυτό ασφαλώς δεν οφείλεται σε τεχνική αδυναμία αλλά μάλλον σε διαφορετικές χρήσεις των δύο χώρων.

¹⁵⁷ SHAW 1973, 218-219. Όπως αναφέρει μάλιστα ο συγγραφέας, φαίνεται πως τέτοιου είδους μείγμα στρωνόταν όπου υπήρχε κίνδυνος να λασπώσει από το νερό το δάπεδο από πατημένο χόμα, π.χ. σε φωταγωγούς και γύρω από δεξαμενές.

¹⁵⁸ Για τις δύο πλάκες στο B μέρος του χώρου I και στη ΝΔ γωνία του χώρου E, δεν μπορεί να διευκρινιστεί αν ανήκαν επίσης σε πλακόστρωτο. Χρησιμοποιήθηκαν ίσως για την τοποθέτηση αγγείων.

¹⁵⁹ SHAW 1973, 14-29, 216-218.

Το πιθανότερο είναι ότι η σχετικά ανώμαλη επιφάνεια του δαπέδου του χώρου Β εξομαλύνθηκε με χώμα –όπως διατυπώθηκε και από τους ανασκαφείς.

Λαξευτό στο βράχο δάπεδο αποκαλύφθηκε ακόμα στο Δ τμήμα του Μ, στο Α τμήμα του χώρου Φ και στον χώρο Ο. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις, εντοπίστηκε επίσης δάπεδο από πατημένο χώμα κάτω από το οποίο υπήρχε λιγοστή κεραμική μαζί με υλικό που χαρακτηρίστηκε «μπάζωμα». Από τους ανασκαφείς αυτά αναγνωρίστηκαν ως δύο χρονολογικά διαφορετικά δάπεδα: ένα πρώτο στον λαξευμένο βράχο, το οποίο στη συνέχεια μπαζώθηκε για τη δημιουργία ενός μεταγενέστερου δαπέδου από πατημένο χώμα. Η συγκεκριμένη ανασκαφική εικόνα μπορεί να ερμηνευτεί και διαφορετικά. Ενδέχεται, δηλαδή, να πρόκειται για ένα και μοναδικό δάπεδο από πατημένο χώμα, υπόστρωμα του οποίου αποτελεί η επιχωμάτωση με τη μεικτή κεραμική.

Τοιχοποιία

Αργολιθοδομή

Με τον όρο *αργολιθοδομή* εννοούμε τη χρήση αδρών, ακατέργαστων λίθων στην τοιχοδομία, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με χώμα ή λάσπη και ενισχύονται συχνά με κάθετα ξύλινα δοκάρια ή οριζόντιες ξυλοδεσιές. Σε κάποιες περιπτώσεις, τέτοιες τοιχοδομίες ενσωματώνουν και πέτρες από προηγούμενες κατασκευές, περισσότερο ή λιγότερο επεξεργασμένες. Καλύπτονται συνήθως με λάσπη ή/ και κονίαμα στη μια ή στις δύο όψεις τους, το οποίο μάλιστα μπορεί να είναι χρωματισμένο ή ζωγραφισμένο. Αν βρίσκονται σε κτήρια πιο επιμελημένης κατασκευής είναι δυνατό να διακοσμούνται στη βάση τους με κάθετες γυψολιθικές πλάκες.

Οι τοίχοι με *αργολιθοδομή* συναντώνται σε κάθε είδους αρχιτεκτόνημα, καθ' όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη αλλά και στον υπόλοιπο αιγαιακό χώρο. Χρησιμοποιούνται ευρέως στα συστήματα θεμελίωσης, στην κατασκευή όλων σχεδόν των τοίχων, εσωτερικών ή εξωτερικών, των υπόγειων ή ισόγειων κτηρίων, σπανιότερα δε ακόμη και στους τοίχους των ορόφων. Εξαιρέσεις αποτελούν οι τοίχοι με ξεστή τοιχοποιία στις προσόψεις και τα διαχωριστικά συνήθως τοιχεία από πλινθοδομή ή οι πλινθόκτιστες ανωδομίες, σε ισόγεια και ορόφους.

Ένας από τους πιο διαδεδομένους τρόπους για την κατασκευή της *αργολιθοδομής* είναι καταρχήν η επιφανειακή περισυλλογή λίθων από την ύπαιθρο που περιβάλλει τη θέση ή από παλιότερους διαλυμένους τοίχους. Ακολουθεί το διαδοχικό χτίσιμο της μιας πέτρας δίπλα και πάνω στην άλλη, με συμπίεσή της μέσα σε στρώμα λασποκονιάματος, που είναι συχνά αναμειγμένο με πέτρες ή χαλίκια. Οι μεγαλύτεροι λίθοι είναι αυτοί που διαμορφώνουν συνήθως τις εξωτερικές όψεις του τοίχου. Στις ελεύθερες απολήξεις των τοίχων, στις παραστάδες και στις γωνίες, σε ανοίγματα θυρών ή σε άλλα προφανή σημεία του κτηρίου, η δόμηση είναι πιο επιμελημένη. Εκεί είναι δυνατό να χρησιμοποιούνται λίθοι που έχουν υποστεί κάποια κατεργασία (π.χ. πελέκια θυρωμάτων, γωνιών κ.λπ.), όπως σε αρκετές περιπτώσεις γωνιόλιθων του Σπιτιού I.1 του Πετρά. Συχνά γωνίες και ανοίγματα ενισχύονται επιπρόσθετα, π.χ. με λαξευτούς λίθους και ξυλοδεσιές¹⁶⁰.

Οι προσόψεις των τοίχων καλύπτονται, επιπλέον, από δύο ή περισσότερες στρώσεις λασποκονιάματος: η εξωτερική επίστρωση γίνεται με λεπτότερο τέτοιο μείγμα. Το κονίαμα

¹⁶⁰ Για την τοπική χρήση λαξευτών λίθων στην αργολιθοδομή βλ. ΠΑΛΥΒΟΥ 1999, 89-111.

συντελεί στη σταθεροποίηση των λίθων του τοίχου, προστατεύει επίσης από την υγρασία, γι' αυτό εξάλλου είναι συχνά πιο παχύ και συμπαγές στα σημεία ένωσης τοίχων και δαπέδων.

Είναι φανερό ότι μια τέτοια κατασκευαστική μέθοδος δεν αφήνει πολλά περιθώρια για τη χρονολόγηση της λιθοδομής, καθώς οι όποιες πιθανές αλλαγές της μέσα στον χρόνο αναγνωρίζονται δύσκολα. Σε κάποιες αργολιθοδομές παρατηρείται μια προσπάθεια να δημιουργηθούν κανονικές σειρές από λίθους, οι οποίοι, στην περίπτωση αυτή, έχουν συχνά υποστεί μια αδρή έστω επεξεργασία, και θυμίζουν, έως ένα βαθμό, το ισοδομικό σύστημα τοιχοποιίας¹⁶¹. Μια ακόμα παραλλαγή είναι το χτίσιμο με *ακατέργαστες ασβεστολιθικές ή σχιστολιθικές πλακοειδείς πέτρες*, ομοιόμορφου ή όχι μεγέθους, έτσι όπως τις συναντάμε στο Παλαίικαστρο, στον Μύρτο-Πύργο και, κυρίως, στην ΥΜ Ι Ψείρα¹⁶². Τέλος, οι «μεγαλιθικοί» ή «κυκλώπειας» κατασκευής τοίχοι μπορούμε να πούμε ότι εντάσσονται επίσης στην κατηγορία των τοίχων από *αργολιθοδομή*.

Το ισόγειο του Σπιτιού ΙΙ, στην τελική του τουλάχιστον μορφή, ήταν σχεδόν εξ' ολοκλήρου χτισμένο από τοίχους *αργολιθοδομής*. Οι διαφορές, που είναι πιθανότατα και διαφορές στη χρονολόγηση, αφενός αφορούν τα μεγέθη και το γενικό σχήμα των λίθων που επιλέγονται κάθε φορά, και αφετέρου αποτελούν επιμέρους παραλλαγές στον τρόπο συναρμογής τους. Είδαμε ότι το κατώτερο μέρος του Β τ. του χώρου Ε έχει χτιστεί από μικρές πλακοειδείς πέτρες· επίσης μικρές, όμοιου μεγέθους και σφιχτά χτισμένες πέτρες, αποτελούν τον Δ τ. του χώρου Ζ και τον Δ τ. πίσω από την κλίμακα. Τόσο όμως το ανώτερο μέρος του Β τ. του Ε όσο και ο τοίχος πίσω από τον πάγκο, που είναι κατά κάποιο τρόπο η Ν συνέχεια του Δ τ. του Ζ, έχουν δομηθεί από ακανόνιστες, μεγαλύτερου μεγέθους πέτρες.

Γενικά, όποιοι μεγάλοι ή μικρότεροι λίθοι, έχουν κάθε φορά επιλεγεί και χτιστεί μελετημένα και καθόλου τυχαία. Τοποθετούνται «*με τη μακρότερη πλευρά τους ως πλευρά νοητού τριγώνου ή τετραπλεύρου, σχήματα στα οποία μεταφράζεται το σχήμα του λίθου κατά τη στιγμή της χρήσης του στην οικοδομή από τον τεχνίτη –στο νου και στα χέρια του– στη γραμμή του προσώπου του τοίχου και με την οξύτερη κορυφή του νοητού τριγώνου ή τη*

¹⁶¹ SHAW 1973, 79-80.

¹⁶² Αυτόθι, 81-83. Για την Ψείρα αναφέρεται και η περίπτωση της ξηρολιθιάς (“dry-walling”), όταν ανάμεσα στις πέτρες δεν υπάρχει καθόλου ή σχεδόν καθόλου συνδετικό υλικό. Δεν διευκρινίζεται όμως αν ο τρόπος αυτός χτισίματος ανταποκρίνεται σε τοίχους με ιδιαίτερη λειτουργία. Για μια προσπάθεια κατηγοριοποίησης των τοίχων από αργολιθοδομή, βλ. MCENROE 1990, 197-199.

βραχύτερη από τις δύο μακρές πλευρές του τετραπλεύρου προς τα μέσα». Για την τεχνική αυτή χρησιμοποιείται από τον Α. Ζώη η διατύπωση «τριγωνική τοποθέτηση» (των λίθων)¹⁶³. Αν με την παραπάνω τεχνική διαμορφώνονται και οι δύο όψεις του τοίχου, είναι επόμενο τα κενά κυρίως μεταξύ των μεγαλύτερων λίθων να βρίσκονται κατά κύριο λόγο στο εσωτερικό του τοίχου, όπου καλύπτονται με μικρότερα ανισομεγέθη χαλίκια και λάσπη.

Στο Σπίτι ΙΙ, το παράδειγμα που ανταποκρίνεται ευκρινέστερα στην τεχνική αυτή είναι ο Ν τ. του χώρου Μ, ο πλατύτερος του κτηρίου. Άλλες τέτοιες περιπτώσεις, είναι ο Δ τ. του χώρου Γ, ο Δ και Α τ. του Ξ, ο Β τ. του χώρου Ε, οι τοίχοι του χώρου Κ και ο Δ τ. του χώρου Λ. Η ίδια επιμέλεια παρατηρείται στο χτίσιμο των μικρότερων λίθων (βλ. Α και Ν τ. του χώρου Β και τη Β παραστάδα του χώρου Ι) όσο και των μεγαλύτερων. Στη Β και στην Α πλευρά, του Ν τ. του χώρου Μ και του Δ τ. του χώρου Γ αντίστοιχα, φαίνεται καθαρά ότι έχουν τοποθετηθεί μεγαλύτερες πέτρες από ότι στην άλλη πλευρά. Ίσως η επιλογή αυτή ανταποκρίνεται σε λόγους αισθητικούς, με τις μεγαλύτερες πέτρες να χτίζονται προς την πλευρά που είναι συχνότερα εμφανής –όπως πρέπει να φανταστούμε ότι συνέβαινε με την Α παρειά του Δ τ. του Γ. Ενδεχομένως όμως σχετίζεται και με λόγους στατικούς, με την τοποθέτηση των μεγαλύτερων πετρών προς την πλευρά που σηκώνει περισσότερο βάρος λόγω της κλίσης του εδάφους. Η ίδια επιλογή γίνεται και σε άλλους τοίχους του κτηρίου, και δείχνει ότι υπάρχει συνειδητή επιλογή ακόμη και ως προς το μέγεθος των λίθων που πρόκειται να τοποθετηθούν στην κάθε πλευρά των τοίχων.

Απόκλιση από την παραπάνω τεχνική αποτελούν κάποιοι μεγαλύτεροι λίθοι, που σε ορισμένα σημεία έχουν μήκος ή πλάτος όμοιο με το πλάτος του τοίχου. Οι επιμήκεις λίθοι είναι τοποθετημένοι με τη μακρύτερη πλευρά τους κατά μήκος του τοίχου, ενώ οι πιο τετραγωνισμένοι με το στενό τμήμα τους στο πρόσωπο του τοίχου. Τέτοιες είναι, ενδεικτικά, οι περιπτώσεις του Β και Α τ. του χώρου Γ, ο Α τ. του χώρου Θ και ο Β τ. του χώρου Ι' στο Ν τ. του χώρου Ε γίνεται συνδυασμός της τεχνικής «τριγωνικής τοποθέτησης» και της παραλλαγής της.

---

¹⁶³ ΖΩΗΣ 1997, 4: 44.

Λαξευτή τοιχοποιία

Στην προϊστορική αρχιτεκτονική του Αιγαίου, με *λαξευτή* ή *ξεστή* τοιχοποιία χτίζονται τοίχοι που έχουν διαμορφωμένη τη μία ή και τις δύο προσόψεις τους από σειρές δόμων από ασβεστόλιθο, ψαμμίτη ή γυψόλιθο, οι οποίοι έχουν ευθυγραμμισμένες τις ακμές της εξωτερικής τους όψης σε ορθογώνιο σχήμα, έτσι ώστε να εφαρμόζουν απόλυτα στις διπλανές τους. Διαμορφώνουν, έτσι, μια ομαλή επιφάνεια των προσόψεων του τοίχου. Η λάξευση των δόμων επιτυγχάνεται με τη χρήση εξειδικευμένων εργαλείων (αξίνες, σφυριά, σμίλες, πριόνια)¹⁶⁴. Ο υπόλοιπος όγκος τους –που δεν είναι προορισμένος να φαίνεται– παραμένει αδρότατα επεξεργασμένος. Συχνά, μάλιστα, ο δόμος εμφανίζεται πελεκημένος σε μορφή κόλουρης πυραμίδας¹⁶⁵.

Αν ο τοίχος αποτελείται από λίθους λαξευμένους μονάχα στην πρόσθια όψη του, τότε τα κενά που δημιουργούνται μεταξύ των πίσω όψεων των λίθων του χτίζονται με μικρές πέτρες ή γεμίζονται με λασποκονίαμα. Αυτό καλύπτεται κατόπιν με λεπτότερες στρώσεις του ίδιου υλικού ή με σκέτο κονίαμα (καθαρό κούσκουρα), και αποτελεί την πίσω πρόσοψη του τοίχου (βλ. επίσης τη διαμόρφωση των προσόψεων των τοίχων από *αργολιθοδομή*). Όταν και οι δύο όψεις του τοίχου φέρουν λαξευτούς δόμους, τότε ο χώρος που δημιουργείται μεταξύ τους χτίζεται και πάλι με *αργολιθοδομή*, όπως περιγράφηκε στην προηγούμενη ενότητα.

Λίγες φορές είναι λαξευμένες και οι δύο επιφάνειες ενός δόμου, κυρίως όταν αυτός βρίσκεται σε εξωτερικές γωνίες του κτηρίου αλλά και σε διαμορφώσεις θυρών, παραθύρων και διαφόρων εσοχών ή εξοχών των τοίχων. Οι λαξευτοί γωνιόλιθοι και τα λαξευτά πλαίσια γύρω από τα ανοίγματα «*ορίζουν περιγράμματα, οριοθετούν όγκους, διαχωρίζουν το πλήρες από το κενό και υποδηλώνουν την εσωτερική δομή του αρχιτεκτονήματος*»¹⁶⁶. Φαίνεται ότι κύρια επιδίωξη των τεχνιτών της ΥΕΧ στην Κρήτη ήταν να δημιουργήσουν τοιχοποιία ανθεκτική, σταθερή, ελκυστική και με «αισθητική άποψη», συχνά με το λιγότερο δυνατό κόστος –σε κατανάλωση πρώτης ύλης, όσο και σε προσπάθεια.

¹⁶⁴ Λεπτομερής παρουσίαση των εργαλείων για τη διαμόρφωση των λίθων, στο SHAW 1973, 44-75.

¹⁶⁵ Ο όρος «ημιλαξευτή» τοιχοδομή θα περιέγραφε καλύτερα αυτού του είδους την κατασκευή, αφού μάλιστα ο όρος «λαξευτός» παραπέμπει στην διαφορετική τεχνική της αρχιτεκτονικής των κλασικών χρόνων, που απαρτίζεται από λιθοπλίνθους πλήρως λαξευμένες σε σχήμα ορθογώνιου παραλληλεπίπεδου (ΠΑΛΥΒΟΥ 1999, 122-123, σημ. 218).

¹⁶⁶ Αυτόθι, 435.

Κάποτε από λαξευτή πέτρα κατασκευάζονται και εσωτερικοί τοίχοι, ιδιαίτερα σε περιοχές εκτεθειμένες στις καιρικές συνθήκες, για παράδειγμα κοντά σε φωταγωγούς και στοές. Έτσι, η χρήση *λαξευτής* τοιχοποιίας έχει συνδεθεί και με τις περίφημες «μινωικές αίθουσες» (minoan halls), βασικά δομικά στοιχεία των οποίων αποτελούν τα πολύθυρα και οι φωταγωγοί, για παράδειγμα στα Χανιά, στα «ανάκτορα» της Κνωσού και των Μαλίων και σε γειτονικές τους οικίες, στην Τύλισο, το Παλαίκαστρο ή και αλλού¹⁶⁷.

Οι διαστάσεις των δόμων μπορεί να διαφέρουν: ενδιαφέρει η τήρηση ίσου ύψους στους δόμους της κάθε σειράς, αλλά όχι όλων των σειρών μεταξύ τους. Για τον λόγο αυτό κρίνεται ότι ο όρος «ισοδομικό» σύστημα δεν είναι ακριβής για τον τρόπο αυτό χτισίματος.

Ένα λεπτότατο στρώμα λασποκονιάματος, συχνά αναμεμειγμένο με μικρά χαλίκια, παρεμβάλλεται ανάμεσα στις σειρές των λαξευμένων δόμων για την καλύτερη εφαρμογή του άνω και του κάτω μέρους τους. Επίσης, οι οριζόντιοι και κάθετοι εξωτερικοί σύνδεσμοι των δόμων φαίνεται πως ήταν αρχικά καλυμμένοι με κονίαμα για την ελαχιστοποίηση της υγρασίας και την αποφυγή της κατάπτωσης υλικού από το εσωτερικό γέμισμα του τοίχου. Ωστόσο, οι λαξευμένοι δόμοι δεν ήταν σε καμία περίπτωση εξολοκλήρου κονιαμένοι, εφόσον μια βασική επιδίωξη ήταν να είναι εμφανείς.

Η *λαξευτή* τοιχοποιία πρωτοεμφανίζεται στα «ανάκτορα» της Παλαιοαν. εποχής, για να αρχίσει να χρησιμοποιείται ευρέως από τη MM III περίοδο και έπειτα, κατά κύριο λόγο στις προσόψεις των «νέων ανακτόρων» και σε μικρότερης κλίμακας κεντρικά κτήρια των νεοαν. οικισμών¹⁶⁸. Συναντάται επίσης στις προσόψεις συγκεκριμένων νεοαν. οικιών, οι οποίες εμφανίζουν κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των κεντρικών κτηρίων, ενδείξεις μιας ιδιαίτερης κοινωνικής θέσης των ενοίκων τους¹⁶⁹.

Πέρα από την πρακτική της πλευρά, η χρήση *λαξευτής* τοιχοποιίας υπακούει σε μια επιθυμία επίδειξης (“for the sake of appearance”¹⁷⁰), που συντελεί στην ανάδειξη ή προβολή συγκεκριμένων κτηρίων ή ιδιαίτερων περιοχών ενός κτηρίου¹⁷¹. Την επιλεκτική χρήση της λαξευτής πέτρας εξηγεί εν μέρει η απαιτούμενη επένδυση για την κατασκευή

¹⁶⁷ Για συγκεκριμένες χρήσεις *λαξευτής* τοιχοποιίας σε παραδείγματα «μινωικών αιθουσών» (minoan halls), βλ. DRIESSEN 1982, 41, 47-49.

¹⁶⁸ SHAW 1983, 213-214, όπου γίνεται σύντομη αναφορά στις προωμότερες χρήσεις και στην εξέλιξη της *λαξευτής* τοιχοποιίας. Για τη χρήση *λαξευτής* τοιχοποιίας στην Εγγύς Ανατολή βλ. HULT 1983 (Κύπρος, Ουγκαρίτ, Ανατολία, Συρο-Παλαιστίνη, Αίγυπτος).

¹⁶⁹ Πρόκειται κυρίως για τις επιμελημένες οικίες τύπου 1 και 2α του McEnroe (1982).

¹⁷⁰ GRAHAM 1972, 153.

¹⁷¹ DRIESSEN 1999, 229.

της –η οποία παραβλέπει την αρχή της «ελάχιστης προσπάθειας» όταν μεταφράζεται σε ώρες εργασίας και απαιτεί ειδικευμένο εργατικό προσωπικό, με την κατάλληλη τεχνογνωσία και τα ανάλογα εργαλεία.

Μια τελευταία σκέψη είναι ότι η κανονικότητα του δομικού υλικού ευνοεί και την κανονικότητα στη διαμόρφωση του χώρου. Παρόλο που, όπως σημειώθηκε ήδη, η απόλυτη συμμετρία δεν χαρακτηρίζει συνολικά την αρχιτεκτονική της Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο, δεν είναι, ωστόσο, παντελώς απύσχα. Συναντάται, μεταξύ άλλων, κυρίως σε προσόψεις σημαντικών κτηρίων και σε χώρους με ιερό χαρακτήρα. Αυτό είναι λογικό αφού η συμμετρική διάταξη ενός χώρου προσφέρει σημεία και άξονες αναφοράς που μπορούν να λειτουργήσουν ως πόλοι έλξης και άρα να εκφράσουν, με αυτόν τον τρόπο, κάποια «ανώτερη αρχή», κοσμικής ή θεϊκής φύσης¹⁷². Η σύνδεση της *λαξευτής* τοιχοποιίας με τις «μινωικές αίθουσες», μπορεί να εγγραφεί ερμηνευτικά στο πλαίσιο αυτό. Με την ίδια συμβολική οπτική θα μπορούσε να εξεταστεί και η χρήση της στην ελλαδική αρχιτεκτονική, όπου χαρακτηρίζει κυρίως το «μυκηναϊκό μέγαρο», πυρήνα έκφρασης της μυκηναϊκής εξουσίας.

Στο Σπίτι II, τοίχος από κανονικά λαξευμένους δόμους, στο κατώτερο τουλάχιστον μέρος του, υπάρχει μόνο στο Ν μέρος της Α πλευράς του χώρου Γ. Το τμήμα αυτό τοίχου αποτελείται από τέσσερις δόμους ασβεστόλιθου, το πλάτος των οποίων είναι ίσο με το πλάτος του τοίχου. Η Α τους πλευρά έχει δόμους απόλυτα ευθυγραμμισμένους, που διαμορφώνουν ομαλή Α πρόσοψη του τοίχου, ενώ η Δ τους πλευρά είναι πιο αδρή και τα κενά που σχηματίζονται ανάμεσά τους έχουν χτιστεί με μικρότερους λίθους. Εξαίρεση αποτελεί ο πρώτος δόμος από Β, ο οποίος έχει σχήμα σχεδόν κανονικού ορθογωνίου. Οι κάθετες συνδέσεις μεταξύ των δόμων καλύπτονται με λάσπη.

Οι τρεις πρώτοι δόμοι (από Β) είναι μακρόστενοι, με τη μακριά τους πλευρά κατά μήκος του τοίχου. Όταν υπήρξε ανάγκη να αντικατασταθεί ο Α τ. του χώρου Ε από πολύθυρο, το μεγαλύτερο τμήμα του τέταρτου δόμου στη νοτιότερη απόληξη του σωζόμενου τμήματος κόπηκε αδρά και αφαιρέθηκε. Αν η δημιουργία κανονικού ανοίγματος στη Β άκρη του πολυθύρου περιλαμβανόταν στον αρχικό αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, θα αναμενόταν να ισχύει ο κανόνας της γωνιακής τοποθέτησης λαξευμένων δόμων. Πόσο μάλλον εφόσον ο οικοδομικός αυτός κώδικας φαίνεται να λειτουργεί αλλού

¹⁷² ΠΑΛΥΒΟΥ 1999, 433.

στο Σπίτι II, π.χ. στη Ν απόληξη του πάγκου του χώρου Ε, όπου ένας ορθογώνια λαξευμένος πλακοειδής δόμος χρησιμοποιείται για να ορίσει τόσο τη Ν πλευρά του πάγκου, όσο και την αρχή της κλίμακας.

Η διαμόρφωση του Ν τμήματος του Α τ. του χώρου Γ μοιάζει προσαρμογή της λαξευτής τοιχοποιίας στα ιδιαίτερα κατασκευαστικά κριτήρια και τις πρακτικές δυνατότητες των χτιστών του Πετρά: το εσωτερικό μέρος του τοίχου εν μέρει μονάχα χτίζεται με *αργολιθοδομή*, εφόσον τα κενά μεταξύ των δόμων είναι μικρά, και εφόσον το πλάτος τους αντιστοιχεί σε εκείνο του τοίχου. Από την άλλη, η παρουσία λαξευτής τοιχοποιίας εδώ, ανταποκρίνεται στις συμβολικές ανάγκες εκείνων που επρόκειτο να κατοικήσουν το σπίτι. Η πρόσοψη του τοίχου που ενδιέφερε και έπρεπε να φαίνεται περισσότερο ήταν η Α, οι δόμοι της οποίας λαξεύτηκαν με ιδιαίτερη επιμέλεια στην εξωτερική τους πλευρά. Πιθανότατα, επομένως, ετούτη ήταν η πλευρά που θα αντίκριζε όποιος εισερχόταν στο κτήριο –από κάποια ίσως Α πόρτα, στη νοητή ευθεία που ορίζει ο Α τ. του χώρου Θ προς Β.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Η βάση κίονα

Το υλικό κατασκευής για τις βάσεις κίωνων και των άλλων φερόντων στοιχείων επιλέγεται συχνότατα σύμφωνα με αισθητικά κριτήρια, πρωταρχικό μέλημα ήταν ωστόσο η σταθερότητά του, καθώς η βάση προορίζεται να συγκρατεί –χωρίς να ραγίζει ή να σπάει– το φορτίο της ανωδομής που μεταφέρεται ως αυτήν μέσω του ξύλινου κίονα. Ο γκρίζος ασβεστόλιθος («σιδερόπετρα») από τον οποίο αποτελείται και η βάση κίονα του χώρου Ε, είναι υλικό σύνηθες στην Α Κρήτη, και κοινό στην κατασκευή βάσεων για κίονες.

Οι βάσεις είναι καταρχήν δυνατόν να περικλείονται ανάμεσα σε άλλους κατάλληλα διαμορφωμένους πλακοειδείς λίθους, κομμένους π.χ. σε ημικύκλια, για τους οποίους χρησιμοποιείται ο όρος «στυλοβάτης», δανεισμένος από την κλασική ελληνική αρχιτεκτονική¹⁷³, είτε πρόκειται για κιονοστοιχίες, είτε για μεμονωμένους κίονες. Λασποκονίαμα καλύπτει το κενό ανάμεσα στη βάση και τους λίθους που την περικλείουν. Τα θεμέλια του «στυλοβάτη» κάποιες φορές φτάνουν μέχρι και 2μ. σε βάθος.

Οι βάσεις είναι επίσης δυνατόν να εισχωρούν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους σε πλακόστρωτα και δάπεδα προεξέχοντας ελαφρά από αυτά –κατά μερικά μονάχα εκατοστά. Το μέρος που βρίσκεται κάτω από το δάπεδο είναι αδρότατα επεξεργασμένο ενώ η εξοχή πάνω από το επίπεδο του εδάφους παρουσιάζει ποικιλία παραλλαγών στη διαμόρφωσή της. Υπάρχουν, έτσι, βάσεις κυκλικές, ημικυκλικές, ελλειπτικές, ορθογώνιες ή τετράγωνες, με μεγέθη που είναι ανάλογα με το βάρος που προορίζονται να σηκώσουν. Με τον τρόπο αυτό προστατευόταν το ξύλο των κίωνων από την υγρασία, πολύ περισσότερο όσων από αυτούς πλαισίωναν αυλές, φωταγωγούς, βεράντες κ.λπ. Για τη θεμελίωση των κίωνων χτίζονται αλληπάλληλα δόμοι στερεωμένοι με λασποκονίαμα, ο κατώτερος από τους οποίους μπορεί να είναι βυθισμένος σε κοιλότητα σκαμμένη στον βράχο. Οι ΜΜ θεμελιώσεις μπορεί μάλιστα να φτάσουν σε βάθος μερικών μέτρων, γεγονός που αποδεικνύει την ιδιαίτερη σημασία που αποδίδεται στη στερεότητα των κίωνων.

Στο Σπίτι II ο πλακοειδής λίθος στο βορειότερο τμήμα του χώρου Ε έχει χαρακτηριστεί από τους ανασκαφείς βάση κίονα. Έχει ακανόνιστο σχήμα και εξέχει

¹⁷³ Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι οι κίονες της κλασικής περιόδου στηρίζονται κατά κανόνα απευθείας πάνω σε πλάκες του δαπέδου, χωρίς ενδιάμεσες βάσεις (SHAW 1973, 114).

ελάχιστα του εδάφους σε σχέση με τις πλάκες στα Α του χώρου. Αν ο λίθος χρησιμοποιήθηκε όντως ως βάση κίονα, δεν θα ήταν αναγκαίο να εξέχει ιδιαίτερα του εδάφους μια που αφενός ο χώρος Ε φαίνεται στεγασμένος, αφετέρου το δάπεδο χαλικοκονιάματος παρείχε ήδη αρκετή στεγανότητα για την προστασία του ξύλου.

Παρόλο που υπάρχουν παράλληλα παραδείγματα στην αρχιτεκτονική της Εποχής του Χαλκού στο νησί για την απευθείας τοποθέτηση κάθετων δοκών πάνω σε πλάκες του δαπέδου, θα ήταν ίσως δόκιμο να εξεταστεί μήπως ο συγκεκριμένος ακανόνιστος πλακοειδής λίθος έχει χρησιμοποιηθεί ως βάση στήριξης αγγείων –εφόσον μάλιστα βρίσκεται στον παρακείμενο χώρο των εστιών– ή μήπως αποτελεί υπόλειμμα πλακόστρωτου δαπέδου, από τη στιγμή που η διάκριση μεταξύ των χρήσεων αυτών είναι γενικά δύσκολη. Στην οικία Α Αχλαδιών (Ρίζα), υπάρχει ένας ανάλογος λίθος τοποθετημένος στο κέντρο της Ν πλευράς του δωματίου Μ, λίγο ανατολικότερα από τη βάση πεσσού για τη στήριξη της οροφής. Ο ανασκαφέας διατυπώνει, αλλά με επιφύλαξη, την υπόθεση μήπως και ο λίθος αυτός ήταν κάποιο στήριγμα¹⁷⁴. Παρομοίως, στην ΥΜ Ι οικία του οικισμού Τούρκισας Χόνδρου Βιάννου, τρεις ακανόνιστες και εφαιπόμενες «βάσεις» στον χώρο Α, θα μπορούσαν να υποστηρίξουν ξύλινες δοκούς (κίωνων) ή να αποτελούν τις βάσεις μεγάλων αγγείων¹⁷⁵.

Η πλάκα του Σπιτιού ΙΙ θα μπορούσε βέβαια να αποτελεί βάση κίονα, η ίδια όμως θα μπορούσε επίσης να χρησιμοποιήθηκε ως υποστήριγμα για κανονικά λαξευμένη βάση κίονα, η οποία αργότερα μετακινήθηκε από τη θέση αυτή. Ο κίονας μάλιστα θα αποτελούσε σίγουρα μέρος του αρχικού σχεδίου, όπως υπαγορεύεται από την ανάγκη στέγασης ενός τόσο μεγάλου χώρου. Θα ήταν χρήσιμο να διαπιστωθεί, πάντως, αν ο συγκεκριμένος πλακοειδής λίθος διαθέτει, επιπλέον, θεμελίωση, γιατί αυτό θα αποδείκνυε αν πράγματι πρόκειται για βάση κίονα ή για πλάκα δαπέδου, πρωιμότερης ίσως φάσης, η οποία διατηρήθηκε εκεί και αργότερα π.χ. για την στήριξη αγγείων.

¹⁷⁴ ΠΛΑΤΩΝ 1959, 215.

¹⁷⁵ ΠΛΑΤΩΝ 1960, 288.

Το πολύθυρο

Το *πολύθυρο* χαρακτηρίζει το σύνολο μιας κατασκευής η οποία αποτελείται από τρεις ή και περισσότερες πόρτες μεταξύ πεσσών στη σειρά, διαταγμένες σε ευθεία γραμμή¹⁷⁶, που συχνά καταλαμβάνουν ολόκληρη τη μια πλευρά ενός χώρου, υποκαθιστώντας έναν τοίχο. Οι πολλαπλές αυτές θύρες διανοίγονται σε εσωτερικούς τοίχους των ισογείων αλλά και των ορόφων, και αποτελούν ένα πολύ διαδεδομένο χαρακτηριστικό στην αρχιτεκτονική της Νεοαν. περιόδου.

Το πολύθυρο τείνει να συνδέεται αρχιτεκτονικά περισσότερο με τη «μινωική αίθουσα» (minoan halls). Ο ρόλος του θα μπορούσε, ωστόσο, να εγγραφεται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πρακτικής και συμβολικής σημασίας: ένα σύστημα θυρών που μπορούν επιλεκτικά να ανοίγουν και να κλείνουν, χρησιμεύει για τον έλεγχο του φωτισμού και του αερισμού· επίσης όμως παρέχει τη δυνατότητα συνένωσης και μαζί διαχωρισμού παρακείμενων χώρων.

Οι αποστάσεις μεταξύ των ανοιγμάτων είναι περίπου ίσες, αλλά όχι πάντα με σχολαστική ακρίβεια. Οι κάθετοι ξύλινοι πεσσοί στις άκρες των ανοιγμάτων αρχικά πατούσαν απευθείας στο κατώτερο μέρος των τοίχων στο σημείο του ανοίγματος, σε επίπεδο που εξείχε ελαφρά από το έδαφος¹⁷⁷. Από τη ΜΜ ΙΙΑ περίοδο κατασκευάζονται ειδικά λαξευμένες πλέον βάσεις από ασβεστόλιθο ή γυψόλιθο, που αποτελούν την κατεξοχήν ανασκαφική ένδειξη για την αναγνώριση των πολυθύρων. Το μήκος τους ισοδυναμεί με το πάχος του τοίχου. Κάθε βάση αποτελείται από ένα ακανόνιστο και αδρά πελεκημένο κατώτερο μέρος, που βυθίζεται ως θεμέλιο κάτω από το δάπεδο, και δεν είναι επομένως ορατό κατά την ανασκαφή του δαπέδου¹⁷⁸, και ένα επιμελώς λαξευμένο, ελαφρά εξέχον άνω μέρος με χαρακτηριστικό σχήμα. Οι βάσεις που βρίσκονται στα άκρα, δηλαδή στις απόληξεις των ανοιγμάτων των τοίχων, μπορεί να έχουν σχήμα “Π” ή “Γ”, ενώ όταν

¹⁷⁶ Τα τρία ανοίγματα αποτελούν το ελάχιστο όριο για τον προσδιορισμό πολυθύρου, μια και οι δύο πόρτες στη σειρά αποτελούν ένα δίθυρο, άλλο οργανωτικό σχήμα στην αρχιτεκτονική της Κρήτης κατά την Εποχή του Χαλκού (ΠΑΛΥΒΟΥ 1999, 344).

¹⁷⁷ SHAW 1973, 149.

¹⁷⁸ ΠΑΛΥΒΟΥ 1999, 361. Η μελέτη των βάσεων πολυθύρων που προέρχονται από τους ορόφους αποτελεί μοναδική ευκαιρία να εξεταστούν η μορφή και η κατασκευή τους· σε κάθε άλλη περίπτωση, εκείνο που φαίνεται μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής δεν είναι παρά το άνω μέρος από τις βάσεις των πολυθύρων των ισογείων.

βρίσκονται στο μέσον, ανάμεσα σε δύο πόρτες, μπορεί να έχουν σχήμα “Γ” ή “Τ” (εικ. 36β)¹⁷⁹.

Από το πολύθυρο του Σπιτιού ΙΙ σώζεται μονάχα τμήμα των δύο μεσαίων βάσεων που χωρίζουν το άνοιγμα σε τρία περίπου ίσα μέρη. Αυτές θα πρέπει να ήταν σχήματος “Γ” ή –πιθανότερο– “Τ”. Ενδέχεται κάθε μια να διαμορφωνόταν από δύο κομμάτια: το ένα ορθογώνιο (το σωζόμενο), σχημάτιζε τις κεραίες του “Τ”, ενώ το άλλο σχημάτιζε τον κορμό του –στον άξονα του σκάμματος, Δ των πλακοειδών ορθογώνιων λίθων (βλ. παραπάνω, *Αρχιτεκτονική Χωροταξική Οργάνωση: χώρος Ε*). Ανάλογη είναι η περίπτωση του πολυθύρου του ΝΑ κτηρίου του οικοδομικού τετραγώνου 6 του Παλαικάστρου: αυτό είναι ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής, όπως φαίνεται και από τις κεντρικές του βάσεις, που διαμορφώνονται από δύο κομμάτια πράσινου σερπεντινίτη (εικ. 37).

Το πολύθυρο αποτελεί τεχνική καινοτομία της κρητικής αρχιτεκτονικής της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. Μοιράζεται τα χαρακτηριστικά τοίχου και πόρτας, παρέχοντας τη δυνατότητα της δημιουργίας περιοχών κλειστών, ημίκλειστων (με ελεγχόμενη ή περιορισμένη πρόσβαση) και ανοιχτών μέσα στο κτήριο. Αποδεικνύεται έτσι κατασκευή εξαιρετικά ευέλικτη, με ποικιλία εφαρμογών και με δυνατότητα εξυπηρέτησης πολλαπλών λειτουργιών: ως τοίχος, δηλαδή ως φράγμα, ως όριο, όταν όλες του οι πόρτες είναι κλειστές· ως τοίχος με πόρτα/ -ες, όταν μια ή περισσότερες (αλλά όχι όλες) πόρτες του είναι ανοιχτές· τέλος, ως άνοιγμα επικοινωνίας, όταν όλες οι πόρτες του είναι ανοιχτές, οπότε καταργούνται οι έννοιες και του τοίχου και της πόρτας.

Ενώ ο αρχιτεκτονικός τύπος της «μινωικής αίθουσας» συναντάται μόνο στην Κρήτη, τα πολύθυρα υιοθετούνται και σε άλλες περιοχές του Αιγαίου κατά την ΥΚ Ι περίοδο, όπως στο Ακρωτήρι, στην Κω και στη Ρόδο¹⁸⁰. Εκεί αποδεσμεύτηκαν από το οργανωτικό σχήμα που υπηρετούν στην Κρήτη¹⁸¹, και προσαρμόστηκαν στις ανάγκες και τις ιδιομορφίες της εκάστοτε τοπικής αρχιτεκτονικής.

¹⁷⁹ Για μια βάση πολυθύρου σχήματος “Ζ” στο Ακρωτήρι, βλ. ΠΑΛΥΒΟΥ 1999, 362, εικ.199.

¹⁸⁰ DRIESSEN 1999, 227, σημ. 2· MARKETOU 1988, 27-33· ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 2001· ΠΑΛΥΒΟΥ 1999, 343-364.

¹⁸¹ ΠΑΛΥΒΟΥ 1999, 373.

Ο αποθέτης θεμελίωσης

Ο αποθέτης θεμελίωσης σχετίζεται με την απόθεση ενός ή περισσότερων αντικειμένων κατά την κατασκευή ενός αρχιτεκτονήματος, και δεν είναι ορατός μετά την αποπεράτωση του κτηρίου. Σε αντίθεση με την Αίγυπτο και τη Μεσοποταμία, στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες ή/ και απεικονίσεις για την τελετουργική θεμελίωση των οικοδομημάτων¹⁸². Ωστόσο, η πρακτική αυτή είναι πλέον δυνατόν να σκιαγραφηθεί και στο Αιγαίο μέσα από παραδείγματα που έρχονται καθημερινά στο φως στην Κρήτη και κυρίως, σχετικά πρόσφατα, στο Ακρωτήρι της Θήρας. Εκεί έχουν μελετηθεί πολλές αποθέσεις θεμελίωσης, που αποκαλύφθηκαν ανασκαφικά στη διάρκεια των μεγάλου βάθους τομών για την έδραση του νέου στεγάστρου των αρχαιοτήτων. Το γεγονός αυτό προτρέπει να αναρωτηθούμε μήπως κάτι αντίστοιχο συνέβαινε με παρόμοια συχνότητα και στην Κρήτη και δεν έχει ακόμη διαπιστωθεί, αφού η ανασκαφή σταματά, συνήθως, στο επίπεδο των δαπέδων. Επιπλέον, στις σπάνιες περιπτώσεις που κάποιος τοίχος διατηρείται σε ικανό ύψος, δεν αποσυναρμολογείται ποτέ μέχρι το θεμέλιο, για να διαπιστωθεί αν διαθέτει αποθέτη θεμελίωσης (!).

Τέτοιες αποθέσεις έχουν ως τώρα εντοπιστεί σε «ανακτορικές» εγκαταστάσεις, σε επαύλεις, σε απλές οικίες, σε ιερά και σε μνημειακούς τάφους¹⁸³. Βρίσκονται, όπως σημειώθηκε ήδη, καταρχήν κάτω από δάπεδα καθώς και από κατώφλια, παραστάδες, κλίμακες. Ενσωματώνονται όμως και στην τοιχοποιία, είτε στα θεμέλια, είτε σε ψηλότερα σημεία των τοιχοδομών. Άλλοτε έχουν μορφή ακανόνιστου ορύγματος, άλλοτε κόγχης ή ορθογώνιου σκάμματος («θήκης»), ενώ, στις απλούστερες περιπτώσεις, δεν γινόταν ιδιαίτερη διαμόρφωση του χώρου που επρόκειτο να δεχτεί τις προσφορές. Στις προσφορές αυτές περιλαμβάνονται κυρίως άωτα κωνικά ή άλλα κύπελλα¹⁸⁴ συχνά ανεστραμμένα, πρόχοι, οστά ζώων και υπολείμματα καύσης. Σπανιότερα συναντώνται αγγεία άλλων τύπων και κοσμήματα, ενώ στις αποθέσεις θεμελίωσης του Ακρωτηρίου αναφέρονται ακόμα σφονδύλια, μυλόλιθοι και λίθινα σφαιρίδια.

Τα κριτήρια που ορίζουν μια απόθεση θεμελίωσης χρειάζεται να είναι προσεκτικά διατυπωμένα, ώστε να διευκρινίζεται: α) ότι τα αντικείμενα της απόθεσης αποτελούν

¹⁸² ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ 1985, 248-249.

¹⁸³ Αυτόθι, 250.

¹⁸⁴ Στο Ακρωτήρι υπάρχουν αντίστοιχα ακόσμητες φιάλες με γωνίωση και κυκλαδικό σκύφοι (LANAPAS 2002, 24).

πραγματικά ξεχωριστή ενότητα στο πλαίσιο των ανασκαφικών τους συναφειών β) ότι βρίσκονται σε ιδιαίτερη θέση, η οποία δεν έχει πρακτική χρησιμότητα (π.χ. ενσωμάτωση μικρών αγγείων ή οστράκων μέσα στη λιθοδομή) γ) ότι η θέση αυτή δεν είναι τυχαία (π.χ. πτώση αγγείων και ανακάλυψή τους σε ανεστραμμένη θέση).

Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, οι κρητικοί αποθέτες θεμελίωσης χρονολογούνται στη MM ΠΙΒ/ ΥΜ ΙΑ περίοδο, που συνδέεται με πολλαπλές φυσικές καταστροφές στο νησί, κορύφωση των οποίων αποτελεί η έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης, το 1550-1530 π.Χ., με μεγάλες συνέπειες για την Κρήτη και τον υπόλοιπο αιγαιακό χώρο¹⁸⁵. Οι αποθέσεις του Ακρωτηρίου σχετίζονται επίσης με δομές της ύστερης ΜΚ περιόδου, που καταστράφηκαν από τον σεισμό της αρχής της ΥΚ Ι περιόδου· μετά από αυτόν είτε μπαζώθηκαν για να χτιστούν πάνω τους νέα κτήρια, είτε επισκευάστηκαν και συνέχισαν να λειτουργούν μέχρι την ηφαιστειακή καταστροφή. Από τις 25 αποθέσεις θεμελίωσης που μελετήθηκαν εκεί, μονάχα οι τέσσερις χρονολογούνται στην ΥΚ περίοδο. Δύο από αυτές είναι ενσωματωμένες στην τοιχοποιία, ενώ οι υπόλοιπες βρίσκονται κατά κύριο λόγο κάτω από τα δάπεδα και τοποθετούνται στην ύστερη ΜΚ περίοδο. Θεωρείται, επομένως, πιθανόν η μορφή της πρακτικής αυτής να άλλαξε τα τελευταία χρόνια της ζωής του οικισμού, οπότε και προτιμάται η απόθεση μέσα στην τοιχοποιία¹⁸⁶.

Ο αποθέτης θεμελίωσης του Σπιτιού ΙΙ σχηματίζεται, όπως σημειώθηκε ήδη (βλ. *Αρχιτεκτονική Χωροταξική Οργάνωση: χώρος Ε*) σε θήκη που περικλείεται ανάμεσα στο Β και το Ν πρόσωπο του ενδιάμεσου τοίχου των χώρων Ε και Γ, και μοιάζει να φτάνει ως το θεμέλιό του. Τα άωτα κωνικά κύπελλα –και η καλή κατάσταση διατήρησής τους– καθώς και η παρουσία μιας προχοϊσκης και οστών ζώων περιορίζουν σημαντικά την ερμηνεία του συνόλου ως μπαζώματος ή ως τυχαίου ευρήματος. Εμφανίζει μια σχεδόν τυπική εικόνα αποθέτη θεμελίωσης –σύμφωνα και με όσα προαναφέρθηκαν.

Περισσότερο ίσως αξίζει να αναφερθεί κανείς στην τοποθέτηση του αποθέτη στο σημείο όπου κάποτε υπήρχε πιθανότατα άνοιγμα ανάμεσα στον φωταγωγό (;) του χώρου Γ και στον χώρο Ε. Το άνοιγμα αυτό κλείνει τοίχος που χτίστηκε μέσα στην ΥΜ ΙΑ περίοδο, ίσως μετά από κάποιο σεισμό. Η συγκεκριμένη θέση του αποθέτη δείχνει ίσως τη σημασία

¹⁸⁵ Για αποθέτες θεμελίωσης που αποδίδονται ακόμα και στην ΠΜ ΙΙ και ΙΙΙ περίοδο, βλ. PELON 1986, 3-19.

¹⁸⁶ ΛΑΝΑΡΑΣ 2002, 25.

της πρακτικής όχι μονάχα κατά τη θεμελίωση ενός κτηρίου, αλλά και κατά τις μετατροπές ή επισκευές που ακολουθούν τις διάφορες περιόδους ζωής του.

Ο αποθέτης του Σπιτιού II μάλλον που δεν θα έπρεπε να αντιμετωπισθεί ως μοναδική περίπτωση, αν συσχετισθεί με την ανασκαφική εικόνα του Ακρωτηρίου, όπου φαίνεται πως κάθε δωμάτιο του ισογείου ήταν δυνατόν να έχει μια απόθεση θεμελίωσης¹⁸⁷. Δεν είναι εξάλλου απίθανο αποθέτες θεμελίωσης να υπάρχουν και στα υπόλοιπα κτήρια του οικισμού, από τη στιγμή μάλιστα που εκείνος του Σπιτιού II δείχνει την ύπαρξη της πρακτικής αυτής στον Πετρά.

---

¹⁸⁷ ΛΑΝΑΡΑΣ 2002, 19.

Οι κοιλότητες στον φυσικό βράχο

Οι κοιλότητες και οι υπόλοιπες διαμορφώσεις στον βράχο της ευρύτερης περιοχής γύρω από το Σπίτι II, δεν εντάσσονται ασφαλώς στα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του ίδιου του κτηρίου. Κρίνεται όμως χρήσιμη μια σύντομη αναφορά σε αυτές, εφόσον φαίνεται ότι εγγράφονται στον οικιακό χώρο και σχετίζονται άμεσα με τη ζωή της οικίας.

Δέκα συνολικά γούρνες εντοπίζονται στο ζωτικό χώρο της οικίας. Τρεις από αυτές έχουν λαξευτεί τεχνητά εν μέρει στα δάπεδα από χαλικοκονίαμα και εν μέρει στο φυσικό βράχο και συναντώνται: στη ΒΔ γωνία του χώρου Ζ' στην ΒΑ γωνία του χώρου Ε και μπροστά από το πρώτο σκαλοπάτι της κλίμακας· αυτές δεν θα μας απασχολήσουν όμως εδώ. Εκτός από τις παραπάνω συναντάμε ακόμα γούρνες: στο Δ μέρος του χώρου Ν' στα Ν του ΝΔ ορίου του χώρου Ο σε σχέση με αγωγό· στα ΒΔ της κλίμακας· στον χώρο Α' στον χώρο Β' στα Δ του ορίου του σύγχρονου αγωγού· τέλος στα Β του Σπιτιού II. Στην τελευταία καταλήγει αγωγός που σχετίζεται με τα ζεύγη ορθογώνιων λαξεύσεων, ενώ κοντά στην ίδια περιοχή εντοπίζονται και οι ημικυκλικές κλιμακωτές λαξεύσεις (βλ. παραπάνω, *Αρχιτεκτονική Χωροταξική Οργάνωση: Βορειότερο τμήμα πλατώματος της οικίας*).

Η κατασκευή των κοιλοτήτων, απευθείας στον βράχο είναι αδύνατον να χρονολογηθεί, αφού και τα κινητά συνευρήματά τους, παραπέμπουν μάλλον στις τελικές φάσεις της χρήσης τους. Εξάλλου, δεν έχει καν απολύτως επιβεβαιωθεί το κατά πόσον πρόκειται όντως για σκόπιμα, τεχνητά κατασκευασμένες ή για φυσικές διαμορφώσεις του βράχου. Σύμφωνα με τον J. Shaw, πολυάριθμες τέτοιες κοιλότητες εντοπίζονται σε λατομεία κοντά σε ακτογραμμές και βρίσκονται άτακτα διατεταγμένες στον βράχο εξόρυξης, π.χ. στο μινωικό λατομείο του Αγίου Πνεύματος στην ακτή των Μαλίων (εικ. 38α, β)¹⁸⁸. Έχουν γενικά ελλειψοειδές ως σχεδόν κυκλικό σχήμα, και κάθετα τοιχώματα, τα οποία όμως δεν φέρουν ίχνη εργαλείων, που θα ήταν εμφανή από την εργασία σε τόσο περιορισμένες επιφάνειες (20-30 εκ. ;). Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις (όπως σε αυτή της εικ. 38β), τα κάθετα τοιχώματά τους είναι ανώμαλα και με εξογκώματα που, αν η κοιλότητα ήταν τεχνητά διαμορφωμένη, θα είχαν αφαιρεθεί κατά τη λάξευση. Το γεγονός μάλιστα ότι αυτές εντοπίζονται τόσο μέσα όσο και έξω από τα όρια του λατομείου, αναιρεί την υπόθεση ότι σχετίζονται με τις διαδικασίες εξόρυξης του πετρώματος.

¹⁸⁸ SHAW 1973, 36-38.

Αναλόγως, ο Α. Ζώης αμφισβητεί την τεχνητή διαμόρφωση παρόμοιων κοιλοτήτων που συναντώνται, όπως υποστηρίζει, σε υπερβολικά μεγάλο αριθμό και σε ποικιλία μεγεθών, σε περιοχές όπως οι τρεις συνεχόμενες χερσόνησοι που ξεκινούν 4 χλμ. Δ της πόλης των Χανίων (παραλία Δαράτσου) και δείχνουν ότι είναι φυσικές¹⁸⁹. Ο ίδιος αναφέρεται, επίσης, στα «λακκώματα μετά τέχνης και επιμελείας λαξευμένα εις το βραχώδες έδαφος» στην περιοχή του ταφικού σπηλαίου και του οικισμού του Πύργου, που ο Στ. Ξανθουδίδης τα συσχέτισε με τις φυσικές κοιλότητες, όπου συλλέγεται βρόχινο νερό (αρόλιθους). Ο Ζώης εξηγεί γιατί, αντίθετα με ότι υπέθεσε ο Ξανθουδίδης, τόσο οι κοιλότητες αυτές όσο και οι κινητές τεχνητές λίθινες γούρνες είναι ακατάλληλες για το πότισμα και το τάισμα ζώων¹⁹⁰, διατυπώνοντας την υπόθεση –με βάση τις ενδείξεις από τη Βασιλική– ότι κάποιες από αυτές μπορεί, ωστόσο, να χρησίμευαν ως βάσεις δοκαριών για την κατασκευή των κτισμάτων.

Οι περισσότερες κυλινδρικές οπές (*potholes*) σε πετρώματα κοντά σε κοίτες ποταμών, σε παράκτιες περιοχές ή μέσα σε σπηλιές, είναι αποτέλεσμα της διαβρωτικής ενέργειας του νερού. Κάποιες φορές, μάλιστα, τα περιστροφικά ρεύματα εγκλωβίζουν βότσαλα ή μικρούς λίθους, από την περιδίνηση των οποίων εκτρίβεται ο βράχος και δημιουργείται κοιλότητα. Αυτές σχετίζονται με την παλαιότητα του πετρώματος¹⁹¹, όσο και με τη φύση και τη σκληρότητά του (π.χ. οι δολομίτες και γρανίτες διαβρώνονται δυσκολότερα από ό,τι οι ασβεστόλιθοι).

Τέτοιες φυσικές κοιλότητες υπάρχουν βέβαια και σε αρχαιολογικές εγκαταστάσεις και έχουν χρησιμοποιηθεί είτε αυτούσιες είτε μετά από κάποια περαιτέρω λάξευση και διαμόρφωσή τους. Για παράδειγμα στον Κάστελο, πάνω από τη μονή του Αγίου Γεωργίου στο Γοργολαΐνι (Κάτω Ασίτες), κάποιες από τις πολυάριθμες φυσικές κοιλότητες του

---

¹⁸⁹ ΖΩΗΣ 1997, 4: 72.

¹⁹⁰ ΖΩΗΣ 1997, 4: 71.

¹⁹¹ Βλ. Douglas E. Cox: On the Creation of potholes, *Creation Research Society Quarterly*, June 1975, vol. 12 (1), 25-31: <http://www.sentex.net/~tcc/pohtart.html>.

Για τη διαδικασία σχηματισμού τέτοιων κοιλοτήτων, βλ. ακόμη: <http://geoweb.tamu.edu/faculty/herbert/hillcountryvft/sedimentaryprocesses/sedimentary.html>, και <http://www.vnc.qld.edu.au/enviro/flinders/f-p-npj-q.html>. Ευχαριστώ τον Θεόδωρο Μαρκόπουλο, καθηγητή Πετρολογίας του Πολυτεχνείου Κρήτης (Χανιά) για την επισήμανση των παραπάνω ηλεκτρονικών διευθύνσεων.

βράχου έχουν λαξευτεί περαιτέρω για τη δημιουργία αγωγών και οπών (φωτ. 39α, β και 40α, β) και φανερώνουν μια βούληση για την αξιοποίησή τους¹⁹².

Παρομοίως στον Πετρά, οι κοιλότητες (γούρνες) στην ευρύτερη ζώνη του Σπιτιού II αλλά και σε άλλους τομείς του λόφου I δεν πέρασαν απαρατήρητες. Η σύνδεσή τους με υπολείμματα της ΠΜ ήδη περιόδου, δείχνει ότι η παρουσία τους ήταν από νωρίς χρήσιμη στους κατοίκους του λόφου¹⁹³. Σε κάποιες περιπτώσεις, οι μεμονωμένες αυτές κοιλότητες συνδέθηκαν τεχνητά με λαξευμένους αγωγούς (π.χ. αυτή στα Ν του ΝΔ ορίου του χώρου Ο), οι οποίοι πιθανότατα είχαν ίσως σκοπό να υποβοηθήσουν τη συγκέντρωση των βρόχινων υδάτων σε αυτές. Άλλες κοιλότητες δεν φαίνεται να έχουν υποστεί καμία επεξεργασία, εκτός ίσως από το αποτέλεσμα που είχε το γενικό χαμήλωμα και η εξομάλυνση του βράχου πάνω στον οποίο είναι σχηματισμένες (π.χ. στους χώρους Α, Β και Ν).

Δεν υπάρχουν ενδείξεις για τη χρησιμότητά τους σε ημιστεγασμένους χώρους. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε με επιφύλαξη, κατ' αναλογία με περιπτώσεις όπως εκείνη της ΥΕ ΠΙΑ2/Β Ασίρου στην κεντρική Μακεδονία, ότι χρησίμευσαν ακόμα και για τη στήριξη αγγείων ή για την προσωρινή αποθήκευση καρπών¹⁹⁴.

¹⁹² Στην περίπτωση αυτή όμως, οι κοιλότητες αποτελούν, φαίνεται, μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος εκμετάλλευσης του φυσικού υποστρώματος με ποικίλους τρόπους.

¹⁹³ Βλέποντας τις φωτογραφίες των κοιλοτήτων του Πετρά, ο Θ. Μαρκόπουλος συμφώνησε, με επιφύλαξη, ότι οι γούρνες του Πετρά είναι καταρχήν φυσικά διαμορφωμένες κοιλότητες.

¹⁹⁴ Εκεί, σε δωμάτιο του οικισμού που χαρακτηρίστηκε «σιταποθήκη» (Granary, phase 9, room 9), υπήρχαν πολυάριθμες, ανισομεγέθεις τεχνητές κοιλότητες στο δάπεδο από πατημένο χώμα. Την αποθηκευτική τους χρήση δείχνουν με σχετική ασφάλεια οι υπόλοιπες αρχαιολογικές τους συνάφειες (WARDLE, HALSTEAD et al:

<http://artsweb.bham.ac.uk/ahalkaw/Assiros/assirosgranaries.htm>).

III. ΤΟ ΣΠΙΤΙ II: ΣΥΝΘΕΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΝΤΑΞΗ ΕΝΟΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ

Ένα από τα προβλήματα με τα οποία έρχεται αντιμέτωπος ένας αρχαιολόγος, είναι η αναγνώριση της συγχρονικότητας και της διαδοχής των δεδομένων του. Έτσι και με την υπό μελέτη οικία, κύριο μέλημά μας αποτελεί η διερεύνηση των αρχικών της σχεδίων και των αλλαγών και μετατροπών τους μέσα στον χρόνο.

Το ισόγειο του κτηρίου το οποίο περιηγηθήκαμε παρακολουθώντας το όπως αποκαλύφθηκε στη διάρκεια των τριών ανασκαφικών περιόδων (βλ. παραπάνω *Γνωριμία με το Σπίτι II στον Πετρά: Θέση-Έρευνα*), δεν είναι παρά ένα μέρος του συνολικού αρχιτεκτονήματος κατά την τελική περίοδο χρήσης του Σπιτιού II. Είχε, δηλαδή, σκοπό να εξυπηρετήσει τις ανάγκες που παρουσιάστηκαν κατά την τελευταία περίοδο της εκεί ζωής των κατοίκων του, μέσα από προσαρμογές του ήδη υπάρχοντος αρχιτεκτονικού σχεδίου. Αρκετές από τις μετατροπές αυτές στον αρχιτεκτονικό σκελετό του κτηρίου, ακολούθως στην κυκλοφορία και ενδεχομένως στη λειτουργία κάποιων από τους χώρους του ανιχνεύτηκαν ήδη στην περιγραφή που προηγήθηκε. Μερικές υπήρξαν ίσως αναγκαίες μετά από φυσικές καταστροφές, μερικές άλλες όμως φαίνεται ότι ξεπερνούν τις απλές επιδιορθώσεις και δείχνουν μια σκόπιμη βούληση για συνολικότερη αναδιαμόρφωση της οικίας.

Η ακριβής διάκριση των διαφορετικών χρονολογικών περιόδων χρήσης του Σπιτιού II δεν είναι εύκολη, εφόσον μάλιστα δεν έχει μελετηθεί και δημοσιευτεί το σύνολο των κινητών ευρημάτων του. Προς το παρόν, δηλαδή, δυνατή είναι μόνο μια οριζόντια αρχιτεκτονική συνάφεια των ανασκαφικών δεδομένων, ακολουθώντας την κάτοψη. Στην κάθετη συνάφεια των ευρημάτων –εκείνη που θα επέτρεπε την ανασύσταση κάποιων από τις λειτουργίες του ισογείου και του ορόφου, δεν μπορούν να γίνουν ακόμη παρά απλές και πολύ υποθετικές αναφορές.

Ως προς τη διαμόρφωση ενός ενιαίου χρονολογικού πλαισίου για την οικία, να σημειωθεί επίσης ότι οι αλλαγές στη μορφή του δεν είναι ομοιογενείς. Υπάρχουν π.χ. τομείς όπου μπορεί να γίνει με βεβαιότητα διάκριση δύο διαφορετικών περιόδων χρήσης.

Ενώ σε άλλους, οι επεμβάσεις θα μπορούσαν να αποδοθούν σε περισσότερες από τρεις κατασκευαστικές φάσεις, που δεν είναι απλό να ομαδοποιηθούν στον χρόνο.

Επιδίωξή μας εδώ, είναι καταρχήν να διακρίνουμε ενδεχομένως περιπτώσεις συγχρονίας στη διάρκεια ζωής της οικίας. Με οδηγό τις κατασκευαστικές αλλαγές γίνεται παράλληλα προσπάθεια ανίχνευσης και κάθε άλλου είδους τροποποιήσεων στη διαμόρφωση των χώρων ανά περιοχές, καθώς και διάκρισης όσων από αυτές θα μπορούσαν να δηλώνουν και χρονολογικές διαφορές. Για τη σύνταξη ενός τέτοιου χρονολογικού σχήματος, ικανού να περιλάβει τα αντικειμενικά δεδομένα που ορίζουν τις αρχιτεκτονικές αλλαγές, κρίθηκε δόκιμο το Σπίτι II να ερευνηθεί αυτοτελώς.

Αναζήτηση περιπτώσεων συγχρονίας

Πρώτον, εκείνο που καθόρισε ουσιαστικά την αρχική μορφή του κτηρίου, όσο και τις μετέπειτα μετατροπές της, είναι ο διαθέσιμος ισόπεδος χώρος που δημιουργήθηκε με τις κατάλληλες επεμβάσεις στον φυσικό βράχο. Ο ίδιος ο βράχος λειτούργησε ως φυσικό Δ όριο του κτηριακού σκελετού: λαξεύτηκε σε σημαντικό βαθμό για να ενσωματώσει τους χώρους του Δ μέρους της οικίας, και για τη δημιουργία των ισόπεδων δαπέδων της. Επομένως, τουλάχιστον ο χώρος Γ, που εκτεινόταν μέχρι τη λάξευση με σχήμα “Π” στα Δ του (χώρος Η), ο Ζ, που εφαρμόζει απόλυτα με τη Ν λάξευση του χώρου Η, αλλά και η κλίμακα, και οι χώροι Ξ και Ε, ήταν στοιχεία του *αρχικού αρχιτεκτονικού σχεδίου* (εικ.17α). Αυτό φανερώνει ότι, στην αρχική φάση κατασκευής, οι οικοδόμοι είχαν ήδη αποφασίσει τον τρόπο με τον οποίο επρόκειτο να καταληφθεί το ισόπεδο, και είχαν σχεδιάσει τον τρόπο κυκλοφορίας μέσα στο κτήριο.

Δεύτερον, οι τοίχοι στην κάτοψη των παραπάνω χώρων δεν είναι σε όλο το ύψος τους αυτοί που χτίστηκαν την περίοδο θεμελίωσης του κτηρίου. Αρκετοί ανήκουν φαίνεται, κατά ένα μεγάλο μέρος τους, σε επόμενες κατασκευαστικές φάσεις. Έτσι, ένα δεύτερο κριτήριο συγχρονίας, συνιστά καταρχήν η *τοιχοδομία με μικρές αργές πέτρες* που συναντάμε στα κατώτερα τμήματα: του Δ τ. του χώρου Ζ' του Β και Ν τ. του χώρου Ε' του Β και Δ τ. του χώρου Ξ' του Δ τ. της κλίμακας. Με εξαίρεση τους δύο τελευταίους, οι τοίχοι αυτοί πατούν στα *δάπεδα από χαλικοκονίαμα*.

Τρίτον, τα δάπεδα αυτά (στους χώρους Ζ, Ε, Ι) δείχνουν να στρώθηκαν ταυτόχρονα, εφόσον δεν παρατηρούνται διαταραχές στην επιφάνειά τους και το *χαλικοκονίαμα έχει*

ομοιόμορφη σύσταση. Διαφορετικό αντίθετα, καλύτερης ποιότητας και πιο ανθεκτικό, είναι εκείνο των χώρων Δ2-Θ.

Τέταρτον, το δάπεδο του χώρου Ε, μοιάζει να ενσωματώνει επιλεκτικά *πλάκες από προγενέστερο δάπεδο*, όπως συμβαίνει εξάλλου και με το χαλικοκονίαμα των χώρων Δ2 και Θ. Αυτό δείχνει ότι τα δάπεδα της συγκεκριμένης επίστρωσης ανήκουν σε μεταγενέστερη φάση σε σχέση με τα πλακόστρωτα. Ούτε οι πλάκες της Α μεριάς του δαπέδου του χώρου Ε ούτε εκείνες του χώρου Δ2 δεν συνδέονται με κονίαμα, σε αντίθεση με το πλακόστρωτο του χώρου Γ, προτείνοντας έτσι κάποια αναλογία στην κατασκευή τους, που δεν προεξοφλεί όμως και τη συγχρονικότητα της δημιουργίας τους (βλ. το σχετικό σκαρίφημα της ανασκαφής, εικ. 35).

Ειδικότερα για τον **χώρο Ζ**, υπάρχουν ενδείξεις ότι όταν διαμορφώθηκε το δάπεδό του, ένας τοίχος τον έκλεινε από την Α μεριά. Την ύπαρξη του τοίχου αυτού μαρτυρούν: μια λωρίδα με κατεύθυνση Β-Ν, σύμφωνα με την κάτοψη, στην νοητή συνέχεια προς Ν του Δ τ. του χώρου Γ, η οποία έμεινε χωρίς χαλικοκονίαμα¹⁹⁵ ένα έξαρμα από μικρούς λίθους στο Β μέρος του Ν τ. του χώρου (ταυτόχρονα Β τ. του Ε) πάνω ακριβώς στην ακάλυπτη από χαλικοκονίαμα λωρίδα¹⁹⁵ και τέλος, η συμμόρφωση του πλακόστρωτου στο Ν μέρος του χώρου Γ προς το Α όριο της λωρίδας. Δεν είναι σίγουρο αν η καταστροφή του Α τ. του Ζ υπήρξε αποτέλεσμα τυχαίου γεγονότος ή σκόπιμου γκρεμίσματος, αλλά σε κάθε περίπτωση κινεί υποψίες το γεγονός ότι κανείς δεν φρόντισε να επιμεληθεί την εξομάλυνση της Β πρόσοψης του Ν τ. του χώρου Γ, στο σημείο που αυτός προηγουμένως γώνιαζε με τον πρώτο.

Αν οι παραπάνω παρατηρήσεις είναι βάσιμες, τότε η προσπάθεια ανασύστασης της αρχικής μορφής του τμήματος αυτού του κτηρίου, δίνει το εξής αποτέλεσμα: ένας τοίχος που μάλλον ανήκε στη φάση θεμελίωσης του κτηρίου έκλεινε τον χώρο Ζ από τα Α, εμποδίζοντας την επικοινωνία του με τον χώρο Γ. Ο τοίχος βρισκόταν λίγο δυτικότερα από εκεί όπου σταματούσε η λάξευση του βράχου για τη θεμελίωση του Β τ. του χώρου Ζ. Με το όριο αυτό ευθυγραμμιζόταν επίσης η απόληξη του αρχικού Ν τ. του χώρου Γ, η οποία διατηρήθηκε ως παραστάδα στο καινούριο σχέδιο. Την ίδια χρονική περίοδο, ο χώρος Ζ

¹⁹⁵ Οι εν λόγω λίθοι θα μπορούσαν να έχουν καταρρακωθεί από τον Ν τ. του Ζ. Ωστόσο η συνολική ανασκαφική εικόνα οδηγεί περισσότερο στην υπόθεση ότι αποτελούν υπόλειμμα άλλου τοίχου, κάθετου στον πρώτο.

πιθανόν επικοινωνεί με τον Ε μέσα από άνοιγμα στα Δ του, το οποίο διατηρήθηκε και κατά την επίστρωση των δαπέδων από χαλικοκονίαμα της οικίας όπως φανερώνει και το γεγονός ότι και το ίδιο το άνοιγμα έχει επιστρωθεί με όμοιο μείγμα.

Από την άλλη, ο **χώρος Γ** ήταν αρχικά μεγαλύτερος από ότι φαίνεται στην κάτοψη. Διέθετε ένα Β τμήμα, που εισχωρούσε σε είδος θήκης λαξευμένης στο βράχο, και ένα νοτιότερο, που λειτουργούσε ως διάδρομος επικοινωνίας με τον χώρο Ε ή ως φωταγωγός. Ο χώρος Γ μοιάζει απίθανο να ήταν αρχικά κλειστός από τη Ν μεριά του, εφόσον μάλιστα δεν υπήρχε ακόμα η πρόσβαση προς το χώρο Ζ. Θα ήταν τότε δύσκολο να εξηγηθεί η παρουσία του επιμελημένου πλακόστρωτου στο σημείο αυτό.

Τα γνωστά παραδείγματα δαπέδων σε ΥΜ Ι κτήρια δείχνουν πως τόσο τα πλακόστρωτα με συνδετικό κονίαμα όσο και τα στρωμένα με χαλίκια και κονίαμα δάπεδα είναι χαρακτηριστικά κυρίως τη Νεοαν. εποχή¹⁹⁶. Μπορούμε έτσι να υποστηρίξουμε ότι το πλακόστρωτο του χώρου Γ, που δημιουργήθηκε γύρω από τη φάση θεμελίωσης του κτηρίου, καθώς και το δάπεδο από χαλικοκονίαμα του χώρου Ζ (και Ε, Ι), που ανήκει σε αμέσως μεταγενέστερη οικοδομική παρέμβαση, κατασκευάστηκαν στο πλαίσιο της ίδιας γενικής χρονολογικής περιόδου, και δεν απέχουν πολύ μεταξύ τους.

Η επόμενη χρονολογικά διακριτή ενότητα των υπό συζήτηση χώρων, είναι αυτή κατά την οποία τα **ανώτερα μέρη της λιθοδομής** του Δ τ. του Ζ, και του Β και Ν τ. του Ε, αντικαταστάθηκαν, με χρήση λίθων μεγαλύτερων διαστάσεων. Η ίδια λιθοδομή υπάρχει επίσης στον Ν και Α τ. του χώρου Ξ, και στον Δ τ. πίσω από τον πάγκο του χώρου Ε. Η ενέργεια αυτή δείχνει αφενός εμπιστοσύνη στον τρόπο κατασκευής των κατώτερων σειρών των τοίχων, που παραμένουν κατάλληλες να σηκώσουν το βάρος των υπερκείμενων μεγαλύτερων λίθων, και αφετέρου εμπειρία στην συναρμογή μιας παλαιότερης και μιας νεότερης λιθοδομίας. Μπορεί, όμως, και να υποδηλώνει απλώς μια ανάγκη να αποκατασταθούν γρήγορα οι τοίχοι, χωρίς να υπάρχει η ευχέρεια ή η επιθυμία να συνεχιστεί η ίδια λιθοδομή από μικρότερες πέτρες, αν και αναγνωρίζεται η αξία και η σταθερότητά της.

Την ίδια χρονική στιγμή, φαίνεται πως **ο χώρος Γ μικραίνει**, εγκαταλείπεται το λαξευμένο στο βράχο Δ τμήμα του, και σφραγίζεται με ένα νεότερο τοίχο. Αυτός κτίζεται στην ίδια ευθεία με τον αρχικό Α τ. του χώρου Ζ, διατηρώντας σε θέση παραστάδας την Α

¹⁹⁶ SHAW 1973, 216-221.

απόληξη του προηγούμενου Ν τ. του χώρου Γ· πατά εξάλλου πάνω στον Β τ. και συνεχίζεται προς Β, υπερβαίνοντας το αρχικό Β όριο του δωματίου, και πιθανώς και του ίδιου του σπιτιού. Ενωνόταν ίσως με τον Ν τ. του χώρου Β, αλλά η παρούσα κατάσταση διατήρησης δεν επιτρέπει να είμαστε σίγουροι. Εάν πάντως συνέβαινε έτσι, ο τρόπος κυκλοφορίας θα άλλαζε, καθώς ο τοίχος αυτός θα έκλεινε το χώρο Α από τα Δ και θα απομόνωνε το χώρο Β.

Ο νεότερος Δ τ. του χώρου Γ αποτελεί καλό παράδειγμα της «*τριγωνικής τοποθέτησης*» των λίθων *αργολιθοδομής* –όπου δηλαδή το στενότερο και καλύτερα σχηματισμένο τμήμα των λίθων χτίζεται στη μια ή και στις δύο εξωτερικές όψεις του τοίχου (βλ. περιγραφή στην ενότητα *Τοιχοποιία: Αργολιθοδομή*). Η κατασκευή του διαφέρει επομένως από εκείνη του Β και του Δ τ. του χώρου, που αποτελούνται από λίθους συχνά ισοπλατείς με τον τοίχο. Με *τριγωνικά τοποθετημένους λίθους* έχει επίσης κατασκευαστεί ο Ν τ. του χώρου Μ, που είναι μάλλον σύγχρονος του προηγούμενου. Παρόμοιος τρόπος χτισίματος συναντάται –καθώς είδαμε– και σε άλλους τοίχους του κτηρίου. Τα δύο αυτά παραδείγματα αποτελούν ωστόσο την πιο καθαρή εφαρμογή του και γι' αυτό το λόγο τα συσχετίζουμε χρονολογικά με μεγαλύτερη σιγουριά από τις υπόλοιπες περιπτώσεις.

Όταν ο χώρος Γ μικραίνει, κατά την τρίτη διακριτή φάση της ζωής της οικίας, φαίνεται να αλλάζει ταυτόχρονα και η σχέση του με το μεγαλύτερο δωμάτιο του κτηρίου (χώρο Ε): το άνοιγμα στα Ν του πλακόστρωτου κλείνεται με τοίχο που περιλαμβάνει αποθέτη θεμελίωσης, σε θήκη στη βάση του. Η πρόσβαση προς και από τον χώρο Ε γίνεται πλέον έμμεσα, μέσω του χώρου Ζ, αφού παύει να υπάρχει ο Α τοίχος του τελευταίου. Με τον περιορισμό της επιφάνειας του χώρου Γ και το κλείσιμο του Ν ανοίγματός του προς τον χώρο Ε, αξιοποιείται επιπρόσθετα η Α μεριά του πλακόστρωτου, με την εκεί τοποθέτηση κατασκευής από φθαρτό υλικό (ξύλινης;)· ίσως πάγκου ή χώρου φύλαξης αντικειμένων (ντουλάπι; κασέλα; Κ.λπ.). Η κατασκευή αυτή δεν πρέπει να προϋπήρχε στο συγκεκριμένο σημείο, γιατί θα παρεμπόδιζε την κυκλοφορία προς τον χώρο Ε.

Αυτή μοιάζει να είναι η *τελική φάση* της χρήσης του χώρου. Σε αυτήν πρέπει επομένως να αποδοθεί και η *δημιουργία του συστήματος με τις γούρνες και τους αγωγούς* στους χώρους Ε και Ζ, που σκαλίζονται στα δάπεδα από χαλικοκονίαμα και φτάνουν ως και τον φυσικό βράχο. Φανερώνουν δε μια αλλαγή στη χρήση των χώρων, που αποκτούν

μάλλον ένα χαρακτήρα περισσότερο εργαστηριακό/ βιοτεχνικό, η ακριβής φύση του οποίου παραμένει προς το παρόν αδιευκρίνιστη. Κατά τη φάση αυτή λειτουργούν και δύο εστίες στα Δ του πλακόστρωτου, μια πάνω σε αυτό, και πιθανώς μια τέταρτη στη ΒΔ γωνία, χωρίς να μπορούμε να γνωρίζουμε αν αυτές ή άλλες παρόμοιες δομές προϋπήρχαν στον χώρο.

Οι χώροι **I** και **K**, τώρα, χρησιμοποιούνται την ίδια περίοδο με τα χαλικόστρωτα δάπεδα των Z, E και I: όταν ο χώρος Z ήταν ακόμα κλειστός από τα A, και ο χώρος Γ ήταν μεγαλύτερος και επικοινωνούσε με τον E. Κατά την εξέταση των χώρων I και K φάνηκε ότι οι τοίχοι τους έχουν κάποια κατασκευαστική ομοιογένεια, ενώ επιπλέον ο Β τ. του χώρου I όσο και ο ενιαίος Α τ. των I και K είναι θεμελιωμένοι στον φυσικό βράχο.

Υπάρχουν όμως και κάποιες διαφοροποιήσεις στις φάσεις κατασκευής των δύο χώρων. Στην κάτοψη, ο Ν τ. του χώρου I κλίνει στη Δ μεριά του προς τα Ν. Επειδή η ΒΔ γωνία του χώρου K χάνεται κάτω από τη ΝΑ εξωτερική γωνία του χώρου E, η εικόνα δεν είναι ξεκάθαρη. Πιθανώς ο Ν τ. του χώρου E –το κατώτερο μέρος του οποίου παρουσιάζει διαφορετική λιθοδομή από ό,τι το ανώτερο, και είναι θεμελιωμένο στον βράχο– να συνεχιζόταν ενιαία μέχρι να συναντήσει σε ορθή γωνία τον Α τ. του I. Εάν όντως συνέβαινε αυτό, τότε το Α μέρος του θα πρέπει να αντικαταστάθηκε σε κάποια επόμενη φάση από τον κεκλιμένο προς Ν τοίχο που φαίνεται στην κάτοψη (Ν τ. του I)¹⁹⁷. Η διαφοροποίηση του πάχους του Α μέρους του Β τ. στο χώρο I παραπέμπει ίσως σε κάποια επιδιόρθωση που έλαβε χώρα στο πλαίσιο των παραπάνω αλλαγών, μετά από την οποία ο τοίχος συνεχίζεται προς τα Δ με μικρότερο πάχος. Παρατηρήσαμε, τέλος, ότι η Δ απόληξη του Β τ. του χώρου I, που διαμορφώνει παραστάδα σε σχήμα “Γ”, είναι χτισμένη από μικρότερες πέτρες. Φαίνεται, λοιπόν, πως η παραστάδα αυτή προστέθηκε αργότερα, ενώ προηγουμένως τη θέση της μπορεί να καταλάμβανε η αρχική Ν συνέχεια του τοίχου με τη λαξευτή λιθοδομία (βλ. παρακάτω, στην ίδια ενότητα).

¹⁹⁷ Είναι πιθανόν, η ΝΑ γωνία του χώρου E να χτίστηκε κατά την τελική φάση ανακατασκευής του κτηρίου πάνω στους λίθους της ΒΔ γωνίας του χώρου K.

Επιμέρους περιπτώσεις χρονολογικής διάκρισης

Μέχρι τώρα προσπαθήσαμε να διακρίνουμε τι προηγείται και τι έπεται ως προς την κατασκευή και τις επεμβάσεις σε δύο βασικές περιοχές της οικίας. Είναι αρκετά πιθανό η πρωιμότερη φάση να ξεκινά με τη θεμελίωση και την αρχική διαμόρφωση του κτηρίου.

Η φάση θεμελίωσης πάντως, φαίνεται ότι μπορεί να ανιχνευτεί στο Δ, Β και Α τ. του χώρου Δ1. Αυτοί, αν και σε κακή κατάσταση διατήρησης, δείχνουν ότι είναι χτισμένοι με πέτρες αργολιθοδομής το πλάτος των οποίων σε αρκετά σημεία συμπίπτει με το πλάτος των τοίχων. Στο Ν μέρος του Δ τοίχου μοιάζει να σχηματίζεται παραστάδα πόρτας, η οποία θα ευνοούσε την επικοινωνία μεταξύ των χώρων Δ1 – Δ2. Το πάχος του Δ τοίχου ήταν ενδεχομένως ανάλογο με εκείνο της παραστάδας, αλλά στην κάτοψη φαίνεται λεπτότερο, λόγω του ότι ένας μεταγενέστερος τοίχος –ο Α τ. του χώρου Γ– πάτησε στη Δ του μεριά, διατηρώντας τον ίδιο με εκείνον άξονα.

Οι δύο πλάκες στη ΒΔ γωνία του χώρου Δ2, προσαρμόστηκαν στο Ν όριο της παραστάδας του χώρου Δ1. Αυτό οδηγεί στη σκέψη ότι ένα πλακόστρωτο, που θα περιλάμβανε και την πλάκα στη ΒΔ γωνία του χώρου Θ, δημιουργήθηκε είτε συγχρόνως είτε μετά απ' ό,τι οι τοίχοι του δωματίου Δ1. Από αυτό, στη συνέχεια, διατηρήθηκαν επιλεκτικά κάποιες πλάκες για να ενσωματωθούν σε ένα νέο δάπεδο από καλής ποιότητας χαλικοκονίαμα. Η διαφορά όμως στην ποιότητα του μείγματος αυτού σε σχέση με την επίστρωση των δαπέδων Ζ, Ε και Ι, αντανακλά και κάποια χρονολογική διαφορά ή έχει να κάνει περισσότερο με μια ιδιαίτερη σημασία και ιδιαίτερες χρήσεις που φαίνεται να αποδίδονται στην περιοχή αυτή της οικίας; Όπως και αν έχει, η λαξευτή τοιχοποιία, το καλής κατασκευής πλακόστρωτο του χώρου Γ, το πολύθυρο, το επιμελημένο χαλικοκονίαμα των χώρων Δ2 και Θ και ο αποθέτης θεμελίωσης, είναι όλα στοιχεία που συμβάλλουν στην ανάδειξη της συγκεκριμένης περιοχής σε διαφορετικές χρονολογικές φάσεις της οικίας.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσαν να διατυπωθούν δύο ακόμη υποθέσεις:

1. Ο Δ τ. του χώρου Δ1 ανήκει στη φάση θεμελίωσης και συνεχιζόταν προς τα Ν, μέχρι τη λωρίδα από πατημένο χώμα, στα Α του τοίχου με τη λαξευτή λιθοδομία, η οποία είναι κενή από το χαλικοκονίαμα των χώρων Δ2 και Θ. Αν οι λαξευμένοι δόμοι αποδοθούν σε κάποια μεταγενέστερη φάση του κτηρίου, τότε ίσως δεν ήταν πλέον χρήσιμο να διατηρηθεί ως

θεμέλιο το κατώτερο μέρος του προηγούμενου τοίχου, σε αντίθεση με το βορειότερο μέρος του ίδιου τοίχου.

Η μικρή κλίση που παρουσιάζει ο τοίχος με τους λαξευτούς δόμους σε σχέση με τη βόρεια συνέχειά του, δηλώνει ενδεχομένως κάποια χρονολογική διαφορά. Εάν η λαξευτή τοιχοποιία υπάκουε βασικά στην ανάγκη για επίδειξη εκεί όπου ήταν ορατή σε όποιον εισερχόταν στο κτήριο, δεν υπήρχε μάλλον λόγος να συνεχιστεί και βορειότερα. Έτσι ολόκληρος ο Α τ. του χώρου Γ είναι χτισμένος στην ίδια φάση, απλώς το Β μέρος χτίζεται κανονικά με τον συνήθη τρόπο της εποχής, πατώντας στις πέτρες ενός προγενέστερου τοίχου (Δ τ. του Δ1).

2. Ο τοίχος λαξευτής τοιχοποιίας αρχικά συνεχιζόταν ακόμα νοτιότερα από ό,τι δείχνει η κάτοψη, όπως υποδηλώνει ο αδρά κομμένος δόμος στο Ν άκρο του. Αν υπήρχε κάποια είσοδος από την Α πλευρά του συγκροτήματος, τότε η προσέλευση στον χώρο Ε μπορεί να γινόταν είτε από ένα Β-Ν άνοιγμα στη Ν απόληξη του ζεστού τοίχου, είτε από ένα Α-Δ άνοιγμα στη Δ μεριά του Β τ. του χώρου Ι. Ίσως η διαφορά πάχους ανάμεσα στο Δ και το Α μέρος του Β τ. του Ι παραπέμπει σε ένα τέτοιο προγενέστερο άνοιγμα.

Μπορούν επίσης να γίνουν κάποιες επιπλέον παρατηρήσεις που αφορούν την αναγνώριση των χρονολογικά διαφορετικών κατασκευαστικών φάσεων:

(α) Ο τοίχος που ορίζει το χώρο Δ2 από Ν μοιάζει να είναι μεταγενέστερος από την επίστρωση χαλικοκονιάματος ανάμεσα στους χώρους Δ2 και Θ, αφού πατά σε αυτήν. Ο ίδιος, όσο και ο τοίχος που αποτελεί το Β όριο του χώρου Γ πατούν στις πέτρες του Α τοίχου του χώρου Θ. Αυτό μάλλον σημαίνει ότι ο Α τ. του Θ προϋπήρχε αυτών των δύο και ότι μάλλον ανήκει στη φάση θεμελίωσης του κτηρίου.

(β) Η κλίμακα, μπορεί να επιδιορθώνεται κατά καιρούς, χρησιμοποιείται ωστόσο σε όλη τη διάρκεια ζωής του σπιτιού, ως συνδετικό στοιχείο του ισογείου με τον όροφο. Το χαλικοκονίαμα που καλύπτει κάποια από τα σκαλοπάτια της είναι πιθανό να στρώθηκε μαζί με εκείνο του δαπέδου του χώρου Ε. Το γεγονός ότι είναι εν μέρει λαξευμένη στον φυσικό βράχο δείχνει ότι αποτελούσε μέρος του αρχικού αρχιτεκτονικού σχεδίου.

(γ) Το Β μέρος του χώρου Ξ θεμελιώνεται εν μέρει πάνω στην κλίμακα. Ο Β και ο Δ τ. του είναι χτισμένοι με μικρές πέτρες, όπως ο Δ τ. πίσω από την κλίμακα, ενώ διαφορετική είναι η δομή του Ν και Α του τ. Τα παραπάνω στοιχεία παραπέμπουν και εδώ σε δύο τουλάχιστον φάσεις: ο χώρος Ξ και η κλίμακα συνυπάρχουν σε μια πρωιμότερη

φάση και σε μια επόμενη, όταν υπήρξε ανάγκη επιδιόρθωσης ή αντικατάστασης μέρους της τοιχοποιίας του χώρου Ξ. Δεν είναι όμως γνωστό αν κατά τη θεμελίωση του κτηρίου, τον χώρο που είχε διαμορφωθεί στα Ν της κλίμακας καταλάμβανε κατασκευή από φθαρτά υλικά, την οποία αργότερα διαδέχτηκε κτιστή ανάλογη κατασκευή («ντουλάπι»), που έρχεται και πατά στο Ν μέρος της κλίμακας.

(δ) Ως προς τους χώρους Ο και Φ, η διάκριση χρονολογικών φάσεων είναι δύσκολη, εφόσον επιπλέον παραμένουν ασαφή τα ακριβή τους όρια. Τα δύο διαφορετικά δάπεδα που «διέκριναν» οι ανασκαφείς, δηλαδή το λαξευμένο στον βράχο προγενέστερο και το μεταγενέστερο από πατημένο χώμα, αποτελούν ενδεχομένως μέρη ενός χρονολογικά ενιαίου δαπέδου (βλ. παραπάνω *Δημιουργία δαπέδων*), που θα έπρεπε μάλλον να αποδοθεί στην τελευταία φάση του κτηρίου. Η μελέτη της κεραμικής από την επίχωση μεταξύ των υποτιθέμενων δαπέδων θα ήταν ιδιαίτερα διαφωτιστική προς την κατεύθυνση αυτή.

Για την σχεδόν τετράγωνη πέτρα στον χώρο Ο, που βρέθηκε «*κολλημένη στο δάπεδο με κοκκινόχωμα*», οι ανασκαφείς αναφέρουν ότι αφέθηκε στη θέση της ως μάρτυρας δύο χρονολογικά διαφορετικών δαπέδων. Η υπόθεση ότι η πέτρα μαρτυρεί δύο διαφορετικά χρονολογικά δάπεδα θα ήταν καλύτερα κατανοητή αν μπορούσε να αποδειχτεί ότι: καταρχήν πρόκειται για δόμο που δημιουργήθηκε με τη λάξευση και χαμήλωμα του γύρω του βράχου, με σκοπό ο τελευταίος να αποτελέσει το δάπεδο κυκλοφορίας του χώρου· έπειτα ότι δημιουργείται ένα δάπεδο από πατημένο χώμα με μπάζωμα του αρχικού δαπέδου, το οποίο ταυτόχρονα μειώνει το αρχικό ύψος του λαξευμένου δόμου.

(ε) Η προσπάθεια ερμηνείας των χώρων Β και Α στο βόρειο άκρο της ανασκαφής, οδηγεί στη σκέψη μήπως, κατά τη στιγμή θεμελίωσης του Σπιτιού ΙΙ, ο μεσότοιχος που τους ορίζει προϋπήρχε στο ισόπεδο, από κάποια πρωιμότερη κατασκευή. Η διαφορετική του δομή και η φαινομενικά ανεξάρτητη θέση του στον χώρο, δείχνουν πως μάλλον δεν αποτελεί μέρος του αρχικού αρχιτεκτονικού σχεδίου. Μονάχα κατά την τελική φάση της χρήσης της οικίας, έγινε προσπάθεια σύνδεσής της με τον βορειότερό της χώρο, καθώς ο έπειτα Δ τ. του χώρου Γ προεκτείνεται προς Β, με σκοπό ίσως να συναντήσει τον Β τ. του χώρου Α. Έτσι, το Β όριο της οικίας, που έφτανε προηγουμένως πιθανότατα μέχρι τον Β τ. του χώρου Γ, προεκτείνεται τώρα για να συμπεριλάβει και τους χώρους Α και Β. Είναι απίθανο αυτοί να «ανακαλύφθηκαν» κατά την τελική μονάχα φάση της χρήσης της οικίας. Η γειννιάσή τους με το Σπίτι ΙΙ υποδηλώνει ότι αποτελούσαν και προηγουμένως μέρος της

οργάνωσης της περιοχής και εξυπηρετούσαν διάφορες υπαίθριες ή ημιυπαίθριες εργασίες. Αν ο Β τ. του χώρου Α ενωνόταν με τον νεότερο Δ τ. του χώρου Γ, γίνεται φανερή μια προσπάθεια κατάτμησης του χώρου, που διαιρείται πλέον σε ένα Δ και ένα Α μέρος.

(στ) Στην παρούσα φάση της μελέτης δεν είναι γνωστό αν τα ζεύγη κυρίως των ορθογώνιων λαξεύσεων, η γούρνα, ο αγωγός και οι ημικυκλικές λαξεύσεις, που βρίσκονται βόρεια του Σπιτιού ΙΙ, αποτελούν μέρος ενιαίου προγράμματος, που οδήγησε επίσης στην κατασκευή αγωγών και γουρνών στους χώρους Ε και Ζ, κατά την τελευταία φάση χρήσης της οικίας.

Συμπερασματικά, μπορούν πιστεύουμε να διακριθούν τέσσερις πιθανές κατασκευαστικές φάσεις:

1) Πρώτη φάση: θεμελίωση του κτηρίου (MM ΙΙΒ;) (εικ. 17α)

Η φάση αυτή σηματοδοτείται από τη θεμελίωση και το αρχιτεκτονικό στήσιμο ολόκληρου του κτηρίου. Τώρα έχουν διαμορφωθεί με λάξευση του βράχου οι βασικοί χώροι που πρόκειται να συμπεριλάβει το κτήριο, όπως φαίνεται σε εκείνους της Δ μεριάς του κτηρίου (χώροι Γ, Ζ, Ε Ξ και κλίμακα). Στη φάση αυτή ίσως ανήκουν επίσης οι Δ, Β και Α τ. του χώρου Δ1.

Ο χώρος Γ προεκτείνεται μέχρι τη λαξευμένη λωρίδα σχήματος “Π” στα Δ του, επικοινωνεί μέσω πλακόστρωτου φωταγωγού ή προθαλάμου με τον χώρο Ε από άνοιγμα στην Α μεριά του Β τ. του τελευταίου, ενώ αντίστοιχα χωρίζεται με τοίχο από τον Ζ.

Η λάξευση του βράχου περιλαμβάνει τη δημιουργία της κλίμακας και της κόγχης για τον χώρο Ξ, ο οποίος ενδεχομένως αρχικά είτε αποτελούταν από φθαρτό υλικό, είτε ήταν κτιστός και προσαρμοζόταν στο Ν όριο της κλίμακας.

Ακολούθως, ο Ν τ. του χώρου Ε, ενδεχομένως επεκτείνεται προς τα Α και συναντά σε ορθή σχεδόν γωνία τον Α τ. του χώρου Ι. Είναι πιθανό στη φάση αυτή να ανήκει και ο Α τ. του Θ.

2) Δεύτερη φάση: κατασκευή τοίχου ξεστής τοιχοποιίας (πρώιμη ΥΜ ΙΑ;)

Η φάση αυτή, αν επιβεβαιωθεί από τη μελέτη του υλικού για κάποιες περιοχές, πρέπει να βρίσκεται σε μικρή χρονική απόσταση από την προηγούμενη –αν δεν ταυτίζεται με αυτήν– και περιλαμβάνει τον Α και τον Β τ. της τωρινής κάτοψης του χώρου Γ, εφόσον για το στήσιμο του Α τ. χρησιμοποιείται ο Δ τ. του Δ1 ως θεμέλιο υπόβαθρο.

Τότε κατασκευάστηκε ίσως ο τοίχος από λαξευτή τοιχοποιία, που προεκτείνεται τουλάχιστον μέχρι το Ν όριο του χώρου Θ. Ένα πλακόστρωτο διαφορετικό από εκείνο του χώρου Γ, με πλάκες σαφώς μεγαλύτερου μεγέθους, χωρίς συνδετικό κονίαμα, ακολουθεί τον τοίχο αυτό στην Α μεριά του, ενώ πλακόστρωτο από μικρότερες πλάκες υπάρχει και στη Δ του μεριά.

Η πρόσβαση στον χώρο Ε από μια πιθανή Α είσοδο, γινόταν μέσω ανοίγματος στο Δ μέρος του Ν τ. του Θ, όπως δηλώνεται ίσως από την διαφορά του πάχους στην Α μεριά του, ή από άνοιγμα στην ίδια θέση με αυτό της κάτοψης ανάμεσα στους Ε και Ι.

3) Τρίτη φάση: δημιουργία πολυθύρου και δαπέδων από χαλικοκονίαμα (ώριμη ΥΜ ΙΑ;)

Είναι περισσότερο διακριτή από την προηγούμενη σε όλο το κτήριο. Τώρα αφαιρούνται δόμοι από το Ν μέρος του τοίχου λαξευτής τοιχοποιίας για τη δημιουργία πολυθύρου. Αν ισχύει η υπόθεσή μας για ύπαρξη εισόδου από τα Α, τότε όποιος εισερχόταν στο κτήριο θα αντίκριζε τον τοίχο με τη λαξευτή τοιχοποιία, και θα εισερχόταν, μέσω ενός πλακόστρωτου, ενδεχομένως διαδρόμου ή προθαλάμου, στον χώρο Ε από το πολύθυρο.

Επιπλέον, πρέπει να δημιουργούνται τα δάπεδα από χαλικοκονίαμα στους χώρους Δ2 και Ε, ενσωματώνοντας επιλεκτικά κάποιες από τις πλάκες των προηγούμενων πλακόστρωτων. Η απουσία χαλικοκονιάματος από τη λωρίδα στο Δ όριο του Δ2 δεν οφείλεται στην περίπτωση αυτή σε κάποια Ν συνέχεια του «θεμέλιου» τοίχου (Δ τ. Δ1). Αυτός –ακόμα και αν αρχικά είχε αφαιρεθεί έως εκεί– θα είχε αφαιρεθεί κατά τη δημιουργία λαξευτής τοιχοποιίας. Οπότε η ύπαρξη λωρίδας κενής του μείγματος του δαπέδου, οφείλεται σε άλλους λόγους. Η κατασκευή από φθαρτά υλικά (πάγκος;) ή η καταρχήν διατήρηση περισσότερων πλακών κατά μήκος του τοίχου κ.λπ. θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την απουσία αυτή. Με το ίδιο μείγμα επιστρώθηκαν, την περίοδο αυτή το δάπεδο των χώρων Ζ και Ι, καθώς και τα σκαλοπάτια της κλίμακας.

Τα κατώτερα μέρη του Β και Ν τ. του Ε, του Δ τ. του Ζ και του τοίχου στα Δ της κλίμακας είναι χτισμένα από μικρές πέτρες που πατούν στα δάπεδα από χαλικοκονίαμα. Είναι επομένως θεμιτό να αποδοθούν και αυτά στην συγκεκριμένη περίοδο. Εξάλλου, η ίδια λιθοδομή συναντάται στον Β και Δ τ. του Ξ, ο οποίος τώρα είτε αντικαθίσταται από κτιστή κατασκευή, είτε –πιθανότερα– επεκτείνεται κατά μερικά εκατοστά προς τα Β και πατά στην κλίμακα. Αυξάνεται έτσι η χωρητικότητα του ντουλαπιού, το οποίο μοιάζει

πλέον απαραίτητο, εφόσον για τη διεύρυνσή του παραβλέπεται η μείωση του χώρου της κλίμακας.

Πιθανότατα σε αυτήν (αν όχι στην προηγούμενη) φάση χτίζεται ένας νέος Ν τ. στον χώρο Ι και η Β παραστάδα του ανοίγματος προς τον χώρο Ε –ίσως για να αυξηθεί ο χώρος Ι. Συγχρονικοί του πρέπει να είναι ο Α τ. του Ι και οι τοίχοι του Κ ενώ, ο διαφορετικός προσανατολισμός που έχει ο χώρος Κ σε σχέση με τον Ε, του δίνει ένα χαρακτήρα προσθήκης στον τελευταίο. Τέλος, ο πάγκος του χώρου Ε βρίσκεται σίγουρα σε χρήση αυτή τη χρονική περίοδο, όπως πιθανώς και στις δύο προηγούμενες.

4) Τέταρτη φάση: αποθέτης θεμελίωσης, γούρνες/ αγωγοί χώρων Ε και Ζ (ΥΜ ΙΒ;)

Κατά την τελευταία κατασκευαστική φάση κλείνεται, φαίνεται, το άνοιγμα ανάμεσα στους χώρους Γ και Ε, με τη δημιουργία μάλιστα ενός αποθέτη θεμελίωσης, και διανοίγεται αντίστοιχα πέρασμα μεταξύ των χώρων Ζ και Γ. Ο χώρος Γ μικραίνει, ενώ ο νέος του Δ τ. συνεχίζεται προς Β, ενδεχομένως για να συναντήσει τον Ν τ. του χώρου Α, σε μια προσπάθεια ελέγχου της κυκλοφορίας στην περιοχή.

Η λιθοδομή του Ν τ. του χώρου Μ είναι όμοια με εκείνην του νέου Δ τ. του Γ, με «τριγωνική τοποθέτηση» λίθων, και πρέπει να συνδέει χρονολογικά τους δύο τοίχους.

Σκάβονται επιπλέον γούρνες και αγωγοί στα δάπεδα των χώρων Ε και Ζ και χρησιμοποιούνται ίσως εντατικότερα οι εστίες στη ΒΑ γωνία του χώρου Ε.

Επιδιορθώνονται επίσης, με μεγαλύτερες πέτρες, τα ανώτερα μέρη του Β και του Ν τ. του χώρου Ε, του Δ τ. του Ζ και του Β και Δ τ. του Ξ. Παρόμοια είναι η λιθοδομή του Ν και Α τ. του Ξ αντίστοιχα.

Στη φάση αυτή πιθανώς ανήκουν οι Β τ. των χώρων Θ και Τ, και τα δάπεδα των χώρων Ο και Φ.

Μόνο με τη συστηματική μελέτη της κεραμικής και των υπόλοιπων ευρημάτων από την ανασκαφή, θα μπορούσε να αποσαφηνιστεί περισσότερο η χρονολογική αλληλουχία των κατασκευαστικών δραστηριοτήτων στο Σπίτι ΙΙ. Προς το παρόν, μόνο μερικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις:

Ένα όστρακο της ΜΜ ΙΙΒ περιόδου που βρέθηκε πάνω στις πλάκες του χώρου Δ2, χρονολογεί πιθανότατα τον χρόνο θεμελίωσης του κτηρίου. Στη φάση θεμελίωσης ή σε μικρή χρονική απόσταση από αυτήν φαίνεται να δημιουργείται ο Α τοίχος ξεστής τοιχοποιίας του χώρου Γ. Σύντομα κατόπιν, και πάντως στην πρόμη ΥΜ ΙΑ, πρέπει να

αποδοθεί η δημιουργία του πολυθύρου και των πλακόστρωτων στους χώρους Δ2 και Ε. Αργότερα, σε κάποια προχωρημένη φάση της ΥΜ ΙΑ, δημιουργούνται τα δάπεδα από χαλικοκονίαμα στους χώρους Ζ, Ε και Ι, και όσα άλλα δομικά και κατασκευαστικά στοιχεία αποδόθηκαν παραπάνω στην ίδια φάση. Είναι πιθανόν, οι αλλαγές στο πλαίσιο των δύο αυτών φάσεων της ΥΜ ΙΑ περιόδου να οφείλονται σε επισκευές μετά από φυσικές καταστροφές (σεισμούς). Η κυριότερη από αυτές πρέπει να προκλήθηκε από το σεισμό που σχετίζεται με την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης κάποια στιγμή στην ώριμη ΥΜ ΙΑ. Αντανακλούν όμως συγχρόνως και την προσπάθεια εκ μέρους των χρηστών της οικίας να προσαρμοστούν στους αρχιτεκτονικούς νεωτερισμούς που εισάγονται στην οικιστική αρχιτεκτονική της περιόδου αυτής.

Η ΥΜ ΙΒ πρέπει να σηματοδοτεί την τελευταία φάση χρήσης του χώρου, όπως συμβαίνει και με το κεντρικό κτήριο του οικισμού. Είναι περίοδος με σημαντικές αλλαγές στις κοινωνικές και πολιτικές δομές, τις οποίες φαίνεται ότι πυροδοτεί η καταστροφή από το ηφαίστειο της Σαντορίνης. Τώρα παρατηρούνται αλλαγές στην κυκλοφορία: ο χώρος Γ χάνει την οργανική του σχέση με τον Ε, εφόσον σε αυτόν μπορεί πλέον να εισέλθει κανείς μόνο μέσω του χώρου Ζ (διάδρομος;). Από την άλλη, διαφαίνεται ίσως τάση για έλεγχο της κίνησης στους χώρους Α και Β. Κάποιοι χώροι εγκαταλείπονται (βλ. πιθανή επιχωμάτωση χώρου Λ), άλλοι μικραίνουν (χώρος Γ), άλλοι καταστρέφονται και δεν επιδιορθώνονται ξανά (κατασκευή χώρου Μ, χώρος Ν;). Τέλος, παρατηρούνται αλλαγές στην οικονομική δραστηριότητα του κτηρίου, όπως πιθανότατα φανερώνει η δημιουργία γουρνών και αγωγών στα δάπεδα των χώρων Ε και Ζ.

Σε κάποια προχωρημένη στιγμή της ίδιας περιόδου, το κτηριακό σύνολο εγκαταλείπεται και δεν κατοικείται ξανά.

ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ – ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ

“To make sense of space, form and content cannot be separated.”

(Tom Saunders 1990, 194)

Η αναζήτηση και ανασύσταση των λειτουργιών που εξυπηρετεί μια οικία είναι ένα βασικό αρχαιολογικό αίτημα. Η αναζήτηση όμως αυτή είναι μονομερής όταν προσπαθεί να ταυτίσει μια συγκεκριμένη δραστηριότητα με μια συγκεκριμένη κατασκευή. Είναι σαφώς πληρέστερη όταν επιχειρεί να προσεγγίσει συστήματα δραστηριοτήτων σε σχέση με συστήματα κατασκευών. Ιδιαίτερα όταν αναφερόμαστε σε πολυλειτουργικά συγκροτήματα όπως οι προϊστορικές κρητικές οικίες, τα οποία επιπλέον, όπως όλα τα κτήρια, συνδέονται μέσα από τις δραστηριότητες των χρηστών και με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, που υπάρχει και πέρα από τα φυσικά τους όρια¹⁹⁸.

Η προσέγγιση των λειτουργιών του Σπιτιού II προϋποθέτει την ισότιμη συνεξέταση των αρχιτεκτονικών στοιχείων και των πληροφοριών από τα κινητά ευρήματα που σχετίζονται με αυτά, προκειμένου να επιχειρηθεί, όπου είναι δυνατό μια σύνθεση των λειτουργιών της οικίας. Να υπενθυμιστεί ότι τα αρχιτεκτονικά δεδομένα της κάτοψης, όσο και τα κινητά ευρήματα αντιστοιχούν κυρίως στην τελική φάση χρήσης του χώρου και ότι, οι παρατηρήσεις που ακολουθούν είναι προκαταρκτικές, πριν την ολοκληρωμένη μελέτη του συνολικού ανασκαφικού υλικού.

Ο **χώρος Ε**, αποτελεί βασικό πυρήνα των λειτουργιών του ισογείου, όπως φανερώνουν τα ποικίλα και πολυάριθμα ευρήματά του. Στην Α του μεριά βρέθηκαν αρκετά τμήματα τριποδικών σκευών, μια εσχάρα, οστά και όστρεα, ενώ δύο εστίες με στάχτη και καμένο χώμα εντοπίστηκαν Δ του πλακόστρωτου. Μια τριποδική χύτρα βρέθηκε *in situ* πάνω στο πλακόστρωτο, ενσωματωμένη σε κατασκευή από πέτρες που αποτελεί εστία.

Από τη Δ μεριά του χώρου Ε προέρχονται επίσης τμήματα τριποδικών σκευών – ανάμεσά τους και μια σχεδόν ακέραιη χύτρα και πολυάριθμα άλλα όστρακα. Από τον όροφο είχε πιθανόν πέσει ένα πόδι ειδωλίου, μάλλον βοδιού, καθώς και τρία κομμάτια λίθινων αγγείων. Συνολικά από τον χώρο Ε προέρχονται εικοσιέξι λίθινα εργαλεία, κυρίως τριβεία και τριπτήρες, για την παρασκευή τροφής –ανάμεσά τους και δύο θραύσματα

---

¹⁹⁸ BAILEY 1990, 25.

οψιανού. Σε όλο το μήκος της Δ πλευράς υπήρχαν υπολείμματα ωμών πλίνθων («λιωμένες πλίνθοι» στο ημερολόγιο), που περιείχαν όστρακα καμαραϊκών αγγείων. Ενώ στη ΒΔ μεριά του χώρου Ε εντοπίστηκαν καμένο χώμα και ίχνη στάχτης με κυκλική διάταξη που υποδηλώνει τη θέση μιας ακόμα εστίας, κοντά στην τριποδική χύτρα. Μεγάλα κομμάτια κονιάματος υπήρχαν μπροστά από την κλίμακα· τέλος, εκεί όσο και μπροστά από τον πάγκο βρέθηκε σκόρπιο κονίαμα μαζί με θαλασσινά χαλίκια.

Στο δάπεδο της ΝΔ γωνίας του χώρου Ε, μπροστά από τον χώρο Ξ, βρέθηκαν δύο πλάκες τοποθετημένες σε στρώση από ωμές πλίνθους. Πάνω και γύρω από αυτές υπήρχαν σκόρπια ίχνη στάχτης και όστρακα τριποδικών σκευών και άλλων αγγείων, ένα από τα οποία –από πρόχου ή ψευδόστομο αμφορέα– έφερε δύο γραπτά σημεία της Γραμμικής Α (εικ. 41). Όλα είχαν πέσει φαίνεται, από τον χώρο Ξ. Στο επιφανειακό στρώμα της ίδιας περιοχής βρέθηκε το άνω τμήμα «ανακτορικού» αμφορέα με διακόσμηση διπλών πελέκεων, που προήλθε πιθανότατα από τον όροφο (εικ. 42).

Η κτιστή κατασκευή που αντιστοιχεί στο **χώρο Ξ** βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τον χώρο Ε και τις λειτουργίες του. Χρησιμοποιήθηκε μάλλον ως ντουλάπι για την αποθήκευση ελαφριάς κεραμικής και ίσως άλλων αντικειμένων. Είναι ένας χώρος μέσα στον χώρο, που βοηθά στη διεύθετηση της οικοσκευής και επιτρέπει την διαχείριση υγρών ή στερεών τροφίμων¹⁹⁹. Το πιθανότερο είναι ότι εξυπηρετούσε τον ίδιο σκοπό σε όλη τη διάρκεια ζωής της οικίας. Σε σχέση με αυτόν βρέθηκε σημαντική ποσότητα σχεδόν ακέραιων αγγείων, κυρίως άωτων κωνικών και ημισφαιρικών κυπέλλων και καλάθων. Η καλή κατάσταση διατήρησής τους δείχνει ότι ήταν μάλλον τοποθετημένα σε χαμηλό ράφι. Επίσης βρέθηκαν μια πλάκα δαπέδου που χρησίμευσε είτε ως ράφι είτε ως τριβείο, εννέα λίθινα εργαλεία, τμήμα ακονόπετρας και τρεις αγνύθες. Ένας μεγάλος λίθος (0,35 x 0,30 x 0,15) στο επιφανειακό στρώμα, μάλλον πεσμένος από τον όροφο, φέρει κεντρική κοιλότητα και άλλες μικρότερες περιφερικά και θυμίζει ημιτελή κέρνο.

Η **κλίμακα** στα Β του χώρου Ξ, οργανικό στοιχείο της κυκλοφορίας μέσα στο σπίτι, ξεκινά από το κέντρο περίπου της Δ πλευράς του χώρου Ε και αποτελεί την πιο ξεκάθαρη ένδειξη για την οργάνωση της κάθετης κίνησης μέσα σε αυτόν. Οδηγεί στα δωμάτια του ορόφου αλλά είναι δυνατό να συνδέεται και με κάποια Δ είσοδο. Απέδωσε επίσης αρκετό

¹⁹⁹ Για τη μορφή και τη χρήση των ντουλαπιών (ή ερμαρίων) στην προϊστορική κρητική αρχιτεκτονική, ΚΟΡΑΚΑ 1984, 312-319.

υλικό, στο οποίο περιλαμβάνονται όστρακα από τριποδικά σκεύη και λίθινα εργαλεία. Ειδικότερα, πάνω στο τρίτο σκαλοπάτι, το μοναδικό με πλακόστρωτη επίστρωση, βρέθηκε σύνολο πεσμένων αγγείων ανάμεσα στα οποία και αναποδογυρισμένο τριποδικό σκεύος με προχοή, και τρία λίθινα εργαλεία: είχε ίσως χρησιμεύσει για την προσωρινή τοποθέτηση των συγκεκριμένων ή/ και άλλων αγγείων.

Στο Ν και Β μέρος του χώρου Θ, ο οποίος, μέσω του πολυθύρου, μπορεί να αποτελεί άμεση προέκταση του κεντρικού χώρου Ε, βρέθηκαν πέντε λίθινα εργαλεία μαζί με υπολείμματα ωμών πλίνθων (στα Β) και μια λεπίδα οψιανού (στα ΒΔ). Από το Ν μέρος και την ΝΑ γωνία του ίδιου χώρου προήλθαν επίσης πυρήνας λίθου με ίχνος τρυπανιού, δύο κομμάτια λίθινων αγγείων και πολλή κεραμική, που περιλάμβανε κάλαθους, σκουτέλια και δίσκους. Τέλος, στο Ν και κεντρικό τμήμα του χώρου, ανάμεσα σε πεσμένες πέτρες, καθώς κυρίως και στη ΝΔ του γωνία, εντοπίστηκαν σκόρπια κομμάτια κονιάματος, ενώ στα Δ υπήρχε συγκέντρωση από θαλάσσια χαλίκια: αυτά τα υλικά προέρχονται πιθανότατα από τοίχο ή δάπεδο του ορόφου, αφού βρέθηκαν στο πρώτο στρώμα μετά το επιφανειακό.

Από το Ν όριο μεταξύ των χώρων Θ και Ε²⁰⁰ φαίνεται ότι προήλθαν και άλλα όστρακα τριποδικών σκευών, δεκατρία λίθινα εργαλεία και πινάκιο. Στο επιφανειακό στρώμα της ίδιας περιοχής βρέθηκαν όστρεο τρίτων και λίθινο βάρος (σφονδύλι;). Αντιστοίχως στο Β όριο των χώρων Θ και Δ2, υπήρχε συγκέντρωση κεραμικής, ένα στρώμα στάχτης²⁰¹ και πέντε ακόμη λίθινα εργαλεία, μεταξύ των οποίων και δύο πελέκει.

Ο χώρος Ζ δείχνει να συνδέεται, στην τελευταία τουλάχιστον φάση, με τις δραστηριότητες του κεντρικού χώρου, εξαιτίας του ανοίγματος που επιτρέπει την άμεση επικοινωνία μεταξύ τους, όσο και της συνέχισης σε αυτόν του συστήματος αγωγών και γουρνών του χώρου Ε. Στη μεγαλύτερη έκταση του δαπέδου του χώρου Ζ υπήρχαν οπτές πλίνθοι, με ίχνη φωτιάς κατά τόπους μαζί με καμένο χώμα, λίγα όστρακα τριποδικών σκευών, έξι λίθινα εργαλεία και ένα κομμάτι σταλακτίτη. Από το επιφανειακό στρώμα προήλθαν κυβική αγνύθα, κομμάτι λίθινου αγγείου και τμήμα πέλεκου, ενώ άλλα έξι εργαλεία και λίθινο βάρος προέρχονται μάλλον επίσης από τον όροφο.

²⁰⁰ Τα ευρήματα αυτά αποδίδονται στη συγκεκριμένη περιοχή με κάποια επιφύλαξη, καθώς είναι ασαφής η ταύτιση των εκεί ανασκαφικών τομών με τους χώρους που αποκαλύφθηκαν τελικά κατά την ανασκαφή.

²⁰¹ Δεν είναι απολύτως ξεκάθαρο σε τί παραπέμπει η διατύπωση «στρώμα στάχτης» στο ημερολόγιο της ανασκαφής: αν πρόκειται, δηλαδή, απλώς για πυκνές στάχτες ή για ένα στρώμα στάχτης με σαφές περίγραμμα;

Αρχικά ο χώρος Ε είχε ελεύθερη πρόσβαση προς και από τον **χώρο Γ**, η οποία καταργήθηκε κατά την τελική φάση. Στη φάση αυτή αποδίδονται σποραδικά όστρακα αγγείων και λιγοστά άλλα ευρήματα όπως απολέπισμα οψιανού και ελάχιστα οστά. Εξαίρεση αποτελεί εδώ ο αποθέτης θεμελίωσης στο μέσον του Ν τ. του Γ, που περιείχε τα ευρήματα που προαναφέρθηκαν (βλ. παραπάνω, *Αρχιτεκτονική Χωροταξική Οργάνωση: Κεντρικός χώρος Ε*). Στο επιφανειακό στρώμα, που μάλλον αναφέρεται σε λειτουργίες του ορόφου, υπήρχε συγκέντρωση κεραμικής (ΒΔ τμήμα) που περιλάμβανε και όστρακα πίθων, τμήμα λίθινου αγγείου, λίθινο εργαλείο και κομμάτι από ορεία κρύσταλλο. Λίθινα αγγεία, τρία λίθινα εργαλεία, δύο αγνύθες και ελάχιστη κεραμική προήλθαν και από τον **χώρο Η**, μέσα και πάνω από την τάφρο της επίχωσης του αρχικού Δ μέρους του Γ.

Εντατική χρήση κονιάματος μαρτυρείται στον χώρο Γ: εκτός από εκείνο που βρίσκεται ανάμεσα στις πλάκες του πλακόστρωτου, στις πλευρές της παραστάδας του Δ τ. και στα όρια του ορθογώνιου ακάλυπτου χώρου, πολλά σκόρπια κομμάτια κονιάματος βρέθηκαν ακόμα: στο ΒΔ και ΝΔ τμήμα του χώρου, στο Ν τμήμα, 3 εκ. πάνω από το πλακόστρωτο, πεσμένα δίπλα στον Α τ., κατά μήκος των λίθων που συμπληρώνουν κόγχη του Α τ. στα Ν του ορθογώνιου ακάλυπτου χώρου και Ν της σειράς των θεμέλιων λίθων του αποθέτη θεμελίωσης. Τα σκόρπια αυτά κονιάματα προέρχεται πιθανότατα από την επένδυση των τοίχων. Το κονίαμα δεν απουσίαζε από την τοιχοποιία και του υπόλοιπου κτηρίου, αλλά η διατήρησή του κυρίως στον χώρο Γ, μάλλον και στους παρακείμενους Δ2 και Δ1 δείχνει ότι ίσως εδώ χρησιμοποιήθηκε μείγμα καλύτερης ποιότητας.

Όλα τα παραπάνω ευρήματα αποτελούν καλές ενδείξεις πολλαπλών δραστηριοτήτων στο τμήμα αυτό του κτηρίου. Πρόκειται ειδικότερα για:

-- Δραστηριότητες προετοιμασίας (π.χ. κοπάνισμα, ξεφλούδισμα, άλεση), όπτησης και κατανάλωσης στερεών και υγρών τροφών, όπως δείχνουν τα λίθινα εργαλεία, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν και τριβεία/ τριπτήρες και πυριτόλιθοι/ οψιανοί, καθώς και το είδος των αγγείων που ανακαλύφθηκαν.

-- Βιοτεχνικές δραστηριότητες αδιευκρίνιστου προς το παρόν χαρακτήρα, όπως δείχνουν η ύπαρξη συστήματος γουρνών και αγωγών που σκάβονται στο δάπεδο από χαλικοκονίαμα και εν μέρει στον φυσικό βράχο (χώροι Ε και Ζ). Οι εστίες του χώρου Ε θα μπορούσαν να εξυπηρετούν ποικίλες χρήσεις –την όπτηση της τροφής ή εργασίες, π.χ. κάποια εργαστηριακή δραστηριότητα. Ο δε πάγκος της Δ μεριάς του χώρου Ε μπορεί να

διατηρήθηκε κατά την τελική φάση ως κάθισμα ή ως πάγκος εργασίας. Ο χώρος Θ μοιράζεται κάποιες από τις δραστηριότητες του χώρου Ε· μπορεί όμως συγχρόνως να εξυπηρετεί περιορισμένη αποθήκευση σκευών.

-- Πιθανή κατεργασία λίθινων τεχνέργων. Η περιορισμένη παρουσία λίθινων αγγείων και ημίεργων λίθων από αυτούς και από άλλους χώρους της οικίας, δεν στηρίζει επαρκώς την υπόθεση για μια πιο εξειδικευμένη τέτοια παραγωγή –η οποία ανιχνεύεται στο Σπίτι Ι.1. Είναι πιθανόν αρκετά από τα λίθινα αυτά αγγεία, που προέρχονται από αρχαιολογικές συνάψεις της ΥΜ ΙΒ περιόδου, να είχαν κατασκευαστεί κατά την προηγούμενη περίοδο και λόγω της οικονομικής και συμβολικής τους αξίας να έχουν περάσει και στις επόμενες γενιές²⁰². Η παρουσία τους πάντως εδώ, δηλώνει ότι οι κάτοικοι του Σπιτιού ΙΙ της ΥΜ ΙΑ ή/ και της ΥΜ ΙΒ ήταν σε θέση να αποκτήσουν αντικείμενα η κατασκευή των οποίων απαιτούσε εξειδικευμένη εργασία.

-- Τελετουργικές δραστηριότητες ή τουλάχιστον την εκπλήρωση μέρους των λατρευτικών αναγκών των κατοίκων μαρτυρούν τα ευρήματα από τον όροφο, τα οποία συγχρόνως αποτελούν ενδείξεις μιας σχετικά καλής οικονομικής κατάστασης (λίθινα αγγεία, όστρεο τρίτων, ημίεργος κέρνος, «ανακτορικός» αμφορέας κλπ).

-- Πιθανή αποθήκευση προϊόντων και σκευών στο ισόγειο όσο, πιθανώς, και στον όροφο (π.χ. όστρακα πίθων και πιθοειδών).

Η απουσία μεγάλων ποσοτήτων κεραμικής και άλλων ευρημάτων και η πυκνή παρουσία κονιάματος στον **χώρο Γ** δείχνουν μάλλον ότι αυτός έπαιξε κάποιο ιδιαίτερο ρόλο στη ζωή του σπιτιού: στην κατασκευή και την αισθητική των τοίχων του δόθηκε έμφαση, ανάλογη ίσως με εκείνη που προβάλλει η λαξευτή τοιχοποιία του Ν μέρους του. Η δυνατότητα απομόνωσης του χώρου με το κλείσιμο της πόρτας στα Β του πλακόστρωτου, μιας πόρτας που λειτουργεί σε όλες τις χρονικές φάσεις της χρήσης του σπιτιού, επιτείνει την εντύπωση αυτή. Επιπλέον, το γεγονός ότι στην τελική φάση της οικίας φράσσεται η Ν είσοδος του Γ προς τον χώρο Ε, σε μια προσπάθεια ελέγχου της κυκλοφορίας και της άμεσης πρόσβασής του, φανερώνει τη σημασία που του αποδίδεται ακόμα και τότε –όταν πολλές δραστηριότητες σε άλλους χώρους μοιάζουν να αναπροσανατολίζονται.

²⁰² Βλ. και DRIESSEN & MACDONALD 1997, 63.

Τα σημαντικότερα ευρήματα του χώρου Γ, αν υπήρχαν, θα ήταν λογικό να απομακρύνθηκαν από τους τελευταίους κατοίκους κατά την αποχώρησή τους από το σπίτι. Τα λίγα εργαλεία της τελευταίας αρχιτεκτονικής του φάσης δείχνουν κάποιες περιορισμένες εργασίες, μάλλον περιστασιακές, που λάμβαναν τότε χώρα στον όροφο. Η κατασκευή από φθαρτά υλικά στον ορθογώνιο ακάλυπτο χώρο υποδηλώνει την αλλαγή προσανατολισμού στη χρήση του χώρου του πλακόστρωτου –αφότου ένας Ν τοίχος είχε καταργήσει την επικοινωνία μεταξύ των Ε και Γ και έπαψε να υπάρχει ο αρχικός Α τ. του Ζ. Θα αποτελούσε ίσως θρανίο για τη στήριξη αντικειμένων ή πάγκο για κάποιες εργασίες, τις οποίες θα ευνοούσαν η σταθερότητα του πλακόστρωτου και το φως από τον φωταγωγό.

Το MM IIIΒ όστρακο πάνω στις δύο πλάκες του **χώρου Δ2**, θεωρήθηκε ότι χρονολογεί την περίοδο θεμελίωσης του Σπιτιού II. Πρόκειται, ωστόσο, για ένα μεμονωμένο εύρημα και πρέπει, γι' αυτό, να αντιμετωπισθεί με μια σχετική επιφύλαξη. Εκτός και αν είχε εγκλωβιστεί στο αρχικό πλακόστρωτο δάπεδο ή στην τοιχοποιία από την οποία κατέπεσε, δεν θα μπορούσε, πιστεύουμε, να διατηρήθηκε μέχρι και την YM IB στην ίδια θέση στο δάπεδο, χωρίς ποτέ να σκουπίστηκε ή να απομακρύνθηκε.

Από τα υπόλοιπα ευρήματα του χώρου Δ2 ξεχωρίζουν το ζεύγος λίθινων κεράτων με αμφιπρόσωπες εγχαράξεις και το βάρος ελαιοπιεστηρίου, που ήταν μάλλον αποθηκευμένο στον όροφο. Ακόμα, κομμάτια κονιάματος βαμμένα με κόκκινο χρώμα από τη μια μεριά βρέθηκαν Α του τοίχου με τη λαξευτή λιθοδομία, πεσμένα από το ανώτερο μέρος της τοιχοδομής του ισογείου ή από τοίχο του ορόφου. Σε συνάρτηση με την εκεί παρουσία των κεράτων, δείχνουν ίσως μια πιο προσεγμένη επένδυση των τοίχων του ορόφου, σε ένα χώρο που πιθανόν ανταποκρινόταν σε κάποιες τελετουργικές πρακτικές. Την άποψη αυτή ενισχύει η ανεύρεση βορειότερα, στον **χώρο Δ1**, ενός λίθινου τετράεδρου αντικειμένου σε σχήμα πυραμίδας, από πορτοκαλόμαυρο πέτρωμα με φλεβώσεις. Έφερε κυκλική διάτρηση και ανάγλυφη απεικόνιση κίονα και διπλών κεράτων. Προέρχεται μάλλον επίσης από τον όροφο, καθώς βρέθηκε στο πρώτο στρώμα μετά το επιφανειακό, όπως και το ζεύγος κεράτων.

Από τα ευρήματα του Δ1 –που δεν ήταν πολλά– ξεχωρίζει ακόμα λίθινη λαξευτή γούρνα, οστά και όστρεα, θραύσμα οψιανού και ένα λίθινο εργαλείο. Κονίαμα βρέθηκε σκόρπιο στη ΒΑ γωνία· ενώ λίγα μόλις εκατοστά κάτω από το ανώτερο επίπεδο του τοίχου

υποθεμελίωσης στον οποίο πατά ο Α τ. του χώρου Γ, υπήρχαν σκόρπια χαλίκια της θάλασσας, ίσως επίσης πεσμένα από το δάπεδο του ορόφου.

Η προσπάθεια ανασύστασης του αρχικού ρόλου του κεντρικού χώρου και των δωματίων γύρω από αυτόν, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, στις φάσεις που προηγήθηκαν, ο χώρος Ε προοριζόταν φαίνεται για την κοινωνική συνένωση των κατοίκων του σπιτιού – ως χώρος υποδοχής. Η ευρυχωρία του, η άμεση επικοινωνία του με ένα ενδεχόμενο φωταγωγό όσο και με τον χώρο Θ, μέσω πολυθύρου, θυμίζουν τη χαρακτηριστική διάταξη «μινωικής αίθουσας», παρόλη την απουσία αξονικής διάταξης των χώρων (βλ. παρακάτω: *Ζητήματα εσωτερικής οργάνωσης*). Ο πάγκος του Ε πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε τότε ως κάθισμα, ενώ ο χώρος Θ πρέπει να είχε το χαρακτήρα προθαλάμου. Η πρόσβαση στον τομέα αυτό γινόταν μάλλον από κάποια είσοδο στην Α μεριά του σπιτιού, μέσω ενός πλακόστρωτου διαδρόμου, ο οποίος συναντούσε το πολύθυρο. Εάν το ζεύγος κεράτων και το ανάγλυφο τετράεδρο δεν προέρχονται από τον όροφο αλλά από τον προθάλαμο του ισογείου, τότε αυτά θα μπορούσαν να συγκροτούν ένα σύνολο από σύμβολα επίδειξης, που θα προκαλούσαν τους επιδιωκόμενους συνειρμούς σε όποιον πρωτοέμπαινε στο σπίτι.

Οι χώροι που βρίσκονται Ν και ΝΑ του κεντρικού χώρου Ε είναι φαίνεται βοηθητικοί ως προς τις εκάστοτε βασικές λειτουργίες του. Οι αλλαγές στις οποίες υπόκεινται μέσα στον χρόνο ακολουθούν τις εκάστοτε ανάγκες των κατοίκων, αλλά ενδέχεται να μην αλλάζουν εντελώς προορισμό.

Στον **χώρο Ι** υπάρχει, κατά την τελική φάση, μεγάλη συγκέντρωση κεραμικής *in situ*, κατά μήκος του Β και Ν τ. Υπολογίζεται ότι πρόκειται για εξήντα συνολικά αγγεία και σκεύη: σκουτέλια, κάλαθοι, δίσκοι και τριποδικά σκεύη –με υπολείμματα μάλιστα στάχτης γύρω τους. Η θέση τους δείχνει ίσως ότι είχαν τοποθετηθεί σε στήριγμα ή κρηπίδες από φθαρτά υλικά. Στη ΒΔ γωνία βρέθηκε πύθος, ενώ ο χώρος απέδωσε επιπλέον έντεκα λίθινα εργαλεία, καθώς και δύο πλάκες δαπέδου και σκόρπιο κονίαμα –πιθανότατα από τον όροφο

Λόγω της πλούσιας *in situ* κεραμικής και των υπολειμμάτων στάχτης κοντά στα τριποδικά σκεύη το δωμάτιο αυτό χαρακτηρίστηκε «κουζίνα»²⁰³. Η σκευή του ασφαλώς φανερώνει δραστηριότητες σχετικές με την όπτηση τροφής, αλλά και τη φύλαξη σκευών χρήσιμων για την προετοιμασία του φαγητού. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ο χώρος Ι χρησιμοποιήθηκε ως μαγειρείο, από την αρχική έως και την τελική φάση. Τότε, οι

²⁰³ TSIPOPOULOU & HALLAGER 1996, 11.

αντίστοιχες ανάγκες των κατοίκων πιθανόν αυξήθηκαν και οι σχετικές δραστηριότητες ενισχύθηκαν με τον παράλληλο πολλαπλασιασμό των εστιών στον χώρο Ε αλλά και τη χρήση του χώρου Θ για παρόμοιες δραστηριότητες.

Ο **χώρος Κ**, φαίνεται να φιλοξενεί πιο σταθερές δραστηριότητες αποθήκευσης: εκεί εντοπίστηκαν χείλη, σώματα και λαβές τριών τουλάχιστον πίθων, οι οποίοι ωστόσο δεν θα πρέπει να επαρκούσαν για την πλήρη κάλυψη των αναγκών των κατοίκων της οικίας²⁰⁴. Να σημειωθεί ότι, ο μικρός αριθμός των οστράκων από πίθους και πιθοειδή που προήλθαν συνολικά από το ισόγειο και τον όροφο του Σπιτιού ΙΙ φανερώνουν γενικά περιορισμένη αποθήκευση. Γεγονός που πιθανόν υπογραμμίζει μια ειδική σχέση των κατοίκων του σπιτιού με το κεντρικό κτήριο, το οποίο μάλλον κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος των αναγκών τους. Εξάλλου πολλά αγγεία από την οικία θα μπορούσαν να σχετίζονται με τη μεταφορά/μετάγγιση προϊόντων από μεγαλύτερα σκεύη.

Από τα υπόλοιπα ευρήματα του χώρου Κ να αναφερθούν: μικρή συγκέντρωση από σκουτέλια, που βρέθηκαν κάτω από ένα όστρακο πίθου· όστρακα από χύτρες και τριποδικούς δίσκους· λίθινο βαρίδι και λεπίδα οψιανού· κέρατο από ειδώλιο βοδιού· λίγα οστά· οκτώ αγνύθες πεσμένες από τον όροφο· δεκαέξι λίθινα εργαλεία πολλά από τα οποία είχαν μάλλον πέσει επίσης από τον όροφο. Από τη Δ μεριά του χώρου προήλθαν τρία λίθινα εργαλεία, μια λίθινη γούρνα και λίθινο καπάκι, μάλλον από πυξίδα.

Σημαντικό εύρημα αποτελεί ένας ενεπίγραφος πήλινος βώλος (nodulus) που βρέθηκε δίπλα σε έναν από τους πίθους. Φέρει βραχεία εγχάρακτη επιγραφή στη Γραμμική Α (εικ. 43α, β), στην οποία αναγνωρίζονται το ιδεόγραμμα του ελαιόλαδου, ένα σημείο συναλλαγής, ένα αριθμητικό σημείο και μια κλασματική μονάδα²⁰⁵. Η συγκέντρωση αγνύθων στον χώρο Κ δηλώνει την παρουσία αργαλειού σε αντίστοιχο δωμάτιο του ορόφου.

Στη νότια περιοχή του Σπιτιού ΙΙ (χώροι Λ, Μ, Ν) ανιχνεύονται επίσης εργαστηριακές δραστηριότητες. Στον **χώρο Μ**, βρέθηκαν δύο διπλές γούρνες, η μια μάλιστα *in situ*, με ένα λίθινο εργαλείο μέσα και τέσσερα τριγύρω της. Ο υπόλοιπος χώρος

²⁰⁴ Πρβλ. το εθνοαρχαιολογικό παράλληλο ενός σύγχρονου «καλοστεκούμενου» σπιτιού σε αγροτικό περιβάλλον της Κρήτης, το οποίο μπορεί να περιλαμβάνει 30-50 πίθους (KANTA 1981). Επομένως η κλίμακα αποθήκευσης εξαρτάται από τους φυσικούς πόρους του περιβάλλοντος χώρου αλλά και από τον οικονομικό και κοινωνικό ιστό μέσα στον οποίο εντάσσεται το οικοδόμημα, και δεν συνάδει πάντα με το είδος και τις αποθηκευτικές δυνατότητες του αρχιτεκτονήματος.

²⁰⁵ TSIPOPOULOU & HALLAGER 1996, 38-39.

περιείχε άλλα εννέα λίθινα εργαλεία, συγκέντρωση κεραμικής (Δ μεριά), χαλίκια της θάλασσας και κονίαμα. Δεκατρία λίθινα εργαλεία (τα πέντε από το επιφανειακό στρώμα) προέρχονται και από τον **χώρο Λ**, μαζί με οστά και όστρεα, πινάκιο, καμένο χώμα (κυρίως στα Α), πόδι από ΥΜ ΙΙΑ κύλικα, έναν αρύβαλλο, τρεις αγνύθες, όστρακα πίθων, μικρών τριποδικών και άλλων αγγείων (μάλλον από τον όροφο).

Ο **χώρος Ν** φαίνεται να έκλεινε τουλάχιστον από τη Δ μεριά, σε σημείο όπου σταματά η λάξευση του βράχου πάνω στον οποίο θεμελιώνεται. Στην περίπτωση αυτή, θα περιλάμβανε την κοιλότητα που είναι λαξευμένη στον βράχο· νοτιότερα βρίσκεται μια ανάλογη κοιλότητα στην οποία καταλήγει αγωγός. Είναι πιθανόν οι εδώ εργασίες να απαιτούσαν τη χρήση νερού, εκτός και αν οι σχετικές διαμορφώσεις προορίζονταν απλώς για τη συλλογή των βρόχινων υδάτων. Ακόμα νοτιότερα, βρίσκεται η κτιστή κυλινδρική κατασκευή (εικ. 30γ), η οποία μπορεί να σχετιζόταν με τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα εδώ. Τα ημερολόγια δεν είναι, ωστόσο, αρκετά κατατοπιστικά για τα συνευρήματα και τη συνολική εικόνα του χώρου, ώστε να προσδιοριστεί η χρήση της κατασκευής αυτής.

Ανοιχτό παραμένει επίσης το ερώτημα αν οι χώροι Λ, Μ, Ν υπήρξαν στεγασμένοι ή ημιυπαίθριοι, ενώ επιπλέον αδιευκρίνιστη είναι η αρχιτεκτονική τους σχέση με το υπόλοιπο κτήριο. Ο χώρος Λ ήταν φαίνεται μάλλον μπαζωμένος κατά την τελική φάση, αλλά ίσως η αρχική του χρήση να ήταν ανάλογη με εκείνη των χώρων Μ και Ν. Πάντως η συγκέντρωση εργαλείων δείχνει εργαστηριακή δραστηριότητα από περιοχή του ορόφου πάνω από αυτόν. Η κατασκευή του Ν τ. του Μ δείχνει ιδιαίτερη προσοχή. Προς το παρόν, όμως, δεν μπορεί να υποστηριχτεί αν είναι ολόκληρος ή ημιτελής, αν συνδεόταν με το Ν μέρος του σπιτιού, ή αν ανήκει σε χωριστό κτίσμα. Πάντως θα μπορούσε κάλλιστα να έχει χρησιμοποιηθεί και για τη στήριξη ορόφου.

Στον **χώρο Ο** βρέθηκε η τετράγωνη πέτρα που είναι στερεωμένη με κοκκινόχωμα στον βράχο και έχει τις πεσμένες πλάκες δίπλα της, καθώς και στην Α μεριά του χώρου, (υπολείμματα, άραγε, από κάποιο πλακόστρωτο δάπεδο του ορόφου;). Τα μεγάλα τμήματα πλίνθων στη Ν προέκταση του Δ τ. του Κ, ανάμεσα σε πεσμένες πέτρες, δηλώνουν την ύπαρξη ίσως πλινθόκτιστης κατασκευής ή άλλης διαμόρφωσης του ορόφου.

In situ εντοπίστηκε ακόμα κάλαθος και συγκέντρωση κεραμικής (Β μέρος), που περιλαμβάνει τριποδικά σκεύη, λίθινο κέρατο, καπάκι και τμήμα λίθινου αγγείου, μέρος τριβείου και ένα ακόμα ανάλογο λίθινο εργαλείο, μεγάλο κυκλικό λίθινο βαρίδι και δύο

θραύσματα οψιανών. Προς την Α και τη ΝΔ μεριά βρέθηκαν κομμάτια κάρβουνου. Τέλος, οστά και όστρεα προήλθαν από ολόκληρη αυτή την τομή και αποτελούν υπολείμματα γευμάτων. Από τα υπόλοιπα ευρήματα του χώρου συμπεραίνεται ότι στο ισόγειο και στον όροφο γίνονταν περιορισμένες, σποραδικές εργασίες, επικουρικές ίσως για τη διαδικασία της τροφοκατανάλωσης. Ο χώρος Ο ήταν πιθανώς κλειστός από το Ν μέρος, αν εκληφθεί ως όριο το σημείο όπου σταματά η λάξευση του βράχου.

Παρεμφερή είναι και τα ευρήματα των **χώρων Φ** και **Τ**. Και στους δύο εντοπίστηκαν, πάλι πεσμένες από τον όροφο, πλάκες διαπέδου από ψαμμίτη²⁰⁶, που ισχυροποιούν την υπόθεση για ενδεχόμενο πλακόστρωτο ή άλλη δομή με πλάκες στον όροφο. Πληθώρα τμημάτων από ωμές πλίνθους βρέθηκαν στη ΝΔ γωνία του χώρου Φ, δηλαδή προς τη μεριά του χώρου Ο και σε όλο τον ανεσκαμμένο χώρο Τ –ιδιαίτερα προς τη Ν πλευρά του– ίσως από πλινθότοιχους της εσωτερικής οργάνωσης των χώρων αυτών ή από την κατασκευή διαπέδου στον όροφο.

Βρέθηκαν ακόμα όστρακα από τριποδικά σκεύη, μεταξύ των οποίων και μαγειρικοί δίσκοι (χώρος Φ), αλλά και οστά και όστρεα. Τέσσερα λίθινα εργαλεία προήλθαν από τον χώρο Φ, και άλλα δέκα από τον Τ –το ένα με σημάδια κρούσης (αναφέρονται τριβείο και κρουστικά εργαλεία). Επιπλέον, στον χώρο Φ βρέθηκαν μικρό πήλινο κέρατο βοδιού, δύο λύχνοι, θραύσμα οψιανού, λίθινο βαρίδι. Στο χώρο Τ βρέθηκαν δύο ελαφρόπετρες, τρεις βάσεις κυλίκων και τμήματα λίθινου φωλεόσχημου αγγείου.

Με την ολοκλήρωση της ανασκαφής των δύο αυτών χώρων, θα σχηματισθεί μια πληρέστερη εικόνα για την αρχιτεκτονική τους μορφή και για τις λειτουργίες τους.

Μένει ακόμα το βορειότερο τμήμα της ανασκαφής, με τους υπαίθριους ή ημιυπαίθριους χώρους Α και Β. Στη ΝΔ γωνία του **χώρου Α** υπήρχε μικρή συγκέντρωση κεραμικής, λιγιστά κομμάτια οστών, λίθινο εργαλείο, δύο θραύσματα οψιανού, και σκόρπια κονιάματα (ΝΑ γωνία) πιθανότατα από την τοιχοποιία του Β τ. του Γ. Από τον **χώρο Β** προήλθαν όστρακα πίθων και τριποδικών αγγείων και έξι αγνύθες. Τα περισσότερα ευρήματα έδωσε η Δ προέκταση του χώρου. Εκεί εντοπίστηκαν, εκτός από πολλά όστρακα πίθων και τριποδικών, τμήμα γεφυρόστομης πρόχου, έξι αγνύθες, τμήματα λίθινων αγγείων, πέντε λίθινα εργαλεία, οστά και ένα κέρατο, πήλινη μήτρα αιλουροειδούς ίσως για την κατασκευή επιθέματος, τμήματα τριών ρυτών και πήλινη χάντρα. Το ίδιο και από την

²⁰⁶ Για τον χώρο Τ, στο Ημερολόγιο αναφέρονται ειδικότερα «κομμάτια ψαμμίτη».

Α προέκταση του βόρειου τμήματος του B-N τοίχου που ορίζει τον χώρο B, προήλθαν πολλά όστρακα τριποδικών σκευών και μαγειρικών δίσκων, οστά και όστρεα, δύο όστρακα από χειροποίητο μαύρο στιλβωτό αγγείο, έξι λίθινα εργαλεία, δύο αγνύθες και δύο πλάκες δαπέδου²⁰⁷.

Τα ευρήματα αυτά θα μπορούσαν να έχουν ενδιαφέρον, αφού αρχιτεκτονικά ο συγκεκριμένος χώρος είναι διαφορετικός από το υπόλοιπο κτήριο. Και πάλι, όμως, οι εδώ ενδείξεις οδηγούν στην προετοιμασία, την κατανάλωση και την όπτηση τροφής, με κάποια ίσως έμφαση και εξειδίκευση στην όπτηση, λόγω της παρουσίας αρκετών τμημάτων τριποδικών δίσκων. Ιδιαίτερο εύρημα αποτελεί η μήτρα που μάλλον χρησιμοποιήθηκε για την ένθεση επιθέματος με μορφή αιλουροειδούς (λέαινας;) ως πλαστικής διακόσμησης σε αγγεία. Μαζί με τα λίθινα εργαλεία φανερώνει κάποιες εργαστηριακές δραστηριότητες. Ενδείξεις για δράσεις που σχετίζονται με το τελετουργικό αποτελούν τα τμήματα από ρυτά και ίσως τα λίθινα αγγεία. Κάποια από τα παραπάνω ευρήματα μπορεί απλώς να φυλάσσονταν στον χώρο αυτό, ενώ η συγκέντρωση αγνύθων υποδηλώνει και εδώ την παρουσία αργαλειού.

Η πληθώρα των ευρημάτων ενισχύει την υπόθεση της ύπαρξης μιας κατασκευής από φθαρτά υλικά. Αυτή πρέπει να χρησιμοποιούσε τον τοίχο των χώρων A και B ως ανατολικό της όριο και να εκτεινόταν προς τα δυτικά, κλείνοντας τον χώρο εκεί όπου ο βράχος είχε ισοπεδωθεί σε βάθος. Ενδέχεται όμως η κατασκευή αυτή να στέγαζε απλώς τον χώρο B, ο A τ. του οποίου στη συγκεκριμένη περίπτωση χρησιμοποιήθηκε ως επιφάνεια εργασίας (πάγκος). Δεν αποκλείεται, επιπλέον, ο ίδιος χώρος να φιλοξενούσε τις υφαντικές δραστηριότητες της περιοχής.

Τέλος, από την περιοχή **στα Δ του σύγχρονου αγωγού**, στο βορειότερο τμήμα του πλατώματος, εντοπίστηκαν τέσσερα λίθινα εργαλεία (τα δύο τριπήρες), τρεις αγνύθες, δύο τμήματα λίθινης γούρνας, προχολή τσαγιέρας της ΠΜ III περιόδου, και ΜΜ γραπτά όστρακα. Αυτά ενισχύουν την υπόθεση ότι ο μεσότοιχος των χώρων A και B συνδέεται με κατασκευή που προϋπήρχε της θεμελίωσης του Σπιτιού II.

Συμπερασματικά, οι συνολικές λειτουργίες που διακρίνονται, προς το παρόν, μέσα από τα ευρήματα της υπό μελέτη οικίας, περιλαμβάνουν:

²⁰⁷ Από επιχωμάτωση του βράχου στους δύο αυτούς χώρους προήλθε ακόμη δευτερογενής απόθεση κωνικών κυπέλλων –80 περίπου συμπληρωμένων και οστράκων άλλων 50 (RUPP & TSIPOPOULOU 1999, 731).

1. Την παρασκευή και προετοιμασία τροφής (τριποδικά σκεύη, μαγειρικοί δίσκοι, πολλά λίθινα εργαλεία, λεπίδες οψιανού, γούρνες, εστίες).
2. Την κατανάλωση στερεών και υγρών τροφίμων (οστά και όστρεα, κύπελλα, πινάκια, απλοί δίσκοι, πρόχοι κ. α.).
3. Την αποθήκευση σκευών και τροφίμων μόνιμη (π.χ. χώροι Κ, Ξ) και προσωρινή (π.χ. χώροι Θ, Ι).
4. Το τελετουργικό (ζεύγη πήλινων κεράτων, τμήματα ειδωλίων βοοειδών, τμήματα ρυτών κ. α.).
5. Την υφαντική (αγνύθες και λίθινα βαρίδια –σφονδύλια).
6. Την περιορισμένη κατεργασία τεχνέργων: λίθινων (ημιτελής κέρνος;), λίθος με ίχνος τρυπανιού) και κεραμικών (μήτρα αιλουροειδούς).
7. Εργασίες που προϋποθέτουν τη χρήση των γουρνών και αγωγών.

Το Σπίτι II και η επεξεργασία υφασμάτων

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει μια αναλυτικότερη αναφορά στην εμπλοκή του Σπιτιού II σε εργασίες βαφής και επεξεργασίας υφασμάτων, όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία και στηρίζεται στην παρουσία:

α) Αγνύθων και λίθινων βαριδιών.

β) Του ιδεογράμματος του *υφάσματος* σε δύο πήλινες κυβικές /παράλληλεπίπεδες αγνύθες και σε δύο κωνικά κύπελλα²⁰⁸. Το σημείο αυτό συναντάται και σε άλλα αγγεία και αγνύθες από τον Πετρά²⁰⁹.

γ) Κοιλοτήτων και αγωγών λαξευμένων στον φυσικό βράχο, που συχνά συνδέονται εμφανώς μεταξύ τους, όπως στις περιπτώσεις εκείνων των χώρων Ε και Ζ, και στο βορειότερο άκρο της ανασκαφής, εκτός του αρχιτεκτονικού κελύφους.

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα, μπορούν να γίνουν οι ακόλουθες γενικές παρατηρήσεις:

α) Ο συνολικός αριθμός των αγνύθων από τη μέχρι σήμερα ανασκαφή του Σπιτιού II φτάνει τις 43. Αυτές δείχνουν να κατανέμονται κυρίως στο βορειότερο και στο νοτιότερο τμήμα του οικοδομήματος (χώροι Β και Κ αντίστοιχα). Εκεί, θα μπορούσαν, επομένως, να λειτουργούν δύο αργαλειοί, με γνώμονα τον μέσο όρο των 20-30 αγνύθων ανά αργαλειό²¹⁰. Η ποσότητα των υφαντικών βαρών είναι βέβαιο ότι θα αυξηθεί μετά τη μελέτη της κεραμικής. Να σημειωθεί, πάντως, ότι στο γειτονικό Σπίτι I.1 έχουν εντοπιστεί αναλόγως 46 αγνύθες, που θα αντιστοιχούσαν σε δύο τουλάχιστον αργαλειούς –επαρκείς για την κάλυψη των αναγκών των κατοίκων του.

Σύμφωνα με υπολογισμούς, οι ανάγκες για ρουχισμό πρέπει να απαιτούσαν για την κάλυψή τους την εντατική ενασχόληση σημαντικού αριθμού ατόμων με την υφαντική δραστηριότητα, λοιπόν, με υψηλό κοινωνικό κόστος²¹¹. Έτσι όμως εξηγείται η αδιάλειπτη και έντονη παρουσία υφαντικών βαρών και άρα υφαντικής δραστηριότητας στη ζωή των νοικοκυριών της Εποχής του Χαλκού. Η εικόνα που δίνει το Σπίτι II μέχρι τώρα δεν μοιάζει να αποτελεί εξαίρεση.

²⁰⁸ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1995, 940, 944, 945 (σχ. 4), 971.

²⁰⁹ BURKE 2001, 7.

²¹⁰ ΤΖΑΧΙΑΗ 1997, 181, 192. Για τις αγνύθες της YEX (υλικό κατασκευής, βάρος, σχήμα, τρόπος πρόσδεσης) τον τύπο αργαλειού και τους τρόπους ύφανσης της ίδιας περιόδου, βλ. αυτόθι, 178-193.

²¹¹ Αυτόθι, 252-253.

β) Μερικά αγγεία και αντικείμενα, για παράδειγμα τα υφαντικά βάρη, φέρουν εγχάρακτα σημεία πιο πολύπλοκα (σε σχέση με τα απλούστερα κεραμικά σημεία) π.χ. ιδεογράμματα, που θεωρείται ότι φανερώνουν τη βούληση του κεραμέα όσο και του χρήστη τους²¹². Ειδικά για τα πολυάριθμα κεραμικά σημεία του Πετρά, αναφέρεται ότι εγγράφονται σε ένα γενικά εξελιγμένο και σύνθετο σύστημα παραγωγής το οποίο σχετίζεται με τις τοπικές συνθήκες και ανάγκες. Η εύρεση του συμβόλου του «υφάσματος» μεταξύ των σημείων αυτών όμως, μάλλον δεν αποτελεί βεβαιωμένη απόδειξη της άσκησης εργασιών που σχετίζονταν με την κατεργασία και την παραγωγή υφασμάτων –μήπως η εύρεση του ιδεογράμματος της «πρόχου» σημαίνει αναγκαστικά παραγωγή του αγγείου αυτού; Προπαντός όταν το ιδεόγραμμα του υφάσματος πάνω σε υφαντικό βάρη μοιάζει με πλεονασμό. Αποτελεί, ωστόσο, δείγμα μιας διοικητικής/ γραφειοκρατικής οργάνωσης, ζήτημα που όμως χρειάζεται συστηματικότερη μελέτη.

γ) Θα μπορούσαν οι φυσικές και τεχνητές διαμορφώσεις στον βράχο γύρω από το Σπίτι II και μέσα σε αυτό (χώροι E και Z, πιθανώς χώροι N, A, B) να χρησιμεύσουν σε κάποιο από τα στάδια της διαδικασίας επεξεργασίας κάποιων πρώτων υλών για την παραγωγή υφασμάτων; Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό αξίζει να δούμε από πιο κοντά την παραγωγική αυτή διαδικασία. Υπενθυμίζουμε ότι πρόκειται για τους αγωγούς, τις κοιλότητες, τα ζεύγη ορθογώνιων λαξεύσεων και τις κλιμακωτές ημικυκλικές λαξεύσεις στα B της υπό μελέτη οικίας, αλλά, ως ένα βαθμό, και τις κινητές γούρνες, απλές και διπλές.

Ο Henri Van Effenterre διατύπωσε την υπόθεση ότι οι *διπλές γούρνες*, πολλές από τις οποίες έχουν βρεθεί στα Μάλια, μπορεί να συνδέονται με το μούσκειμα των υφαντικών ινών του λιναριού κατά τη διαδικασία του γνεσίματος²¹³. Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, η χρήση του λιναριού είναι παλαιότερη από εκείνη του μαλλιού, τουλάχιστον σε περιοχές γύρω από τη Μεσόγειο, όπου εικάζεται ότι η σημασία του υποχώρησε σταδιακά κατά την Εποχή του Χαλκού, ενώ αυξανόταν η σημασία του μαλλιού²¹⁴. Γνωρίζουμε ότι καλλιεργήθηκε για τις υφαντικές ίνες του, όσο και για το σπόρο του, ο οποίος περιέχει το λινέλαιο, χρήσιμο για διάφορους σκοπούς (τη διατροφή, τον φωτισμό). Η ανίχνευση υπολειμμάτων λιναριού με τις μεθόδους που χρησιμοποιεί σήμερα η Παλαιοεθνοβοτανική

²¹² ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1995, 943-944.

²¹³ VAN EFFENTERRE 1979, xii.

²¹⁴ ΤΖΑΧΙΛΗ 1997, 65, 68.

είναι εξαιρετικά δύσκολη²¹⁵. Πάντως, εκτός από τις λίγες αρχαιολογικές μαρτυρίες της χρήσης του λιναριού ως υφαντικής ύλης²¹⁶, η λέξη *λίνον* συναντάται και σε πινακίδες της Γραμμικής Β εντός και εκτός Κρήτης²¹⁷. Ειδικότερα για τον Πετρά όμως δεν έχουν ακόμη ανιχνευτεί αρχαιολογικά ενδείξεις σχετικές με την ύπαρξη ή την καλλιέργεια λιναριού στην περιοχή. Ωστόσο, το ζήτημα αυτό δεν θα έπρεπε να ξεπερνιέται εύκολα καθώς το λινάρι είναι πιθανό να ήταν το ίδιο άφθονο στο νησί με το μαλλί, υλικό με το οποίο τείνουν να συνδέονται συνήθως οι υφαντικές εργασίες.

Για την επεξεργασία των ερίων, οι βασικές πληροφορίες προέρχονται επίσης από τις πινακίδες της Γραμμικής Β, οι οποίες μπορούν να εμπλουτισθούν με εθνογραφικά παραδείγματα²¹⁸, αφού η διαδικασία αυτή κατά κύριο λόγο δεν αφήνει ορατά υλικά κατάλοιπα.

Παραδοσιακά η αφαίρεση των ερίων από τα αιγοπρόβατα γίνεται στην ύπαιθρο, συχνά κοντά σε πηγή νερού για το πλύσιμο των προβάτων –αν η αφαίρεση γίνεται με τιλμό (ξερίζωμα)– ή/ και του μαλλιού –αν έχει προηγηθεί κουρά. Μετά το πρώτο αυτό πλύσιμο, το μαλλί μεταφέρεται στον οικισμό, όπου βράζεται σε ζεματιστό νερό για να φύγουν λίπη και ακαθαρσίες, μια διαδικασία που υποβοηθείται από διάφορες ουσίες (π.χ. ρίζες στρουθίου- σαπωνόφυτο). Το θολό αυτό νερό διατηρείται και χρησιμοποιείται αργότερα στη βαφική. Κατόπιν τα έρια ξεπλένονται και πάλι σε τρεχούμενο νερό και στεγνώνονται καλά στον ήλιο. Ακολουθεί το ξάσιμο και το λανάρισμά των ινών, δηλαδή ο διαχωρισμός ανάλογα με την ποιότητά τους.

Η ύφανση δεν αποτελεί το τελευταίο στάδιο κατασκευής του μάλλινου υφάσματος. Όταν αυτό κατέβει από τον αργαλειό είναι ακόμη αδρό, όχι αρκετά στέρεο και φαίνεται συνήθως αραιούφασμένο. Ακολουθούν, επομένως, δύο ακόμα στάδια επεξεργασίας για να αποκτήσει συνοχή, να γίνει μαλακό και αφράτο: χρειάζεται να βραχεί αρκετές ώρες σε περιδινούμενο νερό και να χτυπηθεί ώστε να φουσκώσουν και να αποκτήσουν πάχος και συνοχή οι ίνες²¹⁹. Οι εργασίες αυτές γίνονταν μέχρι πρόσφατα στα *νεροτριβιά* (βαθείς λάκκους με στένεμα στο κάτω μέρος, όπου το νερό πέφτει με ορμή από το μυλαύλακο δημιουργώντας δίνη) και σε *μαντάνια* (σύνθετους μηχανισμούς όπως οι μύλοι, όπου μπαίνει

²¹⁵ SARPAKI 1999, 118.

²¹⁶ TZAXIΛH 1997, 67-68.

²¹⁷ Αυτόθι, 68-77. MOODY & RACKHAM 1996, 85.

²¹⁸ TZAXIΛH 1997, 82-99.

²¹⁹ Αυτόθι, 257-259.

και κοπανίζεται το ύφασμα). Όταν η ποσότητα των ρούχων ήταν μικρή, οι εργασίες γίνονταν μέσα στον οικισμό, όπου για ενάμισι περίπου εικοσιτετράωρο τα υφάσματα έπρεπε συνεχώς να περιβρέχονται με ζεστό νερό –για να επιτυγχάνονται αποτελέσματα ανάλογα με τη δίνη– και να πατιούνται αδιάκοπα μέσα σε σκάφες, μια εργασία ομαδική.

Κάποια ανάλογη αλυσίδα εργασιών, που απαιτούν ούτως ή άλλως ικανές ποσότητες τρεχούμενου νερού σε πολλά από τα στάδια της επεξεργασίας και διαφορετικών τρόπων πλυσίματος μέχρι το τελικό αποτέλεσμα, θα μπορούσε κανείς να φανταστεί και για την Εποχή του Χαλκού. Το νερό πρέπει να τρέχει άφθονο και με ορμή, προκειμένου να ξεπλυθούν καλά οι ποσότητες μαλλιού και υφάσματος, διαδικασία που δεν είναι μάλλον δυνατή στις μικρές και διασκορπισμένες κοιλάτες του βράχου που αποτέλεσε το υπόστρωμα για τη θεμελίωση του Σπιτιού II.

Ούτε για τη διαδικασία της βαφής υφασμάτων υπάρχουν κάποιες ενδείξεις άμεσες ή έμμεσες, όπως τουλάχιστον συμβαίνει με την περίπτωση του οικισμού του Μύρτου. Εκεί, στον χώρο 59, βρέθηκε μεγάλη πήλινη λεκάνη με κρουνό για την απορροή υγρών, που ερμηνεύτηκε ως κάδος για το πλύσιμο και τη βαφή ερίων²²⁰. Η υπόθεση αυτή στηρίχτηκε στα αποτελέσματα χρωματογραφικής ανάλυσης των λιπιδίων στον πηλό από το βάθος της λεκάνης, που έδειξαν ότι πρόκειται για ζωικά και όχι φυτικά υπολείμματα (π.χ. λάδι), τα οποία θα μπορούσαν να οφείλονται στο λίπος που αποδεσμεύεται από το μαλλί όταν πλένεται. Επιπλέον, στα γεμίσματα του γύρω χώρου, βρέθηκαν μεγάλοι λίθοι με επιφάνειες βαμμένες κόκκινες, στις οποίες υποτέθηκε ότι εναποθέτονταν τα φρεσκοβαμμένα νήματα για να στεγνώσουν. Η συγκεκριμένη ερμηνεία είναι πιθανή, αλλά όχι και μοναδική. Εκείνο που μοιάζει πιθανότερο είναι ότι σκευή τόσο μεγάλα όπως οι πήλινες λεκάνες, κυρίως εκείνες με κρουνό απορροής, χρησιμοποιούνταν για ποικίλες εργασίες²²¹, σε κάποιες από τις οποίες θα μπορούσαν να οφείλονται τα ζωικά λιπίδια στη λεκάνη του χώρου 59 στον Μύρτο. Αυτό τοποθετεί το εύρημα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πιθανοτήτων (π.χ. εργασιών για την προετοιμασία ζωικής τροφής, πλύσιμο κρέατος κ.λπ.).

Με τη βαφή και τη διαδικασία παραγωγής υφάσματος έχουν συνδεθεί και άλλοι τομείς του Μύρτου²²², ένας από τους οποίους είναι ο τομέας 8. Εκεί, μια ανάλογη λεκάνη με κρουνό, βρέθηκε τοποθετημένη δίπλα σε τοίχο, πάνω σε στήριγμα. Κάτω από αυτήν

²²⁰ WARREN 1972, 53-55.

²²¹ ΚΟΡΑΚΑ & ΠΛΑΤΩΝ 1993, 82.

²²² Για παράδειγμα οι τομείς 8, 10 17, 58, 60, 73, 81.

υπήρχε σκαμμένη κοιλότητα στον φυσικό βράχο, από όπου ξεκινούσε αγωγός, ο οποίος θα απομάκρυνε το νερό που έρεε από τη λεκάνη. Οι λύσεις που προτείνονται για την εγκατάσταση είναι ότι χρησίμευε στο διαχωρισμό του ελαιολάδου από το νερό, αλλά και στο πλύσιμο και το σούρωμα του μαλλιού. Ίχνη καύσης δίπλα στη λεκάνη παραπέμπουν ίσως σε φωτιά για το βράσιμο του νερού.

Στο Σπίτι II δεν έχουν εντοπιστεί *in situ* αγγεία με ικανή χωρητικότητα όπως οι λεκάνες –με ή χωρίς κρουνό. Δεν αναφέρονται υπολείμματα χρωστικών υλών ούτε υπάρχουν μεγάλες καλά οργανωμένες στον βράχο λαξεύσεις, τέτοιες που θα επέτρεπαν τη διαχείριση των απαραίτητων ποσοτήτων μαλλιού και νημάτων²²³. Η μορφολογία εξάλλου των κοιλοτήτων και αγωγών γύρω από και στο εσωτερικό του σπιτιού, δείχνει ότι αυτά σχετίζονταν με εργασίες μικρότερης κλίμακας, για τις οποίες το εμπλεκόμενο υγρό, το πιθανότερο νερό, έτρεχε σε μικρές ποσότητες. Επιπλέον, εδώ, μαλλί και υφάσματα, θα μπορούσαν να μεταφέρονται για ξέπλυμα, πάτημα, βάνιμο κ.λπ. στο παρακείμενο ρέμα του Στομίου. Μήπως οι εστίες του χώρου E και τα ίχνη καύσης στους χώρους I και Θ, καθώς και πολυάριθμα μαγειρικά σκεύη παραπέμπουν περισσότερο σε κάποιες άλλες εργασίες που απαιτούσαν επίσης ζέσταμα νερού ή άλλων υλικών, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου φάσματος οικιακών ή βιοτεχνικών δραστηριοτήτων²²⁴;

Ένα επιτόπιο πείραμα θα μπορούσε ίσως να δείξει αν όσοι αγωγοί που σχετίζονται με γούρνες λειτουργούν καλά για τη συλλογή του νερού, ιδιαίτερα του βρόχινου όταν βρίσκονται σε εξωτερικούς χώρους, και την απομάκρυνσή του στην περίπτωση υπερχειλίσης της κοιλότητας.

Η παρουσία των υφαντικών βαρών μοιάζει, επομένως, προς το παρόν η μόνη αδιάψευστη ένδειξη για την παραγωγή υφασμάτων στο Σπίτι II. Εάν αυτή ανταποκρινόταν απλώς στις ανάγκες των κατοίκων του ή τις υπερκάλυπτε και προοριζόταν για κάποια ευρύτερη εκμετάλλευση, είναι ένα ζήτημα που χρειάζεται συστηματικότερη έρευνα, ακόμη και των αντίστοιχων δημογραφικών δεδομένων της εποχής και της περιοχής.

²²³ Για καλά οργανωμένες, λαξευτές εγκαταστάσεις βαφής στον λόφο της Ράχης στον Ισθμό της Κορίνθου, της ελληνιστικής όμως περιόδου, βλ. KARDARA 1961, 261-266.

²²⁴ Για μια προσπάθεια συστηματοποίησης των δομών που σχετίζονται με τη βαφή και την επεξεργασία μαλλιού και υφασμάτων, βλ. ALBERTI 2003.

Οι λαξεύσεις του βράχου Β του Σπιτιού ΙΙ

Σχετικά με τα ζεύγη των ορθογώνιων και ημικυκλικών κλιμακωτών λαξεύσεων στον βράχο, Β του Σπιτιού ΙΙ, ενδεχόμενα ικανά παράλληλα για τη χρήση τους αποτελούν οι υπαίθριες λαξευτές κατασκευές που είχαν συμμετάσχει στο παρελθόν στον κύκλο παραγωγής υγρών προϊόντων, και ειδικότερα του κρασιού. Τέτοια λαξευτά πατητήρια υπάρχουν σε πολλές περιοχές εντός και εκτός της Κρήτης και του Αιγαίου. Αντανακλούν μια τεχνολογική πρακτική κοινή και διαχρονική για ολόκληρο τον μεσογειακό χώρο, η οποία τις περισσότερες φορές συνυπάρχει με εκείνη των κτιστών ληνών, που λειτουργούν στο πλαίσιο του δομημένου χώρου²²⁵.

Η διαχρονική κατασκευή και η χρήση τους κάνει τη χρονολόγησή τους ιδιαίτερα δύσκολη. Σύνθετες εγκαταστάσεις που χρησιμοποιούν κάδους με κρουνό και πήλινους συλλεκτήρες για την παραγωγή κρασιού υπάρχουν ήδη την Εποχή του Χαλκού στις κατοικίες στην Κρήτη. Λίγο μετά τα μέσα της 2^{ης} π.Χ. χιλιετίας βρίσκονται επιπλέον σε χρήση αβαθή λαξευτά πιεστήρια λαδιού ή/ και κρασιού, στον Κομμό, στην Κνωσό και αλλού²²⁶. Η τάση για λάξευση αντίστοιχων στο ύπαιθρο εγκαταστάσεων είναι έντονη κατά τους ιστορικούς χρόνους, ιδιαίτερα κατά την ελληνιστική περίοδο²²⁷, συχνά σε γειννίαση με τον δομημένο χώρο, ή και μέσα στον ευρύτερο οικιακό χώρο²²⁸.

Η κατασκευή τέτοιων λαξευτών πατητηριών καθορίζεται άμεσα από τη μορφή, την κλίση και το μέγεθος του φυσικού βράχου, συνήθως μαλακού μαργαϊκού ασβεστόλιθου, οι ιδιαιτερότητες του οποίου επιβάλλουν ενίοτε μεμονωμένες λύσεις, που δύσκολα εντάσσονται σε τύπους. Η ίδια η λάξευση των εγκαταστάσεων είναι άλλοτε περισσότερο, άλλοτε λιγότερο επιμελημένη. Κατά κανόνα διαμορφώνεται ένας υπερκείμενος κυκλικός, ορθογώνιος ή τραπεζιόσχημος χώρος σύνθλιψης, ο καθεαυτό ληνός, που επικοινωνεί με ένα υποκείμενο χώρο συλλογής του μούστου, το υπολήνιο. Για την καλή ροή του μούστου επιλέγονται, όπως είναι λογικό, εξάρματα βράχων με φυσική κλίση. Ο ληνός είναι άλλοτε

²²⁵ ΜΟΣΧΟΒΗ & ΓΙΑΠΙΤΖΟΓΛΟΥ 2002, 169-188.

²²⁶ ΚΟΡΑΚΑ & ΠΛΑΤΟΝ 1993, 39, 61-63.

²²⁷ ΚΟΡΑΚΑ & ΠΛΑΤΟΝ 1993, 83-89, όπου επιχειρείται η πρώτη αναλυτική και συνθετική προσέγγιση των ληνών από την Εποχή του Χαλκού μέχρι τα Ελληνιστικά και Ρωμαϊκά χρόνια, σύμφωνα με τις αρχαιολογικές, τις γραπτές και τις εικονογραφικές ενδείξεις. Βλ. ακόμα ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΟΣ, ΜΟΣΧΟΒΗ, ΚΟΡΑΚΑ, ΔΡΟΣΙΝΟΥ 2000, 571-573, όπου γίνεται προσπάθεια συστηματοποίησης και χρονολόγησης των υπαίθριων λαξευτών πατητηριών της νήσου Γαύδου, και ΜΟΣΧΟΒΗ & ΓΙΑΠΙΤΖΟΓΛΟΥ 2002, όπου ανιχνεύονται υπαίθριοι ληνοί των βενετικών ή οθωμανικών χρόνων.

²²⁸ ΜΟΣΧΟΒΗ & ΓΙΑΠΙΤΖΟΓΛΟΥ 2002, 185.

βαθύς (περίπου 1μ.), και άλλοτε ρηχός (ως 10εκ.). Το υπολήνιο, συνήθως κυκλικό, μπορεί να έχει μικρή κυκλική βάθυνση στον πυθμένα για την καλύτερη περισυλλογή του κατακαθιού. Ένα πατητήρι μπορεί να έχει περισσότερους χώρους σύνθλιψης, πίεσης και συλλογής, και βοηθητικές κοιλότητες για την τοποθέτηση κοφινιών ή αγγείων που χρησιμεύουν στη μετάγγιση του μούστου.

Στοιχεία των εγκαταστάσεων αυτών, όπως οι αγωγοί και τα αυλάκια και οι ποικίλες κοιλότητες, μπορεί να έχουν κανονικό ή ακανόνιστο σχήμα, επιπλέον λαξεύσεις στον βράχο σαν σκαλοπάτια²²⁹, καθώς και ημικυκλικούς χώρους σύνθλιψης, και ορθογώνιο υπολήνιο με κυκλικό βύθισμα στον πυθμένα (εικ. 47α, β). Είναι δυνατό να συγκριθούν, ως ένα βαθμό, με το σύμπλεγμα των υπό μελέτη λαξεύσεων στα Β του Σπιτιού II;

Κάτι τέτοιο θα ήταν πιθανό –αν μάλιστα συνδυαστεί με το λίθινο βάρος πιεστηρίου («ελαιοπιεστηρίου» ίσως;), το οποίο βρισκόταν, μάλλον σε δεύτερη χρήση, στον όροφο πάνω από τον χώρο Δ– και με τον λίθινο ληνό του Σπιτιού I.1. Μπορεί όμως μια τέτοια κατασκευή να χρονολογηθεί στην Εποχή του Χαλκού; Και αν ναι, θα μπορούσε να συλλειτουργεί με τον άλλου τύπου ληνό του γειτονικού σπιτιού; Ή δηλώνει, μήπως, κάποια διαφοροποίηση της παραγωγής στα δύο σπίτια; Μήπως η υπαίθρια εγκατάσταση του Σπιτιού II ήταν μόνο το σταθερό τμήμα πατητηριού, με κινητά τα υπόλοιπα μέρη; Ή πρόκειται, εδώ, για μια εντελώς διαφορετική διαδικασία που συνεπάγεται άλλα υγρά προϊόντα; Τα ερωτήματα αυτά δεν βρίσκουν προς το παρόν ικανοποιητικές απαντήσεις.

²²⁹ ΜΟΣΧΟΒΗ & ΓΙΑΠΙΤΖΟΓΛΟΥ 2002, 174: αρ. 13 (Φωτεινός Ρεθύμνης, θέση Καλλονάς).

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Κάθε οικοδομική δραστηριότητα, είτε πρόκειται για την κατασκευή ενός νέου κτηρίου, είτε για πιο μερικές επεμβάσεις σε υπάρχον κτίσμα, προϋποθέτει καταρχήν κάποιο σχεδιασμό, δηλαδή μια λογική προεργασία και την συναξιολόγηση πολλών παραμέτρων, σε διαφορετικούς βαθμούς.

Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός είναι προϊόν συνεχούς διαλόγου ανάμεσα στο τι *θέλει* και τι *μπορεί* να κατασκευάσει κανείς σύμφωνα με τις δοκιμασμένες λύσεις και τα οικοδομικά προτύπα που ισχύουν στον δεδομένο χώρο και χρόνο και συγχρόνως, ανάλογα με τις εκάστοτε οικονομικές δυνατότητες και επιδιώξεις. Πρόκειται για μια διαδικασία σύνθετη, που συνδυάζει σταθερές αλλά και μεταβλητές, αντικειμενικές όσο και υποκειμενικές παραμέτρους. Αυτές αναφέρονται στο κτηριολογικό πρόγραμμα, τη μετάφραση δηλαδή της χρήσης του κτηρίου σε κτηριολογικά δεδομένα, όπως είναι ο αριθμός και τα μεγέθη των χώρων, ο προσανατολισμός τους, η επικοινωνία μεταξύ τους, ο χειρισμός του φωτισμού κ. α.· επιπλέον, αφορούν την υλοποίηση του προγράμματος αυτού.

Η αρχιτεκτονική του Σπιτιού Π αποπνέει τον προσεκτικό προηγούμενο σχεδιασμό: πρόκειται για μια διώροφη κατασκευή, με 18 ισόγειους χώρους, οργανωμένη σε δύο διαμορφωμένες βαθμίδες της πλαγιάς του λόφου. Πριν ακόμη αρχίσει το κτίσιμο, θα πρέπει, επομένως, να υπήρχε σωστή πρόβλεψη, ογκομετρική και στατική, π.χ. για τον καταλληλότερο τρόπο θεμελίωσης, για τα συνολικά και τα επιμέρους φορτία ισογείων και ορόφων και τους τρόπους μεταβίβασής τους στο έδαφος. Παρόμοια ζητήματα είναι καθοριστικά, κυρίως όταν το κτίσιμο ενός κτηρίου είναι προσθετικό, και κάθε τελειωμένο μέρος αποτελεί δεσμευτικό δεδομένο για το επόμενο στάδιο.

Στην αιγαιακή αρχιτεκτονική της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. η εσωτερική διαρρύθμιση των διαφορετικών επιπέδων γίνεται με δύο τρόπους: έναν αφαιρετικό, όταν χωρίσματα της μιας στάθμης (ορόφου συνήθως) παραλείπονται στην άλλη, ή ακόμη όταν συμπαγή στοιχεία (π.χ. τοίχοι) υποκαθίστανται με άλλα λιγότερο συμπαγή (π.χ. πολύθυρα)· και έναν προσθετικό, όπου στοιχεία της μιας στάθμης τοποθετούνται ελεύθερα χωρίς να αντιστοιχούν σε ανάλογα της άλλης στάθμης (π.χ. πλινθότοιχοι)²³⁰. Όπως συμβαίνει γενικότερα με την κρητική αρχιτεκτονική, ο όροφος του Σπιτιού Π δεν σώζεται. Θα

²³⁰ ΠΑΛΥΒΟΥ 1999, 427.

μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η οργάνωσή του δεν ακολουθούσε την κάτοψη του ισογείου, κατ' αναλογία με άλλα παραδείγματα κτηρίων της Εποχής του Χαλκού τα οποία διέπει ελευθερία στον τρόπο διαρρύθμισης του κάθε ορόφου²³¹.

Η κατασκευή του Σπιτιού II του Πετρά εγγράφεται στο σύστημα της λεγόμενης ανώνυμης αρχιτεκτονικής, που βασίζεται κατά κανόνα στο σχήμα «πρότυπο–παραλλαγές του προτύπου». (*«Τα οικοδομικά πρότυπα διαμορφώνονται με το χρόνο, συμπυκνώνοντας εμπειρίες πολλών γενεών που συστηματοποιούνται με τέτοιο τρόπο, ώστε να δημιουργηθεί ένας κώδικας οριακών εφαρμογών. Μέσα σε αυτά τα όρια θα πρέπει να κινηθεί κάθε κατασκευαστής αν θέλει το έργο του να είναι λειτουργικό, ανθεκτικό και οικονομικό. Ο κώδικας κληρονομείται από γενιά σε γενιά και η παράδοση αυτή έχει την ισχύ νόμου, που θεσπίζεται μέσω της συλλογικής συγκατάθεσης και τηρείται μέσω του συλλογικού ελέγχου»*)²³².

Η τυποποίηση των κατασκευαστικών λύσεων, οι οποίες καθορίζουν με σαφήνεια τα υλικά και τη δόμηση κάθε τμήματος του αρχιτεκτονήματος επιβάλλεται, κυρίως, μέσα από πρακτικούς λόγους, αλλά όχι μόνο. Πρέπει να είναι τέτοια, ώστε να εξασφαλίζει την κατάλληλη προσαρμογή του κτίσματος στις συνθήκες του υλικού περιβάλλοντος, αλλά και στις ποικίλες απαιτήσεις του τρόπου ζωής και στη συμβολική προβολή της σημασίας του. Έτσι, για παράδειγμα, η απευθείας θεμελίωση του Σπιτιού II στον φυσικό βράχο αντανακλά μια δοκιμασμένη λύση, που εξασφαλίζει σταθερότητα και αντοχή στο κτήριο, προσαρμοσμένη αφενός στα πλεονεκτήματα που προσφέρει το τοπικό ασβεστολιθικό υπόβαθρο και αφετέρου στους περιορισμούς από τη συγκεκριμένη κλίση της πλαγιάς. Από την άλλη, η τοποθέτηση μιας κεντρικής εισόδου πιθανόν στην Α μεριά του κτηρίου θα ήταν κατάλληλη για την αποφυγή των ΒΔ ανέμων που επικρατούν στην περιοχή.

Τα γεωμετρικά σχήματα, όπως εκείνο του ορθογώνιου χώρου Ξ και του αρχικού χώρου Γ στο Σπίτι II, οι ευθείες γραμμές, όπως εκείνη του Δ τ. του χώρου Γ και του Ν τ. του χώρου Ε, και οι ορθές γωνίες, όπως αυτή που σχηματίζεται από το Β και Α τ. του χώρου Ν, του Β και Δ τ. του χώρου Ζ, υποδηλώνουν την ύπαρξη αυστηρού τρόπου χάραξης, αφού τέτοια σχήματα δεν προκύπτουν τυχαία. Όταν σε κάποιες περιπτώσεις στοιχεία σαν κι αυτά καταργούνται μέσα από τις μετατροπές στις διαφορετικές

²³¹ ΛΕΜΠΕΣΗ 1976. GRAHAM 1960. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 2001.

²³² RAPPOPORT A. 1976, *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, (μτφ. Φιλιππίδη Δ.), Αθήνα. Το απόσπασμα, από το ΠΑΛΥΒΟΥ 1999, 429.

κατασκευαστικές φάσεις της οικίας, δεν σημαίνει ότι παύουν να λειτουργούν οι βασικές αρχές του σχεδιασμού. Αλλά ότι αυτός προσανατολίζεται στις σχέσεις αναλογιών και απλών γεωμετρικών αρχών (π.χ. αξονική τοποθέτηση δωματίων) και τις εφαρμόζει σε κάθε μέρος της οικοδομής χωριστά. Γίνεται έτσι φανερό ότι, σαν ένας αληθινός «οργανισμός», το σπίτι ζει βίο παράλληλο με τους χρήστες του και δέχεται συνεχείς μεταβολές που εξυπηρετούν τις υλικές και συμβολικές ανάγκες που προκύπτουν κάθε φορά.

Οι ενδείξεις της αρχιτεκτονικής και των κινητών ευρημάτων τώρα, δείχνουν ότι ο χώρος E είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την εσωτερική οργάνωση του Σπιτιού II. Οι χώροι που τον περιβάλλουν φαίνεται ότι σχετίζονται με τις πολύπλευρες δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα εδώ, σε όλη της διάρκεια χρήσης της οικίας. Για τον λόγο αυτό θεωρήθηκε χρήσιμη μια πιο στενή εξέταση των ρόλων του. Δύο είναι τα ζητήματα στα οποία επικεντρωνόμαστε κυρίως και αφορούν τη διαμόρφωσή του αρχικά ως κεντρικού δωματίου με κίονα, έπειτα την οργάνωση μιας πιθανής μη-τυπικής «μινωικής αίθουσας» στην καρδιά του ισογείου.

Κεντρικό δωμάτιο με κίονα

Η υπόθεση της παρουσίας κίονα στον ισόγειο χώρο E του Σπιτιού II θα μπορούσε να τον χαρακτηρίσει ως το *δωμάτιο με κίονα* της οικίας.

Ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος εμφανίζεται, φαίνεται, στην Παλαιοαν. εποχή, κατέχει όμως κεντρική θέση στην εσωτερική διαρρύθμιση της κρητικής κατοικίας κατά την ΥΕΧ²³³. Η παρουσία του κεντρικού στηρίγματος, κίονα ή πεσσού, υπαγορεύεται από την ανάγκη στέγασης ενός χώρου ο οποίος *έπρεπε* να γίνει μεγαλύτερος από τα υπόλοιπα δωμάτια. Το μεγάλο μέγεθος προσδίδει κάποια ιδιαιτερότητα στη σημασία του δωματίου, αναδεικνύοντάς το ως χώρο βασικής ανάγκης, ο οποίος προοριζόταν να στεγάσει τις δραστηριότητες πολλών ανθρώπων ή δραστηριότητες που από τη φύση τους απαιτούν ευρυχωρία. Με αυτή την έννοια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το *δωμάτιο με τον κίονα* αντιστοιχεί στην αίθουσα (*hall*), με την έννοια του κεντρικού δωματίου, που του προσδίδει ο J. McEnroe στις οικίες τύπου 2 και 3²³⁴. Στις περιπτώσεις που το κεντρικό δωμάτιο δεν

²³³ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 1986, 521-522.

²³⁴ MCENROE 1982, 7, 10.

διαθέτει κίονα, ξεχωρίζει από το σχεδόν τετραγωνισμένο του περίγραμμα, το μεγάλο του μέγεθος και την αρχιτεκτονική του ένταξη στην καρδιά των οικιών.

Η διερεύνηση, επομένως, των δραστηριοτήτων στο κεντρικό δωμάτιο μιας οικίας, θα αποκάλυπτε τις ανάγκες που θεωρούνταν «βασικές» από τους χρήστες της. Σε αρκετές περιπτώσεις, στο κεντρικό δωμάτιο εντοπίζονται δομές και σκευή που προβάλλουν τη λειτουργία του ως εργαστηρίου²³⁵. Επειδή, όμως, οι χώροι στις κρητικές οικίες της Εποχής του Χαλκού είναι κατά κανόνα πολυχρηστικοί²³⁶, θα έπρεπε μάλλον να αναζητήσει κανείς ζώνες δραστηριοτήτων π.χ. διαμονής, αποθήκευσης και εργασίας στη νεοαν. οικιστική αρχιτεκτονική. Σοβαρή ένδειξη διαφοροποίησης των λειτουργιών που αποδίδονται σε διαφορετικούς κτηριακούς τομείς αποτελούν συνήθως οι χωριστές εισοδοι, όπως στην Οικία Ζα Μαλίων (εικ. 44α)²³⁷, όπου μάλιστα συνυπάρχουν «μινωικές αίθουσες» και *δωμάτια με κίονα*.

Φαίνεται πως τα ‘οικιακά εργαστήρια’ αποτελούν περιστασιακούς εργασιακούς χώρους για τους ενοίκους της οικίας, είτε σε συγκεκριμένες εποχές του χρόνου, είτε γενικά όποτε παρουσιάζεται ανάγκη. Οι εργασίες αυτές σκοπό έχουν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες του συγκεκριμένου νοικοκυριού, ανταποκρίνονται σε διαφορετικές απαιτήσεις από εκείνες ενός εργαστηρίου με μόνιμο χαρακτήρα, και δεν αποτελούν το βασικό οικονομικό πόρο για όποιον τις ασκεί²³⁸.

Στον κεντρικό χώρο Ε του Σπιτιού ΙΙ, πολλές εργασίες σχετίζονται με την ανοιχτή φωτιά –η οποία κατά κανόνα συνδέεται με την όπτηση της τροφής, αλλά παρέχει συγχρόνως θερμότητα και φως, ενώ είναι και πόλος αρκετών βιοτεχνικών δραστηριοτήτων. Είναι μάλιστα πιθανό η εστία/ -ες του χώρου να πολλαπλασιάστηκαν κατά την τελική φάση της χρήσης της οικίας, για την εξυπηρέτηση διαφοροποιημένων αναγκών.

Άλλο χαρακτηριστικό των κεντρικών μεγαλύτερων δωματίων, με ή χωρίς κίονα, είναι ότι αποτελούν εστιακό σημείο της κυκλοφορίας, όπως υπογραμμίζουν η εύκολη πρόσβασή τους από τον δρόμο, άμεσα ή μέσω προθαλάμου, και η θέση τους στο επίκεντρο του σπιτιού. Τα παραδείγματα των οικιών Ζβ (εικ. 44β) και του σπιτιού στην Αγία

²³⁵ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 1986, 512-514.

²³⁶ ΚΟΡΑΚΑ 1984, 386-387.

²³⁷ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 1986, 513, 516.

²³⁸ ΤΟΥΡΝΑΒΙΤΟΥ 1988, 447.

Βαρβάρα στα Μάλια (εικ. 45α)²³⁹, μπορούν να συγκριθούν με το Σπίτι II του Πετρά. Στο τελευταίο υπάρχει, πράγματι, προθάλαμος στον χώρο Θ, που υπαγορεύει μια κίνηση σε σχήμα ανάποδου 'Z' για την πρόσβαση στον χώρο Ε σε ένα σχήμα κυκλοφορίας που θα ήταν (εικ. 17β):

Κεντρική (;) Α είσοδος → διάδρομος Δ → προθάλαμος Θ → χώρος Ε → υπόλοιπα δωμάτια
Από το κεντρικό δωμάτιο ξεκινά επιπλέον συχνά η κλίμακα για τον όροφο, όπως παρατηρείται σε οικίες της Ζάκρου, (π.χ. οικία Β Hogarth (εικ. 45β)²⁴⁰) όσο και στον χώρο Ε του Σπιτιού II. Όποιος εισερχόταν στο σπίτι απέξω²⁴¹ μπορούσε επομένως να παραμείνει στον χώρο Ε ή να προχωρήσει σε κάποιο από τα υπόλοιπα δωμάτια. Ακολούθως, για να βγει, έπρεπε να περάσει από το κεντρικό δωμάτιο, όπου θα υπήρχε, κατά συνέπεια, πάντα περισσότερη κίνηση από ό,τι στα υπόλοιπα δωμάτια.

Το γεγονός ότι είναι ο πρώτος χώρος μετά την είσοδο που ευνοεί τη συγκέντρωση ανθρώπων δικαιολογεί ίσως την ύπαρξη κτιστού θρανίου (βλ. και την Οικία Ζα Μαλίων)²⁴², και εστίας (βλ. και Οικία Ζβ Μαλίων), που δίνουν την εντύπωση ότι εδώ πραγματοποιούνται κυρίως οι κοινωνικές επαφές, εδώ συναντιούνται οι χρήστες του σπιτιού μεταξύ τους και με τους επισκέπτες. Ότι εδώ κατανάλωναν, επιπλέον, αρκετό ή τον περισσότερο από τον χρόνο τους, αν συνυπολογιστούν και οι ενδείξεις εργαστηριακών δραστηριοτήτων²⁴³ και συμποσίων (;). Η παρουσία άλλωστε πολυάριθμων κυπέλλων στον ίδιο χώρο και τον άμεσο περίγυρό του, όπως συμβαίνει και στην Οικία Ζα των Μαλίων²⁴⁴, υποδηλώνει δραστηριότητες τροφοκατανάλωσης. Επιπλέον, το ντουλάπι Ξ, ειδικός αποθηκευτικός χώρος για την εξυπηρέτηση του κεντρικού δωματίου, περιείχε κύπελλα και άλλα σκεύη που θα χρειάζονταν σε ανάλογες περιστάσεις, οι οποίες πιθανόν δεν ήταν λίγες²⁴⁵ –αναδεικνύοντας, έτσι, την κοινωνική συνεύρεση και επαφή σε «βασική» ανάγκη.

Έχει υποστηριχτεί ακόμα²⁴⁶ ότι τα δωμάτια με κίονα αποτελούν χαρακτηριστικό των πυκνοχτισμένων πόλεων της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, όπως τα Γουρνιά, η

²³⁹ Αυτόθι, 516.

²⁴⁰ Αυτόθι.

²⁴¹ Αναφερόμαστε κυρίως στην κυκλοφορία του ισογείου στο Σπίτι II, καθώς μια πιθανή δεύτερη είσοδος στο ανώτερο επίπεδο από τα Δ θα οδηγούσε σε διαφορετικό σχήμα κυκλοφορίας.

²⁴² ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 1986, 517.

²⁴³ Τέτοιες ενδείξεις μπορεί να είναι η ύπαρξη κτιστών κατασκευών, εργαλείων, πρώτων υλών, ημίεργων, αποτυχημένων ή τελειωμένων τεχνέργων κ. α. (ΤΟΥΡΝΑΒΙΤΟΥ 1988, 448-459).

²⁴⁴ Αυτόθι, 518, όπου μεταφέρει άποψη του H. Van Effenterre.

²⁴⁵ RUPP & ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1999, 730-731, 734 κ. ε.

²⁴⁶ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 1986, 518-519.

Ψείρα, η Ζάκρος, το Παλαίκαστρο, στις οποίες υπάρχουν κατά κανόνα οικίες των τύπων 2 και 3 του McEnroe. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι απουσιάζει από τις οικίες τύπου 1 (βλ. π.χ. την οικία Ζα στα Μάλια), αλλά ότι σε αυτές παύει να έχει την απόλυτη κεντρική θέση και άρα τον ίδιο ρόλο στην εσωτερική οργάνωση. Υπάρχει ακόμα η γνώμη ότι στο ισόγειο τέτοιων οικιών τύπου 1, οι οποίες χαρακτηρίζουν πιο αραιοχτισμένες πόλεις (π.χ. τα Μάλια, την Τύλισο) οι λειτουργίες του κεντρικού δωματίου αντικαθίσταται ως ένα βαθμό από εκείνες της «μινωικής αίθουσας»²⁴⁷.

«Μινωική αίθουσα»

Η λεγόμενη «μινωική αίθουσα» ή αλλιώς «τριμερής αίθουσα» (minoan hall), είναι μια σύνθετη, αξονομετρικά οργανωμένη κατασκευή. Στην απλούστερη μορφή έχει τριπλή διάταξη και περιλαμβάνει ένα προθάλαμο, την κυρίως αίθουσα και ένα φωταγωγό, που επικοινωνούν μεταξύ τους με ένα πολύθυρο και μια κιονοστοιχία²⁴⁸. Τέτοιες αίθουσες υπάρχουν στα μεγάλα ή μικρότερα κεντρικά κτήρια των νεοαν. οικισμών, και στις οικίες τύπου 1 του McEnroe²⁴⁹. Θεωρούνται εστιακά σημεία της συνολικής οργάνωσης του εσωτερικού του κτηρίου, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της οικιστικής αρχιτεκτονικής.

Τα βασικά δομικά στοιχεία του αρχιτεκτονικού αυτού τύπου συχνά συνδέονται στη βιβλιογραφία με αιγυπτιακές επιρροές, κυρίως της 12^{ης} Δυναστείας. Αυτές πρωτοαναγνωρίζονται κατά την Παλαιοαν. περίοδο στο Quartier Mu των Μαλίων. Περαιτέρω κρητικό επίτευγμα θεωρείται η προσαρμογή και μετατροπή του αιγυπτιακού σχεδίου των χωριστών δωματίων σε μια ενιαία αρχιτεκτονική μονάδα²⁵⁰.

Σχετικά με τη σημασία και τη χρήση των χώρων αυτών στην νεοαν. αρχιτεκτονική, έχει επισημανθεί ο χαρακτήρας τους ως ιδιωτικών διαμερισμάτων στα δημόσιου χαρακτήρα κεντρικά κτήρια. Έχουν επίσης θεωρηθεί αίθουσες υποδοχής ή ακρόασης, τελετουργικών πράξεων και γενικότερα χώροι άσκησης κοσμικής ή/ και θρησκευτικής

²⁴⁷ Αυτόθι, 519-520.

²⁴⁸ Για την εμφάνιση και διασπορά της «μινωικής αίθουσας» στη νεοαν. Κρήτη, βλ. DRIESSEN 1982. Για τον ορισμό του “minoan hall” στην ελληνική γλώσσα, βλ. ΠΑΛΥΒΟΥ 1999, 343-344. Για διαφόρους τύπους «μινωικών αιθουσών», βλ. KORSGAARD PEDERSEN 1997, 177 (poster).

²⁴⁹ Πολύθυρα όμως απαντώνται και στις οικίες τύπου 2, ενώ απουσιάζουν παντελώς από τις οικίες τύπου 3 του McEnroe.

²⁵⁰ DRIESSEN 1982, 54-55.

εξουσίας²⁵¹. Ακόμα και στα «ανάκτορα», όπου μερικές φορές υπάρχουν περισσότερες από μια τέτοιες αίθουσες, κεντρική είναι η θέση τους στα «διαμερίσματα κατοίκησης». Βρίσκονται μακριά από τις κύριες εισόδους, έχουν ελεγχόμενη πρόσβαση και πλεονεκτική θέση όσον αφορά τις κλιματολογικές, αισθητικές και κοινωνικές συνθήκες του συνολικού κτηρίου. Αυτό οδήγησε στην ερμηνεία τους ως ιδιαίτερων ή «βασιλικών» ενδιατημάτων και υπογράμμισε τον ρόλο τους στον τελετουργικό τομέα, που φαίνεται να έχουν σε κτήρια της Κνωσού, όπως η Οικία του Ιερού Βήματος (House of the Chancel Screen), η Βασιλική Έπαυλις, η Οικία του Αρχιερέα²⁵².

Στις οικίες, όπου εμφανίζονται ξαφνικά μετά την καταστροφή που σημαδεύει τη μετάβαση από τη MM III στην YM I εποχή, η σημασία τους φαίνεται να είναι διαφορετική. Θεωρούνται ότι σχετίζονται με κάποιο τελετουργικό υποδοχής²⁵³. Σε αυτό συντείνει η εύκολη πρόσβαση σε αυτές καθώς η είσοδός τους είναι συχνά η ίδια η κεντρική είσοδος της οικίας. Η έμφαση στον κοινωνικό τους ρόλο δίνεται από τις μεγάλες διαστάσεις και την προσεγμένη κατασκευή τους, που συντελούν στη δημιουργία ενός άνετου περιβάλλοντος. Η παρουσία τέτοιων χώρων σχετίζεται ίσως με την αλλαγή ή την ανάγκη προβολής της θέσης των χρηστών τους στην κοινωνική ιεραρχία, εφόσον μάλιστα για την ενσωμάτωσή τους στο κτηριακό σύνολο, οι κατασκευαστές επιχειρούν μεγάλης κλίμακας μετατροπές ολόκληρων τομέων.

Αν δεχτούμε ότι το *δωμάτιο με κίονα* αποτελεί χαρακτηριστικό της ανώνυμης αρχιτεκτονικής και παλαιά παράδοση, η οποία απλώς επιβιώνει και κατά τη Νεοαν. περίοδο, ενώ η «μινωική αίθουσα» έναν νεωτερισμό που υιοθετείται σε ορισμένες οικίες κατά την πρώιμη YM I, τότε πιθανόν η αλλαγή της εσωτερικής διαρρύθμισης στην οργάνωση των οικιών αυτών ίσως εκφράζει και μια αλλαγή στον τρόπο ζωής. Αυτό αφορά ιδιαίτερα τον τομέα των κοινωνικών επαφών και της ιδιωτικής ζωής, εφόσον από την διαμονή και την ιδιωτικότητα γίνεται ένα πέρασμα προς την κίνηση και τη δημοσιότητα.

Στη σημερινή κάτοψη της ανασκαφής του Σπιτιού II το πολύθυρο ανάμεσα στους χώρους Ε και Θ δεν φαίνεται να παραπέμπει στην τυπική κάτοψη της «μινωικής αίθουσας». Ωστόσο,

²⁵¹ Προτάσεις για τη χρήση των «μινωικών αιθουσών» στα: BETANCOURT & MARINATOS 1997, ιδ. 91-98· GRAHAM 1972· HITCHCOCK 1997, 14-44· NIEMEIER 1987, 163-188· PALYVOU 1987, 195-203· PREZIOSI 1983, 33-50· ΚΟΡΑΚΑ 1990, 217-230.

²⁵² DRIESSEN 1982, 56· HOOD 1997.

²⁵³ DRIESSEN 1982, 57-58.

η ύπαρξη ενός κεντρικού δωματίου με ενδεχόμενο κίονα, που έχει σαφώς μεγαλύτερες διαστάσεις από τα υπόλοιπα, και βρίσκεται στον κεντρικό πυρήνα του ισογείου, εγγράφεται στην αρχική οργάνωση του σπιτιού και συμφωνεί με τα οικοδομικά πρότυπα της ‘παραδοσιακής’ οικιστικής αρχιτεκτονικής. Με την κατασκευή του πολυθύρου στην Α μεριά του δωματίου Ε, ο χώρος συνεχίζει βέβαια να κατέχει τη θέση της κυρίως αίθουσας, οι διαστάσεις της οποίας όμως μπορεί τώρα να μεγαλώνουν όταν οι πόρτες παραμένουν ανοιχτές. Ο χώρος Θ λειτουργεί ως προθάλαμος του Ε, ενώ το πλακόστρωτο Ν μέρος του χώρου Γ, που στην αρχική μορφή της κάτοψης του ισογείου επικοινωνούσε με τον Ε, λειτουργεί ίσως ως φωταγωγός. Τα στοιχεία αυτά αποτελούν, μήπως, χαρακτηριστικά μιας «μινωικής αίθουσας» έστω όχι και τόσο κανονικής, αφού δεν είναι αξονομετρικά οργανωμένη;

Η διάταξη αυτή θα μπορούσε να συγκριθεί με εκείνη της Οικίας Ζβ Μαλίων (εικ. 44γ), όπου διακρίνεται μια μη-τυπική «μινωική αίθουσα» στη ΝΔ γωνία του κτηρίου²⁵⁴. Εκεί το πολύθυρο συναντάται ανάμεσα στην κυρίως αίθουσα (χώρος 5) και τον φωταγωγό, ενώ ο προθάλαμος είναι εκείνος που δεν διατάσσεται αξονομετρικά με τους παραπάνω χώρους. Επιπλέον, αυτή η «μινωική αίθουσα» δεν βρίσκεται στον πυρήνα του σπιτιού, έτσι τον ρόλο της κυρίως αίθουσας του συνόλου παίζει ο χώρος 5 και όχι το κεντρικό δωμάτιο με τον κίονα (χώρος 2) της οικίας. Η ίδια ανάγκη που οδήγησε στη δημιουργία της «μινωικής αίθουσας» στην οικία Ζβ, θα μπορούσε να βρίσκεται και πίσω από την προσπάθεια να «χωρέσει» μια ανάλογη κατασκευή στο Σπίτι ΙΙ του Πετρά. Μόνο που, εδώ, ο μικρότερος διαθέσιμος χώρος (250μ² σε σχέση με τα 307μ² της οικίας Ζβ²⁵⁵) οδήγησε στην ενσωμάτωση του προηγούμενου κεντρικού δωματίου σε ένα διαφορετικό οργανωτικό σχήμα, το οποίο ωστόσο ήταν δυνατό να ανακαλεί το νέο αρχιτεκτονικό τύπο της «μινωικής αίθουσας» στους χρήστες και τους επισκέπτες του κτηρίου.

Είναι αρκετά πιθανό λοιπόν, στην περίπτωση του Σπιτιού ΙΙ, να πρόκειται για μια παραλλαγή του αρχιτεκτονικού τύπου της «μινωικής αίθουσας». Τα κατασκευαστικά κριτήρια και οι περιορισμοί που μπορεί να τίθενται από την υπάρχουσα τεχνογνωσία και τα διαθέσιμα υλικά, μπορεί να συντελούν στην παραλλαγή ενός αρχιτεκτονικού τύπου. Το ίδιο και άλλοι επιπρόσθετοι λόγοι, όπως ο επαρχιωτικός χαρακτήρας του Πετρά, η τοπική

²⁵⁴ DRIESSEN 1982, 52-53.

²⁵⁵ WHITE LAW 2001, 176.

αντίληψη και ερμηνεία των αρχιτεκτονικών αυτών μορφών από τους ντόπιους τεχνίτες του σπιτιού, οι προσωπικές επιθυμίες των χρηστών κ.λπ.

Οι κατασκευαστές της οικίας αυτής δρουν, ωστόσο, καθώς φαίνεται, στο πλαίσιο μιας παράδοσης, η οποία μέσα από την επανάληψη υποβάλλει τύπους και μορφές που μπορούν εύκολα να ανασυρθούν από την άμεση μνήμη και εμπειρία. Η εφαρμογή τους υπακούει στις ιδιαίτερες ανάγκες ή ακόμα τους περιορισμούς που θέτει στους ενοίκους της οικίας η θέση και ο ρόλος που εκπληρώνουν μέσα στο κοινωνικό σύνολο.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ II ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Μετά από έναν ορίζοντα διαδοχικών καταστροφών από σεισμούς σε όλη την Κρήτη, που σήμερα τοποθετούνται στη MM IIIA περίοδο, στους οποίους αποδίδεται και η καταστροφή των παλαιοαν. κέντρων, ακολουθεί η *Νεοανακτορική* περίοδος. Αυτή είχε διάρκεια 150-200 περίπου χρόνια, συμβατικά από τη MM IIIB/ αρχή της YMIA έως το τέλος της YMIB περιόδου. Φαίνεται ότι χαρακτηρίζεται από σχετική σταθερότητα: οργανωμένα οχυρωματικά έργα δεν μοιάζουν να αποτελούν προτεραιότητα στο νησί, και τα υπάρχοντα στρώματα καταστροφής αποδίδονται από τους περισσότερους μελετητές σε φυσικά αίτια. Ο σεισμός πριν το τέλος της YM IA, που συνδέεται με την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης, και άλλοι μικρότερης έκτασης σεισμοί είναι οι πιθανότερες αιτίες των καταστροφών αυτών.

Στην αρχή της περιόδου παρατηρείται μια αύξηση του πληθυσμού, μια πυκνότερη κατάληψη των παράκτιων περιοχών και η εμφάνιση νέων οικισμών στην ενδοχώρα, κυρίως σε εύφορες παραποτάμιες κοιλάδες, όπως εκείνες του Στομίου στην κοιλάδα της Σητείας και του Γεροπόταμου στη Μεσαρά²⁵⁶. Εμφανίζονται ακόμα σχετικά αυτόνομες κτηριακές μονάδες στην ύπαιθρο (αγρεπαύλειες, αγροτόσπιτα, κ.λπ.), ίσως αποτέλεσμα κάποιας ελευθερίας και ασφάλειας στο νησί. Η θέση κάποιων από αυτές πάνω ή κοντά σε πιθανά όρια 'επικρατειών' μεταξύ ευρύτερων γειτονικών κέντρων, σε συνδυασμό με την απουσία οχυρώσεων ή άλλων στοιχείων οριοθέτησης, αποτελεί για μερικούς ένδειξη της απουσίας πολιτικών/ οικονομικών συνόρων στο νησί και ότι κάθε περιοχή οριοθετείται κυρίως μέσα από τα ίδια της τα φυσικά και τοπογραφικά χαρακτηριστικά²⁵⁷.

Ωστόσο, αποτελέσματα πρόσφατων μελετών και επιφανειακών ερευνών τείνουν να διαμορφώσουν μια αντιφατική εικόνα για παράδειγμα στο Καβούσι, στα Γουρνιά, στην Πραισό, στο Λασιθί, στον Κομμό και στη Δ Μεσαρά, όπου αντίθετα μειώνεται ο αριθμός των εγκαταστάσεων στην αρχή της YM IA²⁵⁸. Συγχρόνως, η ποικιλία στα οικιστικά μεγέθη της Παλαιοαν. περιόδου απλοποιείται και αντικαθίσταται από ένα ιεραρχικό τριμερές σχήμα, που αποτελείται από κάποιες μεγαλύτερες, αρκετές μέσου μεγέθους και άλλες μικρότερες θέσεις. Όσον αφορά τις κεραμικές ενδείξεις, ο συντηρητισμός και οι επαρχιακές διαφοροποιήσεις που χαρακτήριζαν ακόμη τη MM IIIA, αντικαθίστανται τώρα

²⁵⁶ DRIESSEN & MACDONALD 1997, 37.

²⁵⁷ CUNNINGHAM & DRIESSEN 2004, ενότητα IV.

²⁵⁸ Αυτόθι, ενότητα III. BLACKMAN & BRANIGAN 1977. ΠΕΡΑΚΗ 2004, 65.

από γενικευμένους κεραμικούς ρυθμούς, διαδεδομένους σε όλο το νησί· χαρακτηριστική είναι η τυποποίηση που παρατηρείται στο μέγεθος και τη μορφή των κωνικών κυπέλλων²⁵⁹.

Οι αλλαγές αυτές δείχνουν να επηρεάζουν ακόμα και τα πρότυπα των εγκαταστάσεων με αγροτικό χαρακτήρα, οι δομές των οποίων αλλάζουν γενικά αργά, και παρουσιάζουν κάποια σταθερότητα στον χρόνο. Αυτό οδηγεί στη σκέψη ότι δεν πρόκειται για μια ομαλή μετάβαση, αλλά ίσως για μια σχετικά ξαφνική ‘επιβολή’ ενός άλλου συστήματος σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας²⁶⁰.

Την ίδια αυτή περίοδο, η οποία ευνόησε παράλληλα τα ταξίδια και το εμπόριο και αποπνέει μια γενική ευημερία, ανοικοδομήθηκαν τα «ανάκτορα». Αυτά εμφανίζουν στοιχεία μιας πιο προηγμένης τεχνολογίας και αρχιτεκτονικούς νεωτερισμούς ως προς την ποιότητα της κατασκευής, την οργάνωση, την εσωτερική διαρρύθμιση, όπως τα πολύθυρα, τις κάθετες ξυλοδεσιές, την εντατική χρήση της λαξευτής τοιχοποιίας –στοιχεία που διαδόθηκαν γρήγορα πέρα από τα όρια των κεντρικών κτηρίων και μερικά πέρα από το νησί. Η διασπορά τέτοιων χαρακτηριστικών είναι, έτσι, πλέον εμφανής στις οικίες και στις «επαύλεις» οι οποίες φαίνεται να δρουν την περίοδο αυτή ως ενδιάμεσοι πόλοι μεταξύ των κέντρων λήψης αποφάσεων («ανάκτορα») και των υπόλοιπων νεοαν. οικισμών²⁶¹.

Οι καταστροφές που σηματοδότησαν το τέλος της MM και την αρχή της YM I περιόδου υπήρξαν, επομένως, μάλλον καταλυτικές, τουλάχιστον στο επίπεδο της αρχιτεκτονικής, αφού έκτοτε εισάγονται καινοτομίες, οι οποίες προφανώς ευνόησαν ένα άνοιγμα της αγοράς εργασίας και την ανάδειξη περισσότερο ειδικευμένων τεχνιτών στους τομείς της ξυλουργικής, της οικοδομικής και της αρχιτεκτονικής²⁶².

²⁵⁹ VAN DE MOORTELE 2002, 200.

²⁶⁰ CUNNINGHAM & DRIESSEN 2004, ειδικότερα ενότητες III και IV.

²⁶¹ Χωρίς να εμπλακούμε στη μεγάλη συζήτηση για τις ‘μινωικές βίβες’, να παρατηρήσουμε μόνο ότι έτσι έχουν χαρακτηριστεί στη βιβλιογραφία πολύ διαφορετικά μεταξύ τους κτηριακά συγκροτήματα, όπως η «Έπαυλη» της Αγίας Τριάδας αλλά και οι ‘ταπεινότερες’ «επαύλεις» της περιοχής της Σητείας (Αγλάδια, Ζου, Πραισός/ Τουρτούλοι), γεγονός που καθιστά τον χαρακτηρισμό αυτό ασαφή και, εν τέλει, ανεπαρκή (βλ. και FMV 1997, για μια συνολική εικόνα και συζήτηση).

²⁶² DRIESSEN & MACGILLIVRAY 1989, 100, σημ. 11· DRIESSEN 1982, 54.

Η «ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ» ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Για την προσέγγιση της οικιστικής αρχιτεκτονικής της περιόδου, χρειάζεται καταρχήν ένας ορισμός του «ανακτόρου». Ήδη στο Συμπόσιο της Σουηδικής Σχολής το 1987, έγιναν κάποιες αξιόλογες παρατηρήσεις για τον χαρακτήρα, τη δημιουργία, τη μορφή, και τις λειτουργίες των «μινωικών ανακτόρων». Αυτή υπήρξε η αρχή μιας συστηματικής συζήτησης, που βρίσκεται ακόμη σήμερα σε εξέλιξη²⁶³.

Με αρχιτεκτονικούς όρους, **«ανάκτορο»** είναι το κύριο κτηριακό συγκρότημα μιας εγκατάστασης. Διαθέτει οπωσδήποτε κεντρική αυλή, όσο και άλλους ανοικτούς χώρους, αποθήκες, εργαστήρια, αρχεία, χώρους τελετουργικών συλλογικών δρωμένων, υποδοχής κ.λπ.²⁶⁴. Τέτοια συγκροτήματα διαθέτουν η Κνωσός, τα Μάλια, η Φαιστός, η Ζάκρος, τα Γουρνιά²⁶⁵. Υπάρχουν όμως ανάλογα κτήρια που φαίνεται, προς το παρόν, να ανταποκρίνονται πιο περιορισμένα στα κριτήρια αυτά, τα οποία χαρακτηρίζονται στη σύγχρονη βιβλιογραφία *κεντρικά ή ανακτορικά κτήρια*. Τέτοια διαθέτουν οι Αρχάνες, ο Γαλατάς, ο Κομμός, η Αγία Τριάδα, ο Πετράς. Άλλα, τέλος, κτηριακά συγκροτήματα σε αστικούς ή αγροτικούς οικισμούς, όπως ο Μακρύγιαλος, το Βαθύπετρο, ο Μύρτος-Πύργος, διαφοροποιούνται αρχιτεκτονικά μέσα στον υπόλοιπο οικισμό και χαρακτηρίζονται συχνά *τοπικά κεντρικά κτήρια*²⁶⁶.

Ακόμη και τα μικρότερης εμβέλειας κεντρικά κτήρια, όμως, θα πρέπει πάντως ως ένα βαθμό να εκπλήρωναν ανάλογες λειτουργίες με εκείνα που έχει επικρατήσει να ονομάζονται «ανάκτορα». Επομένως, οι περισσότερες περιοχές μοιάζουν να διαθέτουν κάποιο *κύριο ή κεντρικό κτήριο*, αλλά μονάχα σε συγκεκριμένες από αυτές το *κεντρικό* αυτό κτήριο είναι τέτοιο που να μπορεί να χαρακτηριστεί «ανάκτορο».

Ανακτορικά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά πρωτοεμφανίζονται, βέβαια, στα παραδοσιακά ΜΜ κεντρικά κτήρια ή «ανακτόρα», και έκτοτε, όπου αλλού και αν συναντώνται, ερμηνεύονται ως ενδείξεις κύρους, κοινωνικής και οικονομικής εξουσίας. Για τη νεοαν. αρχιτεκτονική, το επίθετο *ανακτορική* δεν είναι, φαίνεται, επαρκές για να αποδώσει την ποικιλία των δομών και των άλλων στοιχείων των κτηρίων.

²⁶³ Βλ. και DRIESSEN, SHOEP, LAFFINEUR (eds), *Monuments of Minos* 2002.

²⁶⁴ WARREN 1987, 47.

²⁶⁵ DRIESSEN 1989/90, 5.

²⁶⁶ “Local central buildings” (DRIESSEN 1989/90, 5).

Χρησιμοποιούνται, επίσης, οι όροι *νεωτεριστική*²⁶⁷, *νέα*²⁶⁸, *ευγενής*²⁶⁹, *καινοτόμος μνημειώδης*²⁷⁰, *επίσημη*²⁷¹. Γίνεται έτσι προσπάθεια να διαχωριστεί από τη *λαϊκή* ή *παραδοσιακή* ή *ανώνυμη* αρχιτεκτονική, που ακολουθεί διαχρονικά οικοδομικά πρότυπα, (βλ. παραπάνω: *Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός*). Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική βασίζεται στην περιορισμένης συνήθως κλίμακας εργασία λίγων και μη-ειδικών –για την κατασκευή κάποιας οικίας, το εργατικό δυναμικό συνήθως δεν ξεπερνά τις δυνατότητες μιας οικογένειας²⁷²– ενώ κάνει χρήση επιτόπιων διαθέσιμων υλικών και τοπικών τεχνικών. Αντίθετα, η *νεωτεριστική* αρχιτεκτονική –η οποία τώρα φαίνεται πως ‘εκλαϊκεύεται’ καθώς συναντάται και εκτός των ορίων των «ανακτόρων»– σχεδιάζεται και χτίζεται από «ειδικούς», ενσωματώνει καθιερωμένα στοιχεία αλλά, συγχρόνως, επινοεί ή υιοθετεί πρότυπα που ξεπερνούν την τοπική εμβέλεια²⁷³.

Στους οικισμούς που ανοικοδομούνται κατά τη ΜΜ ΙΙΙΒ/ ΥΜΙΑ, εκτός από τα *παραδοσιακά* σπίτια που εξακολουθούν να σχηματίζουν τον βασικό πολεοδομικό ιστό, εμφανίζονται και άλλα που υιοθετούν συγκεκριμένα *νεωτεριστικά* αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, ως προς τα:

- α) Κατασκευαστικά τους στοιχεία, π.χ. λαξευτή τοιχοποιία, πολύθυρα, παραστάδες σε σχήμα “Γ”, κιονοστοιχίες, τεκτονικά σημεία, οδοντωτές προσόψεις.
- β) Την κάτοψη και τη γενική συγκρότηση του σχεδίου: πολύπλοκο πρότυπο κυκλοφορίας μέσα από διαδρόμους, κλίμακες, θύρες, αυλές, οργάνωση του κτηρίου σε πιο διακριτές ζώνες δραστηριοτήτων.
- γ) Την αρχιτεκτονική διακόσμηση (εξωτερική και εσωτερική): γλυπτά κέρατα καθοσίωσης²⁷⁴, κονιαμένοι τοίχοι από *αργολιθοδομή*, που συχνά φέρουν τοιχογραφίες ή μονόχρωμη γραπτή διακόσμηση, επιδίωξη της πολυχρωμίας μέσα από κατάλληλα επιλεγμένα υλικά, πλακόστρωτα δάπεδα κ.λπ.

²⁶⁷ “*Innovating architecture*” (TZEDAKIS & CHRYSOULAKI 1987, 114).

²⁶⁸ “*Nouvelle architecture*” (ZOIS 1990, 87).

²⁶⁹ “*Polite architecture*” (McENROE 1990).

²⁷⁰ ΠΛΑΤΩΝ 2000, 55.

²⁷¹ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 1986, 523.

²⁷² ZOIS 1990, 92.

²⁷³ Βλ. τη διατύπωση “national or international styles” (McENROE 1990, 195).

²⁷⁴ Για συμβολικούς, θρησκευτικούς ή απλώς διακοσμητικούς λόγους (D’AGATA 1992, 247-252. DRIESSEN 1989/ 90, 8).

δ) Στερεότυπες εσωτερικές μονάδες: «μινωικές αίθουσες», «δεξαμενές καθαρμών», στοές, παράλληλες κλίμακες.

Κάποια από τα σπίτια με τα χαρακτηριστικά αυτά διαθέτουν επιπλέον γραπτά τεκμήρια στη Γραμμική Α, όπως, προηγουμένως, τα «ανάκτορα» και τα ιερά. Διαθέτουν ακόμη καλής ποιότητας κεραμική που μιμείται συνήθως εκείνη των «ανακτόρων» ή εισάγεται από αυτά, καθώς και άλλα αντικείμενα, όπως τα λίθινα αγγεία, τα οποία παραπέμπουν σε μια οικονομική ευρωστία αφού είναι προϊόντα εξειδικευμένης εργασίας.

Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι η ενσωμάτωση των *νεωτεριστικών* χαρακτηριστικών στην οικιστική αρχιτεκτονική μοιάζει να είναι αποτέλεσμα μιας σχετικά ελεύθερης επιλογής, που γίνεται σύμφωνα με τις ανάγκες ή τις επιδιώξεις των εκάστοτε χρηστών των κτηρίων, όπως φανερώνουν οι ποικίλες παραλλαγές πάνω σε μια βασική ιδέα. Συχνά, εξάλλου, η ίδια οικία ενσωματώνει και πολλά από τα προγενέστερα στοιχεία ή υιοθετεί παλιότερες κατασκευαστικές λύσεις²⁷⁵, όπως συμβαίνει και στο Σπίτι ΙΙ του Πετρά. Μέσα στον οικισμό, κτήρια με *νεωτεριστικά* χαρακτηριστικά συνυπάρχουν –και αντιπαραβάλλονται– με εκείνα που συνεχίζουν να ακολουθούν τους κανόνες της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, υπακούοντας στις πατροπαράδοτες οικοδομικές επιταγές²⁷⁶. Έτσι, δηλαδή, *νεωτεριστικά* στοιχεία συναντώνται σε κάποια και όχι σε όλα τα σπίτια, *μερικών* και όχι όλων των οικισμών, οι οποίοι ιδρύονται ή ανοικοδομούνται στις αρχές της ΥΜ ΙΑ περιόδου. Αυτό αποτελεί, μάλλον, ένα κλειδί για την ταυτότητα των ιδιοκτητών τους.

Η εντύπωση της γρήγορης εξάπλωσης των στοιχείων *ανακτορικής* αρχιτεκτονικής στην οικιακή αρχιτεκτονική, ερμηνεύτηκε από αρκετούς ως μια «αρχιτεκτονική μόδα»²⁷⁷. Υπογραμμίζεται από την παρατήρηση ότι το αρχιτεκτονικό σχέδιο οικιών που θεμελιώνονται μέσα στην ΥΜ ΙΑ περιλαμβάνει από την αρχή τα νέα στοιχεία και τα εντάσσει ομαλά στην κατασκευή και στην οργάνωση των κτηρίων. Αντίθετα, οικίες που ιδρύθηκαν στην ΜΜ ΙΙΒ περίοδο, παρέχουν ενδείξεις για μικρής ή μεγάλης έκτασης

²⁷⁵ Παραδοσιακά και νεωτεριστικά στοιχεία συνυπάρχουν, για παράδειγμα, στην οικία Α στα Αχλάδια και στο Βαθύπετρο (DRIESSEN 1989/ 90, 12 και 16 αντίστοιχα). Βλ. επίσης, TSIPOPOULOU & VAGNETTI 1995, και DRIESSEN & SAKELLARAKIS 1997, 63-77.

²⁷⁶ Παρόμοιες συνυπάρξεις έχουν, για παράδειγμα, επισημανθεί: στην κάτω Ζάκρο (Λοξό Κτήριο, Κτήριο G, Ισχυρό Κτήριο, Κτήρια Β, Η, Δα και Ζ) (ΠΛΑΤΩΝ 2000 και CHRYSOULAKI & PLATON 1987)· στον Μόγλο· στα Μάλια (DRIESSEN 1989/ 90, 15)· στον Κομμό (SHAW 1987, 101-110 και του ίδιου 1986, 219-269).

²⁷⁷ Ενδεικτικά: ΠΛΑΤΩΝ 2000, 64, σημ. 46.

μετατροπές που έλαβαν χώρα μετά τη θεμελίωση του κτηρίου, προκειμένου να γίνει εφικτή η –εμβόλιμη πλέον– ένταξη των στοιχείων αυτών στο ήδη υπάρχον σχέδιο.

Το πιο χαρακτηριστικό ανάλογο παράδειγμα είναι η προσπάθεια ενσωμάτωσης της λεγόμενης «μινωικής αίθουσας» στο αρχικό σχέδιο οικιών που λειτουργούσαν από τα τέλη της ΜΜ ΙΙΒ περιόδου. Αυτό συχνά επιφέρει ανωμαλίες στην εσωτερική διάταξη του χώρου²⁷⁸ ή οδηγεί σε παραλλαγές του τύπου της νέας αρχιτεκτονικής μονάδας²⁷⁹, μια από τις οποίες είναι η μη αξονική τοποθέτηση του προθαλάμου, της κυρίως αίθουσας και του φωταγωγού.

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα, η παρουσία της «μινωικής αίθουσας» στις οικίες συνδέεται ιδιαίτερα με τις αστικού τύπου εγκαταστάσεις. Ενώ όσες δείχνουν να προσανατολίζονται προς μια αγροτική οικονομία –π.χ. Βαθύπετρο, Σκλαβόκαμπος, Ζου–δεν διαθέτουν ανάλογες αρχιτεκτονικές μονάδες. Από την άλλη όμως, όλες οι αστικές εγκαταστάσεις δεν φαίνεται να διαθέτουν *a priori* «μινωικές αίθουσες», για παράδειγμα στις περιπτώσεις των οικιών του Μύρτου-Πύργου, των Γουρνιών και της Κάτω Ζάκρου.

Χαρακτήρας της εξάπλωσης της «ανακτορικής» αρχιτεκτονικής

Η γεωγραφική κατανομή των οικοδομημάτων με τα νεωτεριστικά χαρακτηριστικά είναι άνιση, μοιάζει πυκνότερη στη βόρεια κεντρική Κρήτη, ιδιαίτερα στην περιοχή της Κνωσού, και σποραδικότερη κατά μήκος της Ν και της Α ακτής του νησιού²⁸⁰. Ανόμοιος μοιάζει και ο χαρακτήρας της εξάπλωσης της εν γένει νεωτεριστικής αρχιτεκτονικής. Έτσι, το συγκρότημα στο Νεροκούρου και η Οικία Α στο Καστέλι Χανίων περιλαμβάνουν μεταφορές των νεωτεριστικών στοιχείων συνεπείς προς τα πρότυπά τους, έστω και με κάποιες τοπικές παραλλαγές που δεν συναντώνται στα «ανάκτορα». Οι οικίες της Φαιστού δεν παρουσιάζουν σχεδόν καθόλου καινοτομίες. Ενώ, λίγο παραπέρα, στην Αγία Τριάδα συναντώνται πολλές από αυτές. Στο σύνολό τους, οι «βίλες» που ανέσκαψε ο Ν. Πλάτων κατά μήκος της κοιλάδας του Στομίου διαθέτουν στοιχεία που υπερβαίνουν μεν τους κανόνες της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, αλλά τόσο περιορισμένα που μοιάζουν με αχνές μόνο αντανάκλασεις των πρωτοτύπων τους. Η πόλη της Κάτω Ζάκρου υιοθετεί

²⁷⁸ Π.χ. στις οικίες Α και Γ της Τυλίσου, στη Νότια Οικία της Κνωσού, στις οικίες Δα και Ζα Μαλίων (DRIESSEN 1982, 34-52).

²⁷⁹ Π.χ. στην Οικία D του Μόγλου, στην οικία Ι5 της Ψείρας και στην οικία Ζβ στα Μάλια (όπ. π., 32-34 και 52-53).

²⁸⁰ DRIESSEN 1982, 55-56· DRIESSEN 1989/90, 17-22.

επιλεκτικά τέτοια στοιχεία, που ωστόσο περιορίζονται σε εντυπωσιακές λαξευτές προσόψεις και κάποια άλλα νεωτεριστικά κατασκευαστικά στοιχεία. Αντίθετα, στην πόλη του Παλαικάστρου, παρόλο που δεν έχει ακόμα αποκαλυφθεί κεντρικό κτήριο, διαφαίνεται ιδιαίτερα καλή ποιότητα στην κατασκευή των περισσότερων οικιών, οι οποίες ακολουθούν δυναμικά τους αρχιτεκτονικούς νεωτερισμούς της εποχής.

Τι κρύβει αυτή η διαφοροποιημένη διασπορά των καινοτομιών που εισάγονται στην οικιακή αρχιτεκτονική της αρχής της ΥΜ ΙΑ περιόδου; Με ποιους τρόπους μεταδίδονται οι αρχιτεκτονικοί τύποι και οι κατασκευαστικές αυτές μορφές-εκφράσεις του υλικού πολιτισμού που, σε αντίθεση με την κεραμική, τα ειδώλια, τα εργαλεία και τα άλλα τέχνηρα, δεν μετακινούνται και δεν «ταξιδεύουν»; Πώς εξηγείται η γρήγορη διάδοση όμοιων κατασκευαστικών τύπων σε περισσότερα ΥΜ Ι κτήρια του νησιού;

Μόνο, ίσως, μέσα από τη συγκρότηση ειδικών σωμάτων αρχιτεκτόνων, οικοδόμων και άλλων τεχνιτών, ικανών να διαχειριστούν πιο πολύπλοκα σχέδια, συνθετότερα υλικά, και τις νέες ανάγκες οργάνωσης του χώρου. Αν υποθεθεί ότι το κεντρικό ή εξέχον κτήριο του οικισμού είναι το πρώτο που εφαρμόζει τη «νέα αρχιτεκτονική», τότε μάλλον κάποιοι από τους κατοίκους του οικισμού *επιδιώκουν* να αποκτήσουν και οι ίδιοι ένα μικρότερης κλίμακας ‘αντίγραφο’ του προτύπου αυτού²⁸¹. Υπήρχαν μάλλον, ήδη, συγκροτημένες ομάδες πλανόδιων οικοδόμων και τεχνιτών, όπως υποδηλώνεται σε μετέπειτα πινακίδες της Γραμμικής Β από την Κνωσό και την Πύλο²⁸². Με τον τρόπο αυτό, στερεότυποι αρχιτεκτονικοί τύποι, συγκεκριμένες κατασκευαστικές τεχνικές, αρχιτεκτονικές και διακοσμητικές λεπτομέρειες, και μια ποικιλία δομικών υλικών, εμφανίζονται τώρα σε οικισμούς που δεν είχαν επιδείξει προηγουμένως τίποτα παρόμοιο.

Τέτοιες ομάδες τεχνιτών θα μπορούσαν να εργάζονται για όσους διέθεταν την οικονομική ευρωστία και είχαν ειδικό ενδιαφέρον για τα επιτεύγματα της «νέας αρχιτεκτονικής» – όπως την είχαν μάλλον δει και θαυμάσει σε ταξίδια και επισκέψεις σε αστικές περιοχές. Πρόσθετοι τρόποι μετάδοσης των καινοτομιών θα ήταν η μαθητεία τοπικών τεχνιτών σε ειδικούς, η αναπαραγωγή αρχιτεκτονικών σχεδίων σε φθαρτά υλικά, σε πήλινα ή ξύλινα μοντέλα («μακέτες») κ.λπ.

²⁸¹ Βλ. το “Versailles effect”, σύμφωνα με το οποίο εκφράσεις του υλικού (αρχιτεκτονική, ζωγραφική, ρουχισμός, κ.λπ.) αλλά και του πνευματικού πολιτισμού των ισχυρότερων κοινωνικά τάξεων/ κοινωνιών, εμφανίζονται σε πιο αδύναμες κοινωνικά και πολιτισμικά τάξεις/ κοινωνίες χωρίς την πολιτική ή οικονομική επιβολή τους και χωρίς τη διαμεσολάβηση κοινωνικών ανακατατάξεων ή μετακινήσεων (WIENER 1984, 17).

²⁸² DRIESSEN 1989/ 90, 20, και σημ. 142 και 143.

Ερωτήματα που θα άξιζαν περαιτέρω διερεύνηση, αφορούν την ταυτότητα όσων επιλέγουν να υιοθετήσουν στοιχεία της «ανακτορικής» αρχιτεκτονικής στις οικίες τους, στο πλαίσιο των νεοαν. κοινωνιών. Συγκροτούν αυτοί ένα ή περισσότερα διακριτά πληθυσμιακά σύνολα ή τάξεις; Και τι είναι αυτό που υπαγορεύει τέτοιες επιλογές;

Εφόσον τα αρχιτεκτονήματα προορίζονται να στεγάσουν και, επιπλέον, να συμβολίσουν τις δραστηριότητες των κοινωνικών ομάδων που τα κατασκευάζουν, αναπόφευκτα φανερώνουν και τη διασύνδεση μεταξύ αυτών των ομάδων, όσο και τον πλούτο και τη θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία²⁸³. Έτσι, οι αρχιτεκτονικές επιλογές αποτελούν βασικό μέσον επίδειξης ή/ και προσομοίωσης μεταξύ των μελών ακόμη και διαφορετικών κοινωνικών συνόλων είναι, όμως, δυνατό να φανερώνουν και τον τρόπο με τον οποίο οι ένοικοί τους αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους και εκφράζουν την ταυτότητά τους²⁸⁴.

Η αρχιτεκτονική μπορεί να αντανακλά τις κοινωνικές δομές που αντιπροσωπεύουν, εκτός των άλλων, εξουσία, και να αποτελεί κατεξοχήν έκφραση κύρους και δύναμης²⁸⁵. Αυτό επιτυγχάνεται όταν οι διαφορές στην αρχιτεκτονική και στην ιεράρχηση θέσεων κοινοποιούνται μέσω κωδίκων κατανοητών από όλους²⁸⁶. Το γεγονός ότι, στην περίπτωση της νεοαν. αρχιτεκτονικής ο κώδικας υιοθετείται από μερικούς μόνο, φανερώνει σαφέστερη διαφοροποίηση στην πρόσβαση σε κοινωνικές και υλικές πηγές. Η ανάγκη επίδειξης πάντως που εκφράζουν οι αρχιτεκτονικές επιλογές μιας ή περισσότερων ομάδων των νεοαν. κοινωνιών δεν θα ήταν ίσως τόσο εμφανής, αν η θέση που θέλουν να προβάλουν ήταν εδραιωμένη στη συλλογική συνείδηση του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου.

Οι κάτοικοι των οικιών με τα «ανακτορικά» χαρακτηριστικά θεωρείται ότι εκπροσωπούν μάλλον μια ανερχόμενη και αρκετά εύρωστη ομάδα, η οποία είχε επωφεληθεί, για παράδειγμα, από το εμπόριο, από τον πλούτο της ενδοχώρας και από τις τεχνολογικές καινοτομίες²⁸⁷. Ίσως η ίδια ή οι ίδιες ομάδες να διεκδικούσαν μια θέση στην

²⁸³ MCGUIRE 1983, 124.

²⁸⁴ BETANCOURT & MARINATOS 1997, 92.

²⁸⁵ TRIGGER 1990. MOODY 1987.

²⁸⁶ “If status is achieved by erecting a particular kind of monument, the neighbouring polity will most readily acquire greater status by doing bigger and better” (RENFREW 1986, 8), όπου αναφέρεται σε κλίμακα με μετρήσιμα μεγέθη έκφρασης της προσδοκώμενης μεγαλοπρέπειας.

²⁸⁷ DRIESSEN 1982, 56-58. ΠΛΑΤΩΝ 2000, 67.

πολιτική και κοινωνική ιεραρχία δίπλα στις παλιότερες ηγετικές ομάδες²⁸⁸. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, διαφαίνεται κάποια όχι αμελητέα σχέση τους με τα «ανάκτορα», αφού μπορούν και, πιθανόν, χρειάζονται να «αντιγράψουν» στα σπίτια τους αρχιτεκτονικά στοιχεία κύρους από τα κεντρικά συγκροτήματα, άρα και τις ειδικές λειτουργίες που αυτά εξυπηρετούν. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη διάχυσης της εξουσίας προς περισσότερες πληθυσμιακές ομάδες, αλλά ταυτόχρονα φανερώνει ενδεχομένως αυξημένη ανισότητα, εφόσον το σύνολο του πληθυσμού δεν έχει την ίδια τάση ή, μάλλον, δυνατότητα να συμμετέχει στην «νέα αρχιτεκτονική» της εποχής.

Με μια ματιά στον χάρτη (εικ. 46) αντιλαμβάνεται κανείς ότι, πολύ πιθανόν, οι περιοχές με τέτοιες οικίες είναι παράλιες ή/ και βρίσκονται πάνω σε φυσικές διαδρομές, που δείχνουν ίσως, συγχρόνως, και τις οδούς διάδοσης της ανακτορικής αρχιτεκτονικής. Το παράδειγμα της Θήρας επιβεβαιώνει την ταχεία υιοθέτησή της σε περιοχές που βρίσκονται πάνω σε εμπορικούς και ταξιδιωτικούς δρόμους. Τα νέα κτήρια του οικισμού, μετά την ανοικοδόμησή του ύστερα από την καταστροφή της αρχής της ΥΚ Ι περιόδου, περιλαμβάνουν τώρα πολλά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, επιλεγμένα από ένα ευρύ φάσμα κρητικών εφαρμογών και τεχνολογικών επιτευγμάτων. Αποτελούν, συγχρόνως, δείγμα μιας ευημερίας η οποία οφείλεται, προφανώς, σε οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες, όπως το εξωτερικό εμπόριο και η θαλάσσια ασφάλεια – παρόμοιους με εκείνους που διαμόρφωσαν μια αστική ευημερούσα τάξη και στην ΥΜ Ι Κρήτη²⁸⁹.

Συζήτηση για την τυπολογική κατάταξη των ΥΜ Ι οικιών

Η ανάγκη οργάνωσης και ανάδειξης της μεγάλης ποσότητας πληροφοριών που είχαν ήδη φέρει στο φως οι ανασκαφικές εργασίες στην Κρήτη οδήγησε τον J. McEnroe να δημοσιεύσει το 1982 το πρωτοποριακό άρθρο του σχετικά με την «Τυπολογία των Μινωικών Νεοανακτορικών Οικιών»²⁹⁰. Συγκέντρωσε και ομαδοποίησε, έτσι, οικίες εντός και εκτός οικισμών στη βάση κύριων χαρακτηριστικών τους, όπως το μέγεθος, ο αριθμός δωματίων, η εσωτερική διαρρύθμιση και τα κινητά ευρήματα. Διέκρινε έτσι τρεις βασικούς τύπους (1, 2, 3) και κάποιους υποτύπους (2a, 2b) οικιών. Η μελέτη αυτή αποτέλεσε μια

²⁸⁸ ΠΛΑΤΩΝ 2000, 54-55.

²⁸⁹ ΠΑΛΥΒΟΥ 1999, 447.

²⁹⁰ MCENROE 1982.

ουσιαστική, αν και εντελώς βασική, υποδομή για τη διερεύνηση της οικιστικής αρχιτεκτονικής.

Μήπως, όμως, η ίδια η διάκριση των οικιών σε αρχιτεκτονικούς τύπους, δηλαδή μιας χάραξης διαχωριστικών γραμμών ανάμεσά τους, διακόπτει κάποια ενότητα των νεοαν. αρχιτεκτονικών μορφών, που μπορεί να ξεκινά από το μικρότερο σπίτι και να φτάνει ως το «ανάκτορο» της Κνωσού; Ή μήπως, ακόμη, με τον τρόπο αυτό δεν είναι ικανοποιητική η συνολικότερη συναξιολόγηση παραγόντων, που μαζί με την αρχιτεκτονική μορφή χαρακτηρίζουν τη θέση ενός οικοδομήματος μέσα στον κοινωνικό ιστό; Ο ίδιος ο McEnroe αναγνωρίζει τους εξορισμού περιορισμούς μιας τέτοιας κατηγοριοποίησης όταν θέτει το ερώτημα: “Within that architectural continuum, how does one draw the lines that separate one type from another without being arbitrary?”²⁹¹. Θεωρεί όμως σωστά ότι οι περιορισμοί είναι λιγότεροι όταν οι αρχιτεκτονικοί τύποι καθορίζονται με βάση, όχι μόνο το μέγεθος του οικοδομήματος ή μεμονωμένα στοιχεία, αλλά ειδικότερους συνδυασμούς των συνολικών δεδομένων και της παρατήρησης της συχνότητας με την οποία εμφανίζονται τα υπό μελέτη χαρακτηριστικά.

Τα *νεωτεριστικά* αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά εμφανίζονται, όπως επισημαίνει ο McEnroe, κυρίως στις οικίες τύπου 1, εκείνες που έχουν και τις μεγαλύτερες διαστάσεις, για παράδειγμα τις «επαύλεις», και θεωρείται ότι συνδέονται στενά με τα διαμερίσματα κατοίκησης των ανακτόρων. Ομοιογένεια χαρακτηρίζει τις οικίες τύπου 1 και 3, ενώ οι οικίες τύπου 2 παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία, η οποία οδηγεί στη διάκριση των υποτύπων 2α και 2β. Παρόλο που οι μεταξύ τους διαφορές δεν είναι μεγάλες, οι οικίες του πρώτου υποτύπου τείνουν περισσότερο προς τις οικίες του τύπου 1²⁹², ενώ οι δεύτερες προς εκείνες του τύπου 3. Ουσιαστικά τα σπίτια αυτά, συνδυάζουν στοιχεία της παραδοσιακής και της *νεωτεριστικής* αρχιτεκτονικής δηλαδή των τύπων 3 και 1 αντίστοιχα.

Εκτός από το συγκρίσιμο εμβαδόν τους (250-300 μ²) οι οικίες του τύπου 2, έχουν ως βασικό γνώρισμα τη μικτή οργάνωση και χρήση των ισογείων, όπου δεν διακρίνονται οι χώροι κατοίκησης (residential areas) από τις βιοτεχνικές ή αποθηκευτικές μονάδες –ενώ στις οικίες τύπου 1 οι μονάδες αυτές, όταν υπάρχουν, διαφοροποιούνται στον χώρο.

²⁹¹ MCENROE 1982, 4.

²⁹² Οι οικίες του τύπου 2α περιλαμβάνουν συχνότερα ανάλογα κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά με εκείνα του τύπου 1, όπως είναι η «μινωική αίθουσα», η «δεξαμενή καθαρών», ο φωταγωγός, ο προθάλαμος, ένας διακριτός ιδιωτικός χώρος (private room), και ακόμη οι κίονες, οι πεσσοί, τα πολύθυρα, οι παραστάδες.

Το κεντρικό και μεγαλύτερο δωμάτιο (*hall 2*) του ισογείου δεν δείχνει την τυποποίηση του αντίστοιχου των οικιών τύπου 1 (*hall 1*), καθώς δεν διαθέτει πολύθυρο και δεν σχετίζεται άμεσα με προθάλαμο και φωταγωγό. Να σημειωθεί όμως ότι αντί για διαφοροποιήσεις ενός ίδιου τύπου χώρου, πρόκειται μάλλον για δύο διαφορετικούς αρχιτεκτονικούς τύπους, δηλαδή του *κεντρικού δωματίου* με ή χωρίς κίονα (*hall 2*) από τη μια, και της «μινωικής αίθουσας» (*hall 1*) από την άλλη (βλ. παραπάνω, *Ζητήματα Εσωτερικής Οργάνωσης*).

Ένας χώρος στις οικίες τύπου 2 λειτουργεί ως προθάλαμος ανάμεσα στην είσοδο και το κεντρικό δωμάτιο, που εξυπηρετεί το πέρασμα από έξω (δημόσιος χώρος) προς τα μέσα (ιδιωτικός χώρος) και θεωρείται γι' αυτό ότι έχει ημιδημόσιο χαρακτήρα. Κατέχει κομβική θέση, ελέγχει την επικοινωνία μεταξύ των περισσότερων δωματίων και μπορεί, συγχρόνως, να διαχωρίζει τις ζώνες διαμονής και αποθήκευσης/ βιοτεχνικής δραστηριότητας. Ένας άλλος χώρος περιλαμβάνει μόνιμες ή ημιμόνιμες εργαστηριακές εγκαταστάσεις (π.χ. μεγάλες λίθινες γούρνες, κτιστούς συλλεκτήρες ή/ και λεκάνες, πιεστήρια κ. ά.), μπορεί όμως να φιλοξενεί και άλλες δραστηριότητες. Τέλος, χαρακτηριστικά στα ισόγεια των οικιών αυτών θεωρούνται τα «τυφλά» δωμάτια που στερούνται εισόδου και έχουν ίσως πρόσβαση με σκάλα από πάνω. Από κατασκευαστικής άποψης, στις οικίες τύπου 2 γίνεται περιορισμένη χρήση λαξευτής πέτρας, ενώ πολύ συχνότερη είναι η μεγαλιθική τοιχοποιία. Ενώ, τέλος, η συγκρότηση του ισογείου των οικιών τύπου 1 από διακριτές ως προς τη λειτουργία τους μονάδες αντανακλά μια συστηματική δόμηση μέσα από τη συνεργασία των δημιουργών τους, η συνεργασία αυτή, σύμφωνα με τον McEnroe, στις οικίες τύπου 2 μοιάζει μόνο περιστασιακή.

Το Σπίτι II του Πετρά κατατάσσεται, μάλλον, στον τύπο 2 του McEnroe, με αποκλίσεις, ωστόσο, κάποιων από τα τυπολογικά χαρακτηριστικά που προβάλλονται για την κατηγορία αυτή. Έτσι, το κεντρικό του δωμάτιο (*hall 2*) μοιράζεται στοιχεία με τη «μινωική αίθουσα» (*hall 1*), τουλάχιστον κατά τις δύο τελευταίες χρονολογικές φάσεις της ΥΜ I περιόδου. Επίσης, δεν υπάρχει προθάλαμος με την έννοια του χώρου που συνδέει το μέσα με το έξω (ο χώρος Θ χαρακτηρίστηκε προθάλαμος του κεντρικού δωματίου Ε)· αλλά ένας τέτοιος μπορεί να υπάρχει στην Α μεριά του κτηρίου όπου η ανασκαφή δεν έχει προχωρήσει αρκετά.

Να σημειωθεί ακόμα (βλ. και παραπάνω, *Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός*) ότι το κτηριολογικό πρόγραμμα και οι τρόποι υλοποίησής του φαίνονται διαδικασίες που είχαν καλά προσχεδιασθεί και προχωρούσαν παράλληλα κατά το κτίσιμο. Ο όχι πάντα διακριτός ρόλος των χώρων του ισογείου στις οικίες τύπου 2 δεν σημαίνει εξάλλου αδυναμία της συνεργασίας ανάμεσα στο οργανωτικό και το κατασκευαστικό μέρος της οικοδόμησης, αλλά ίσως μια έλλειψη βούλησης ή/ και ανάγκης για μια τέτοια διάκριση.

Εκτός από την ομαδοποίηση των οικιών, και την προσάρτηση του Σπιτιού II σε έναν από τους παραπάνω αρχιτεκτονικούς τύπους, σημασία έχει να δει κανείς τι σκοπούς αυτή εξυπηρετεί. Καθώς και ποιες επιπλέον διαπιστώσεις θα μπορούσαν να γίνουν για τον ρόλο που εκπληρώνει κάθε οικία μέσα στο άμεσο όσο φυσικά και το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο στο οποίο ανήκει. Η τυπολογία από μόνη της δίνει απαντήσεις συχνά σχετικές ή ακόμη και περιοριστικές ως προς τη συνολικότερη θεώρηση των πολυεπίπεδων και συχνά αμφίδρομων διαδικασιών μέσα από τις οποίες προκύπτει η κάθε οικία²⁹³ (π.χ. οικία του ‘τύπου 1 ή του τύπου 2’, χαρακτήρας ‘παραδοσιακός ή νεωτεριστικός’).

Ως σημαντικό μέρος του υλικού και του συμβολικού πολιτισμού, η αρχιτεκτονική συμμετέχει στη συνέχιση της ετερογένειας που διέπει εξορισμού ένα κοινωνικό σύνολο αλλά και την οπτικοποιεί. Παράγοντες όπως η καταγωγή, η ηλικία, το φύλο, το επάγγελμα και γενικά η κοινωνική ταυτότητα των ατόμων και των ομάδων επιδρούν και αντανακλώνται στις αρχιτεκτονικές τους κατασκευές²⁹⁴. Η ποικιλία στην αρχιτεκτονική των οικιών αποτελεί, ακριβώς, ένα ουσιαστικό μέσο έκφρασης της πολυπλοκότητας, δηλαδή του βαθμού διαφοροποίησης των ατόμων και των ομάδων ενός συνόλου²⁹⁵. Επομένως, ο βαθμός στον οποίο μια οικία ακολουθεί καθιερωμένα οικοδομικά πρότυπα ή υπερβαίνει τους παραδοσιακούς κανόνες μπορεί εξίσου να παραπέμπει σε πιο «προσωπικές» αντιλήψεις και επιλογές των χρηστών της –για την αισθητική, την άνεση, την κοινωνική θέση που έχουν ή που θέλουν να προβάλουν κ.λπ. Δηλώνει, συγχρόνως, τη δυνατότητα να εκπληρώσουν τις αντίστοιχες επιλογές στο πλαίσιο του κοινού συμβολικού αρχιτεκτονικού κώδικα της εποχής τους.

²⁹³ MCGUIRE 1983, 93-94.

²⁹⁴ Αυτόθι, 102.

²⁹⁵ Αυτόθι, 96.

Η ΠΡΟΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΣ ΠΡΑΞΗΣ

Η σημερινή επανεκτίμηση των συνολικών δεδομένων για την YM I περίοδο μετριάζει την εντύπωση της γενικά ευημερούσας και ομαλής εποχής. Μια σειρά ενδείξεων από τις YM IA εγκαταστάσεις ενισχύουν την άποψη ότι, πριν την τελική YM IB καταστροφή, όλες σχεδόν οι γνωστές εγκαταστάσεις είχαν υποφέρει από διαδοχικές προηγούμενες καταστροφές. Αυτές φαίνεται πως επέφεραν διαφορετικής κλίμακας αλλαγές και αναδιαρθρώσεις στον κοινωνικο-οικονομικό τομέα και, φυσικά, στην ιδιωτική όσο και στη δημόσια ζωή, από την YM IA ως τα τέλη της YM IB²⁹⁶.

Στις εγκαταστάσεις της ώριμης YM IA περιόδου διακρίνεται μεγαλύτερη ομοιογένεια και ένας κεντρικός σχεδιασμός, όπως μαρτυρούν οι απόπειρες ευθυγράμμισης των οικιών κατά μήκος των οδικών αρτηριών, η λιθόστρωση των δρόμων (πρβλ. π.χ. τον λιθόστρωτο δρόμο στα ΝΔ του Σπιτιού I.1 στον Πετρά), η ενσωμάτωση κεντρικών αποχετευτικών συστημάτων σε ιδιωτικές οικίες (π.χ. στο Παλαίκαстро, στα Γουρνιά, στη Ζάκρο, αλλά και στη Φυλακωπή της Μήλου), η έμφαση στους ανοικτούς χώρους (πλατείες, αυλές) και η συγκέντρωση πολλών δραστηριοτήτων γύρω από ένα κεντρικό κτήριο²⁹⁷.

Προς το τέλος της YM IA και, κυρίως, από την αρχή της YM IB περιόδου παρατηρείται σταδιακή μείωση του λειτουργικού χώρου στο εσωτερικό των οικισμών, όπως συμβαίνει στην Αγία Τριάδα και το Παλαίκαстро αλλά και στην Κνωσό, τις Αρχάνες, τη Ζάκρο, τα Μάλια και τον Πετρά²⁹⁸. Κάποιες μόνο YM IB επεκτάσεις παρατηρούνται σε μερικά κτήρια (π.χ. στο Βαθύπετρο, στο «ανάκτορο» των Μαλίων και της Ζάκρου), αλλά αφορούν περισσότερο μεμονωμένες δομικές αλλαγές. Παράλληλα, η κατάληψη στις παρυφές των οικισμών μοιάζει πιο χαλαρή και τα όρια μεταξύ αστικού περιβάλλοντος και υπαίθρου πιο ασαφή. Πολλοί κενοί χώροι ανάμεσα σε οικίες καλύπτονται, ενώ «ιδιωτικοποιείται» μέρος του χώρου που πριν έμοιαζε πιο συλλογικός, ως και δημόσιος²⁹⁹. Η οργανική ενσωμάτωση των χώρων Α και Β στον αρχιτεκτονικό σκελετό του Σπιτιού II στον Πετρά είναι μάλλον μια τέτοια περίπτωση.

²⁹⁶ Διεξοδική εξέταση από τους DRIESSEN & MACDONALD 1997.

²⁹⁷ Αυτόθι, 39.

²⁹⁸ Αυτόθι.

²⁹⁹ Βλ. π.χ. την προσθήκη δωματίων στο Κτήριο 1 του Παλαικάστρου και στην οικία I στο Καστέλλι Χανίων (DRIESSEN & MACDONALD 1997, 40).

Ο οικοδομικός οργανισμός που παρατηρήθηκε στην αρχή της ΥΜΙΑ, η διασπορά των στοιχείων της *νεωτεριστικής* αρχιτεκτονικής, καθώς και η φροντισμένη κατασκευή, που υπερβαίνει τις πρακτικές και λειτουργικές ανάγκες, διακόπτονται ή περιορίζονται εμφανώς. Κάποια οικοδομικά προγράμματα φαίνεται ότι σταματάνε –βλ. εκείνο της «Ανεξερεύνητης Έπαυλης» στην Κνωσό³⁰⁰. Μερικά άλλα ολοκληρώνονται με ευτελέστερα όμως υλικά, ενώ τέλος κάποια κτήρια καταλαμβάνονται πριν την αποπεράτωσή τους (π.χ. το Βαθύπετρο). Οι ενδείξεις αυτές μπορεί να σημαίνουν ότι τώρα η απαιτούμενη ενέργεια χρειάζεται να αναλωθεί σε πιο επείγουσες δραστηριότητες, ή ακόμη και ότι οι τρέχουσες συνθήκες οδηγούν σε μια αναπροσαρμογή του κοινωνικού γοήτρου που υποκινούσε τα πιο «φιλόδοξα» προηγούμενα προγράμματα.

Επιπλέον, κατά την ώριμη ΥΜ ΙΑ και την ΥΜ ΙΒ περίοδο παρατηρείται μια σειρά επιμέρους αλλαγών σε οικισμούς και κτήρια ολόκληρου του νησιού. Είσοδοι φράσσονται (βλ. άνοιγμα μεταξύ χώρου Ε και Γ Σπιτιού ΙΙ στον Πετρά), δωμάτια και άλλοι χώροι σφραγίζονται και παύουν να χρησιμοποιούνται (βλ. ίσως το Δ μέρος του χώρου Γ στο Σπίτι ΙΙ)³⁰¹. Δημιουργούνται σωροί από μάζα κοντά στα κτήρια (για παράδειγμα στη Ζάκρο, την Κνωσό, τα Μάλια, τη Μητρόπολη-Κανιά (Μεσαρά), την Ψείρα –και, μήπως, και στον χώρο Λ του Σπιτιού ΙΙ;). Δεν είναι ξεκάθαρο, ωστόσο, αν οι σωροί αυτοί δημιουργήθηκαν από διαδοχικές σεισμικές καταστροφές ή είναι αποτέλεσμα μιας και μόνο καταστροφής, αυτής που ακολούθησε την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας.

Επίσης κάποιοι χώροι υποδιαίρονται και μειώνονται σε έκταση (βλ. χώρο Γ Σπιτιού ΙΙ), ενώ αλλού προστίθενται όροφοι. Για αρκετές επιδιορθώσεις χρησιμοποιούνται πλέον πλινθόκτιστοι τοίχοι, που είναι εύκολοι και γρήγοροι στην κατασκευή³⁰². Σε κάθε περίπτωση, πάντως, μειώνεται σημαντικά ο αρχικός περίτεχνος χαρακτήρας των κτηρίων και μαζί μάλλον και το γοήτρο που ενείχαν. Η λαξευτή τοιχοποιία διατηρείται επιλεκτικά (για παράδειγμα στο τμήμα του Α τ. του χώρου Γ στο Σπίτι ΙΙ): ίσως σε εκείνα τα τμήματα που είχαν υποφέρει λιγότερο από τους σεισμούς. Συγχρόνως, νέες και πρόχειρες

³⁰⁰ MACDONALD 1997, 273.

³⁰¹ Η πρακτική αυτή συχνά περιορίζει μάζα καταστροφών και άλλα απορρίμματα εμποδίζοντάς τα να κυλήσουν στους κατοικούμενους χώρους και παρατηρείται ακόμα και σε σπίτια σε σύγχρονα χωριά στην Κρήτη και αλλού (DRIESSEN & MACDONALD 1997, 43).

³⁰² Μήπως η συγκέντρωση των διαλυμένων πλίνθων με κατεύθυνση Α-Δ στη μέση περίπου του χώρου Ε, αν δεν αποτελεί τυχαία εικόνα, είναι δηλωτική υποδιαίρεσης του δωματίου με πλίνθινο τοίχο κατά την τελική φάση;

κατασκευές ακουμπούν στις μνημειακές προσόψεις, όπως συμβαίνει στην Αγία Τριάδα (*Casa Est*), στη Μητρόπολη-Καννιά (Μεσαρά), τον Μακρύγιαλο, τον Μύρτο-Πύργο.

Η έκταση και ο χαρακτήρας των αλλαγών αυτών υπερβαίνουν την κλίμακα των πρακτικών μετατροπών που μπορεί να χρειάζεται μια οικία εξαιτίας της φυσικής της φθοράς ή των ποικίλων διαφοροποιήσεων στο πλαίσιο ενός νοικοκυριού. Προπαντός η διαπίστωσή τους στην Κρήτη δηλώνει, μάλλον, ότι οι παράμετροι που τις επιβάλλουν είναι ευρύτερες. Η υποδιαίρεση των μεγαλύτερων κατασκευών, για παράδειγμα, μπορεί να δηλώνει συχνά ένδεια ή τουλάχιστον κάποια μορφή πίεσης και, πιθανόν, μια ανάγκη να συστεγαστούν περισσότερες από μια οικογένειες. Αυτό μοιάζει να συμφωνεί με τη συρρίκνωση των οικισμών και τη συγκέντρωση του πληθυσμού σε μικρότερες περιοχές. Αποτελεί, μάλλον, ένδειξη μιας κοινωνικής χαλάρωσης που δεν μπορεί παρά να συνδυάζεται με αλλαγές της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης. Από την άλλη, υπάρχουν εθνογραφικά παράλληλα από οικισμούς που τείνουν προς την εγκατάλειψη, όπου οι φτωχότεροι εναπομείναντες κάτοικοι εγκαθίστανται στα καλύτερα κατασκευασμένα και μεγαλύτερα σπίτια³⁰³.

Σκιαγραφείται έτσι, μέσα από τα δεδομένα, μια τάση για σμίκρυνση των οικισμών και για εγκατάλειψη κάποιων οικοδομημάτων τους, ενώ επιπλέον μερικές εγκαταστάσεις παύουν εντελώς να χρησιμοποιούνται. Μια παράλληλη τάση για εγκατάλειψη των πεδινών εγκαταστάσεων, χωρίς αντίστοιχη κινητικότητα προς άλλες τοπογραφικές ζώνες, μπορεί να παραπέμψει σε μια σοβαρή δημογραφική συρρίκνωση κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο και προς το τέλος της. Παρόμοια μείωση του πληθυσμού μπορεί να οφείλεται σε κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους, πιθανόν σε κάποιο περιορισμό της αγροτικής και υπόλοιπης παραγωγής, και επομένως σε μια στην αδυναμία κάλυψης των βασικών επιβιωτικών αναγκών. Από την άλλη, η ερήμωση ολόκληρων οικισμών μπορεί να οφείλεται σε πολλούς λόγους, όπως είναι οι φυσικές καταστροφές, οι πολεμικές ή πολιτικές συγκρούσεις, λιμοί και επιδημίες, ακόμα και κάποιες πιο «αυτόβουλες» αποφάσεις (π.χ. μεταναστεύσεις κ.λπ.).

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό της ΥΜ ΙΑ εποχής είναι η ιδιαίτερη σημασία που φαίνεται να έχει αποκτήσει ο έλεγχος των προσβάσεων σε αρκετά οικοδομήματα. Τα συστήματα εισόδου στα ίδια τα «ανάκτορα» γίνονται πολυπλοκότερα σε σχέση με εκείνα

³⁰³ DRIESSEN & MACDONALD 1997, 41 (παραπομπή στον CAMERON 1991, 166).

των παλαιοαν. συγκροτημάτων³⁰⁴. Οι επιβλητικές προσόψεις με τη λαξευτή τοιχοποιία και η δημιουργία τοίχων που μοιάζουν με περιφράξεις ή περιβόλους δείχνουν επιπλέον μια έμφαση στην αμυντική ποιότητα των εγκαταστάσεων³⁰⁵. Στους τοίχους αυτούς συχνά προστίθεται μια τετράγωνη ή ορθογώνια κατασκευή (‘πύργος’ ή ‘προμαχώνας’ στη βιβλιογραφία), όπως στα Αχλάδια, στην Αγία Τριάδα, στη Ζου, στον Προφήτη Ηλία Πραισού, στο Παλαίκαстро κ.λπ. Η κατάργηση, εξάλλου, κάποιων εισόδων και η αύξηση της δυσκολίας στην προσβασιμότητα των κτηρίων υποδηλώνει ενδεχομένως και μια αύξηση της κοινωνικής ανισότητας και ανασφάλειας.

Αξιοσημείωτος είναι επίσης ο αναπροσανατολισμός ολόκληρων των οικισμών ή μεμονωμένων οικοδομημάτων τους στην παραγωγική διαδικασία. Στην ώριμη ΥΜ Ι περίοδο, αρκετά κτήρια επεκτείνονται για να ενσωματώσουν βιοτεχνικούς/εργαστηριακούς τομείς (π.χ. το Α κτήριο Βαθυπέτρου, το παράρτημα της Δ πτέρυγας του «ανακτόρου» της Ζάκρου, τα κτήρια στα Λιμενάρια του Μόχλου), ενώ σε άλλα, υπάρχοντες χώροι μετατρέπονται σε εργαστήρια. Είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς αν η παραγωγή αυτή έχει να κάνει αποκλειστικά ή κυρίως με την τροφοπαρασκευή. Γούρνες και αυλάκια λειτουργούν σε χώρους που φαίνεται να έχουν ειδικά μετατραπεί για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων εργασιών π.χ. στο Σπίτι ΙΙ του Πετρά (χώροι Ε και Ζ), στην Αγία Τριάδα (δωμάτιο 45), στη Ζου, στον Προφήτη Ηλία Πραισού, στην Επάνω Ζάκρο, στην Ξερή Καρά Αρχανών, στο Βαθύπετρο κ.λπ. Εντείνεται επιπλέον η παρουσία εργαλείων άλεσης, ελαιοτριβείων, και πήλινων κάδων με κρουνό (μάλλον ληνοί) σε αρκετές οικίες οικισμών όπως τα Γουρνιά, το Παλαίκαстро, η Κάτω Ζάκρος. Μερικές φορές μάλιστα, οι τελευταίοι εγγράφονται σε πραγματικές εγκαταστάσεις πιθανότατα παραγωγής κρασιού, όπως εκείνες στο Φουρνί Αρχανών, στο Βαθύπετρο, στην Επάνω Ζάκρο, στο Σπίτι Ι.1 του Πετρά κ.λπ.

Τα διαθέσιμα δεδομένα δεν επαρκούν για να καταλήξουμε αν οι παραπάνω ενέργειες φανερώνουν, συγχρόνως, και μια σοβαρή διαφοροποίηση του τρόπου παραγωγής, μια αλλαγή στις διατροφικές συνήθειες ή μια αύξηση της ζήτησης. Ωστόσο, ο συνδυασμός παραγωγής λαδιού, κρασιού, κεραμικής και υφασμάτων σε μικρότερες μονάδες (π.χ. Βαθύπετρο) δείχνει μια τάση για οικονομική αυτάρκεια και αυτοδυναμία

³⁰⁴ MOODY 1987, 239. DRIESSEN & MACDONALD 1997, εικ. 4.8.

³⁰⁵ Βλ., για παράδειγμα, τον *περίβολο Ζάκρου*, DRIESSEN & MACDONALD 1997, 237.

μεμονωμένων οικοδομημάτων, όσο και ολόκληρων οικισμών. Το ίδιο μοιάζει να αντανακλά και η αύξηση των αποθηκευτικών χώρων στα YM IB ανάκτορα, όσο και σε πολλές οικίες της εποχής. Η κατασκευή νέων αποθηκών ή η μετατροπή άλλων χώρων σε αποθήκες θυμίζει μια πρόβλεψη κάποιας παρατεταμένης ανάγκης ή έλλειψης τροφίμων. Η παρουσία αποθηκευτικών σκευών, ακόμα και πύθων, σε προηγούμενως κοινοτικούς ή δημόσιους χώρους (βλ. τους πύθους στην κεντρική αυλή του YM IB κεντρικού κτηρίου στον Πετρά) σημαίνει μάλλον ότι αυτοί είχαν χάσει ή περιορίσει την αρχική λειτουργία τους. Υπενθυμίζεται, εδώ, η ενδεχόμενη αλλαγή του ρόλου του χώρου Θ στο Σπίτι II για να εξυπηρετήσει τη μερική αποθήκευση σκευών και τροφίμων, και η πιθανή αύξηση του μεγέθους του χώρου Ξ (ντουλαπιού) κατά την τελική φάση χρήσης του κτηρίου.

Εκτός από τις αρχιτεκτονικές αλλαγές στους οικισμούς, διαφοροποιήσεις του τρόπου ζωής ανιχνεύονται επίσης και μέσα από άλλες ενδείξεις. Αρκετοί οικισμοί, για παράδειγμα, ερημώνονται ή εγκαταλείπονται στο πλαίσιο της YM IA. Το γεγονός αυτό δείχνει, ίσως, ότι η ασφάλεια των επικοινωνιών εντός της Κρήτης έχει διαταραχθεί. Υπάρχει, συγχρόνως, κάποια μείωση της εξωτερικής κρητικής επιρροής, μέσα από τις θαλάσσιες επικοινωνίες –ιδιαίτερα προς τις Κυκλάδες, όπως φανερώνει η αύξηση των Μυκηναϊκών εισαγωγών στα συγκεκριμένα νησιά κατά την περίοδο αυτή.

Στην YM IB, οι λατρευτικές πρακτικές της υπαίθρου δείχνουν να μεταφέρονται στους οικισμούς, και η λατρεία ασκείται τώρα σε οικιακά ιερά. Τα περισσότερα υπαίθρια ιερά, ιερά κορυφής και ιερά σε σπήλαια φαίνεται, πράγματι, να εγκαταλείπονται κατά τη διάρκεια της YM I περιόδου. Από την ώριμη YM IA, αυξάνονται συγχρόνως εντυπωσιακά οι θρησκευτικές απεικονίσεις στις τοιχογραφίες, στην κεραμική και σε άλλα τέχνηρα σε ολόκληρο το νησί. Αυτό έχει ερμηνευτεί στη βιβλιογραφία ως ένδειξη διεύρυνσης και ενίσχυσης των τοπικών ‘ελίτ’ και επίδειξης της διασύνδεσής τους με τα «ανάκτορα»³⁰⁶ αλλά και ως μέσον πολιτικής προπαγάνδας που ασκείται από τα τελευταία προς τις τοπικές κοινότητες. Τα ιερά κέρατα, ο διπλός πέλεκυς, η «στάση διαταγής» και οι ποικίλες παραστάσεις με ταύρους, είναι μερικά από τα στοιχεία που θα μπορούσαν να αντανακλούν τη συμβολική εικονογραφία της εξουσίας, και να συνδέονται ειδικότερα με την κεντρική

³⁰⁶ Η συσσώρευση πλούτου σε χέρια οικογενειών που δεν ανήκαν παραδοσιακά στις τάξεις των ‘ελίτ’, τους δίνει τη δυνατότητα να ελέγχουν: 1. την παροχή πρώτων υλών 2. την κατασκευή των πολυτίμων αντικειμένων και 3. τη διάθεση των τελικών προϊόντων (DRIESSEN & MACDONALD 1997, 70-74).

πολιτική δύναμη της εποχής³⁰⁷. Ανάμεσα στα ευρήματα του Σπιτιού II, συναντώνται, πράγματι, τέτοια σύμβολα, όπως ο διπλός πέλεκυς (απεικόνιση σε «ανακτορικό» αμφορέα από τον όροφο του χώρου E), ζεύγη κεράτων (πήλινο ζεύγος από τον χώρο Δ2 και ανάγλυφη απεικόνισή τους σε πυραμιδοειδές αντικείμενο από τον χώρο Δ1), τέλος ειδώλια βοοειδών (τμήματα ειδωλίων από τους χώρους E, K, O, Φ).

Η παρουσία στο Σπίτι II τεκμηρίων σε Γραμμική A (βλ. και τον σβόλο (nodulus) από τον χώρο K και το τμήμα κλειστού αγγείου με γραπτά σημεία Γραμμικής A από τον χώρο E), ως ένδειξη της γενικότερης ύπαρξης τοπικών αρχείων, μετριάζει την άποψη περί της απόλυτης YM IB ηγεμονίας της Κνωσού και την επιβολή εκ μέρους της ενός συγκεντρωτικού οικονομικού συστήματος, όπως μάλλον επισυμβαίνει αμέσως την επόμενη περίοδο.

Τα δεδομένα που εξετάστηκαν συντείνουν περισσότερο προς την κατεύθυνση μιας τάσης για πολιτική κατάτμηση και ενίσχυση της δύναμης των τοπικών παραγόντων, η οποία εντείνεται σταδιακά και κορυφώνεται στην YM IB περίοδο.

---

³⁰⁷ Βλ., ενδεικτικά, DRIESSEN & MACDONALD 1997, 61-64, 72-74. CROWLEY 1995. D' AGATA 1992, ιδιαίτερα 252. HALLAGER & PALSSON 1995. REHAK 1995: *Ruler* 1995.

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΣΚΗΝΙΚΟ ΤΗΣ ΥΜΙ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

“This constant manipulation of material things, this ceaseless war over their meanings...”
(Matthew Johnson 1996, p. 2)

Οι πρόσφατες ανακαλύψεις «ανακτορικών» κέντρων όπως ο Πετράς και ο Γαλατάς, σημαντικών νεοαν. πόλεων όπως το Παλαίκαстро και ο Μόχλος, και μνημειακών κτηρίων όπως εκείνων στη Ζώμινθο, τις Αρχάνες, την Πρωτόρια, τον Τσούτσουρο, τα Χανιά, τον Κομμό, τον Μακρύγιαλο κ.λπ. έχουν μεταβάλλει κατά πολύ το νεοαν. τοπίο, οδηγώντας ταυτόχρονα σε ένα επαναπροσδιορισμό των προτεινόμενων ερμηνευτικών προσεγγίσεων. Η ομοιογένεια του νεοαν. υλικού πολιτισμού, που περιλαμβάνει αρχιτεκτονικούς τύπους και τεχνικές, κεραμικούς ρυθμούς, γραφειοκρατικές πρακτικές, εικονογραφικές παραδόσεις και παραγωγή εξειδικευμένων προϊόντων, συχνά αντιπαραβάλλεται με τις τοπικές ποικιλομορφίες της Παλαιοαν. περιόδου. Η ομοιογένεια αυτή έχει αντιμετωπιστεί ως ένδειξη συγκεντρωτισμού και προπαγάνδας από το κέντρο της Κνωσού προς ολόκληρη την κρητική περιφέρεια³⁰⁸. Τα υπόλοιπα κεντρικά κτήρια (ή κτήρια με κεντρική αυλή) θεωρήθηκε ότι επαναλαμβάνουν, σε μικρότερες κλίμακες, τη μορφή και τις λειτουργίες του κνωσιακού κέντρου, ενοποιημένα σε κοινό πολιτικό πλαίσιο που επιβάλλεται από το κέντρο.

Τις τελευταίες όμως δεκαετίες έχει αρχίσει να γίνεται πιο ξεκάθαρο ότι η Νεοαν. περίοδος δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται ως μια μονολιθική ενότητα³⁰⁹. Οι τοπικές δυναμικές ήταν εξίσου ισχυρές, όπως φανερώνουν οι μελέτες για την κεραμική, την αρχιτεκτονική, και τη διοίκηση. Σε περισσότερους τομείς ανιχνεύονται τοπικά χαρακτηριστικά, παρόλη την επικράτηση κοινών ρυθμών σε όλο το νησί³¹⁰. Επιπλέον, σε αντίθεση με την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο, η εικονογραφική τέχνη στην Κρήτη της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. δεν προβάλλει κάποιο αρχηγό/ μονάρχη. Δεν έχουν εντοπιστεί ιδιαίτερες βασιλικές ταφές, ούτε κείμενα με αναφορές σε ονόματα ηγεμόνων ή δυναστειών³¹¹. Η συνοχή των προϊστορικών πολιτικών και κοινωνικών σχηματισμών του νησιού φαίνεται, έτσι, ότι βασιζόταν περισσότερο σε κοινούς ιδεολογικούς και κοσμολογικούς κώδικες,

³⁰⁸ Βλ. ενδεικτικά, HOOD 1981, 130. HALLAGER & PALSSON-HALLAGER 1995. CADOGAN 1984.

³⁰⁹ DRIESSEN & MACDONALD 1997.

³¹⁰ SCHOEPE 2002, 22-23.

³¹¹ Βλ. ενδεικτικά μόνο, DAVIS 1995. DRIESSEN & MACDONALD 1997, 72. *Ruler* 1995. SCHOEPE 2002, 18.

παρά σε μια συμπαγή πολιτική εξουσία³¹². Η υπεροχή κάποιου πολιτισμικού κώδικα, όμως, δεν συνεπάγεται απαραίτητα κάποια πολιτική και διοικητική υπεροχή. Ενδεικτικό μπορεί να είναι το παράδειγμα των πρώιμων ‘κρατών’ της Μεσοποταμίας της Εποχής του Χαλκού. Εκεί, ούτε τα αποκεντρωτικά συστήματα δύναμης και εξουσίας ούτε η ύπαρξη διαπερατών κοινωνικών σχηματισμών δεν εμπόδισαν τις κοινωνίες της 4^{ης} π.Χ. χιλιετίας να δημιουργήσουν ‘monumental architecture on an unprecedented scale’³¹³, με την κατασκευή μεγάλων συγκροτημάτων ναών και ανακτόρων και την ανάπτυξη περίπλοκων γραφειοκρατικών συστημάτων.

Κάποια άλλη ερμηνευτική προσέγγιση προτείνει για τη Νεοαν. περίοδο την ύπαρξη αυτόνομων ή ημι-αυτόνομων ομοειδών και ισότιμων πολιτειών με καθορισμένη επικράτεια, που οργανώνονται σε ένα πλαίσιο έντονων κοινωνικών διαδράσεων (peer-polity interaction)³¹⁴. Η προσπάθεια, όμως, ανίχνευσης καθορισμένων επικρατειών στις οποίες εγγράφονται οι οικισμοί με κεντρικά κτήρια δεν συναξιολογεί τη σχετικότητα και τη μεταβλητότητα που χαρακτηρίζει και σχετικοποιεί συχνά τέτοιες οριοθετήσεις. Πράγματι, ακόμη και στην αρχαιολογική τεκμηρίωση, τα όρια αυτά αλλάζουν, π.χ. μόλις ανακαλυφθεί ένα νέο κέντρο, οπότε επανεκτιμούνται οι ζώνες της αντίστοιχης επικράτειας. Με ποια κριτήρια θα μπορούσαν να οριστούν π.χ. οι επικράτειες σημαντικών αστικών εγκαταστάσεων και όμως τόσο κοντινών μεταξύ τους, όπως είναι εκείνες της Κνωσού και των Αρχανών, της Φαιστού, της Αγίας Τριάδας και του Κομμού;

Σε άλλες προσεγγίσεις τονίζεται η κατάτμηση της πολιτικής δύναμης, μέσα από την κοινωνική διάσπαση και σύγκρουση, που διαφαίνονται όσο πλησιάζουμε στην ΥΜ ΙΒ³¹⁵. Παράλληλα, τελευταία δίνεται έμφαση σε ερμηνευτικές προσεγγίσεις που λαμβάνουν περισσότερο υπόψη τον ανταγωνισμό μεταξύ ατόμων και ομάδων και προτείνουν εναλλακτικές δομές εξουσίας³¹⁶. Σύμφωνα με αυτές, οι διασπορές της νεωτεριστικής αρχιτεκτονικής, των λατρευτικών αντικειμένων, των προϊόντων εξειδικευμένης εργασίας και των γραπτών τεκμηρίων της Γραμμικής Α υποδηλώνουν ότι, τώρα, διαφορετικές ομάδες είχαν πρόσβαση στις υλικές πηγές και στην εξουσία, για την άσκηση της οποίας είναι πιθανό να ανταγωνίζονταν μεταξύ τους. Μια τέτοια προσέγγιση

³¹² HAMILAKIS 2002, 183-185.

³¹³ YOFFEE 1995, 284 (η παραπομπή από το HAMILAKIS 2002, 185).

³¹⁴ CHERRY 1986.

³¹⁵ DRIESSEN & MACDONALD 1997.

³¹⁶ SCHOEPE 2002, 18 (και σημ. 18), 19-21. HAMILAKIS 2002. DRIESSEN 2002, 12.

δίνει προτεραιότητα στις έντονες κοινωνικές διαντιδράσεις, και στο γεγονός ότι οι σχέσεις των επιμέρους ομάδων με την εξουσία ήταν, ενδεχομένως, πιο περίπλοκες από ό,τι είχε προηγουμένως υποτεθεί. Αυτό δεν σημαίνει την κατάργηση της ιεραρχίας μέσα στους οικισμούς, αλλά προτείνει περισσότερο ελαστικές και με διακυμάνσεις, παρά αυστηρές και σταθερές μορφές της³¹⁷.

Ενδείξεις για την αρχαιολογική αναγνώριση ανταγωνισμών μέσα σε ένα ευρύτερο συγγενειακό ή και άλλο πλαίσιο (π.χ. σόι, χωριό κ.λπ.) είναι³¹⁸: μια αφθονία και επιτήδευση στον υλικό πολιτισμό· η συχνότερη εμφάνιση αντικειμένων που εγγράφονται στα σύμβολα επίδειξης· η εντατικοποίηση συλλογικών, πιθανόν εορταστικών, συνενυρέσεων (π.χ. συχνότητα εμφάνισης και μεγάλες ποσότητες κάποιων κεραμικών τύπων, που σχετίζονται με την τροφοκατανάλωση)· η αρχιτεκτονική μνημειακότητα· τα προϊόντα κύρους σε συνάφειες που δεν παραπέμπουν αναγκαστικά σε κάποια εξέχουσα κοινωνική τάξη· η απουσία συμπαγούς κοινωνικής, πολιτικής και διοικητικής ιεραρχίας, διακριτής στη διευθέτηση του χώρου, την τέχνη και την υπόλοιπη παραγωγή· η κατάτμηση των διοικητικών δομών, όπως φαίνεται π.χ. στις γραφειοκρατικές πρακτικές.

Η επίδειξη στην κατανάλωση και στην αισθητική εμφάνιση οικοδομημάτων και τεχνέργων, κυρίως στο πλαίσιο εορταστικών τελετουργιών, με έμφαση στην κατανάλωση φαγητού, ποτού και ίσως άλλων ουσιών βοηθούσαν ενδεχόμενα στη διεύρυνση και εμπέδωση μιας ομάδας και υπογράμμιζαν την υπεροχή της έναντι των άλλων. Σε επίπεδο της συμβολικής διαχείρισης, θα μπορούσαν να εγγράφονται ιδιότητες όπως η υπερφυσική καταγωγή, η δύναμη και η προστασία που αντλείται από συγκεκριμένους προγόνους, η κατάκτηση εξωτικής γεωγραφικής, κοσμολογικής ή και εσωτερικής γνώσης³¹⁹.

Στην Κρήτη της YEX τα «ανάκτορα» και όλα τα «ανακτορικά» κτήρια με κεντρικές ή άλλες αυλές, υπό αυτό το πρίσμα, θεωρείται ότι θα μπορούσαν να έχουν αποτελέσει τα κατεξοχήν πεδία ανταγωνισμού και επιδεικτικής κατανάλωσης³²⁰. Κοινό τους χαρακτηριστικό είναι καταρχήν η σοβαρή υλική και συμβολική επένδυση για την κατασκευή τους, για την οποία είναι δυνατό να κινητοποιούνταν ακόμη και η συλλογική

³¹⁷ SCHOEP 2002, 20-21. HAMILAKIS 2002, 186, 193

³¹⁸ HAMILAKIS 2002, 187.

³¹⁹ HOOD 1997.

³²⁰ MOODY 1987, 240.

εθελοντική εργασία³²¹. Κατά δεύτερο λόγο, η χρήση χώρου κατάλληλου για δημόσιες συγκεντρώσεις και τελετουργίες, μέσα από τις οποίες διαμορφώνεται και διατηρείται η συλλογική ταυτότητα μικρότερων ή ευρύτερων συνόλων.

Προς την κατεύθυνση ετούτη θα μπορούσαν ακόμη να ερμηνευτούν: η άφθονη παραγωγή κεραμικής και οι μεγάλες ποσότητες αγαθών που σχετίζονται με την πόση και τροφοκατανάλωση –κυρίως άωτων κωνικών κυπέλλων· η παραγωγή άλλων τεχνέργων, συχνά πολύ καλής ποιότητας και αισθητικής· η διασπορά αντικειμένων πολυτελείας και «ανακτορικών» αρχιτεκτονικών στοιχείων και εκτός των κεντρικών κτηρίων. Αν θεωρήσουμε ως *δημόσιο* τον συλλογικό χώρο, εκείνον που προορίζεται για συνενυρέσεις της κοινότητας³²², τότε σε αυτόν συνυπολογίζονται οι περισσότεροι ανοικτοί και κλειστοί χώροι «υποδοχής», που είναι κατάλληλοι για συγκεντρώσεις, για παράδειγμα στην Αγία Τριάδα, το Νίρου Χάνι, την Αμνισό, τις Αρχάνες, την Ψείρα, το Μύρτο-Πύργο κ.λπ. Η εκπληκτική εξάπλωση της λεγόμενης «μινωικής αίθουσας» κατά την πρόιμη ΥΜ ΙΑ περίοδο είναι επίσης ενδεικτική.

Επιπλέον παρατηρείται ότι αρκετά από τα «ανακτορικά» κέντρα, κατά κάποιο τρόπο, ομαδοποιούνται στον χώρο. Οι ιστορίες των εγκαταστάσεων αυτών δείχνουν να προχωρούν παράλληλα και οι πολιτικές και άλλες τύχες της μιας φαίνεται ότι επηρεάζουν αυτόματα και τις υπόλοιπες. Τέτοιες περιπτώσεις είναι, για παράδειγμα: στη Μεσαρά, η Φαιστός, ο Κομμός και η Αγία Τριάδα· στη βόρεια-κεντρική Κρήτη η Κνωσός, οι Αρχάνες, ο Γαλατάς και το Καστέλι, ο Πόρος, η Αμνισός και το Νίρου Χάνι· και στα ανατολικά, η Κάτω και η Επάνω Ζάκρος, ο Μύρτος-Πύργος, ο Μακρύγιαλος και το Διασκάρι. Αν οι εγκαταστάσεις αυτές εκπλήρωναν σημαντικά διαφορετικές λειτουργίες στην κοινωνικο-πολιτική και τη διοικητική ιεραρχία, στο πλαίσιο καθορισμένων επικρατειών, θα υπήρχαν κάποιες τουλάχιστον ενδείξεις της αντίστοιχης διαφοροποίησης –που δεν υπάρχουν– στο αρχαιολογικό υλικό.

Οι νεοαν. οικισμοί με κεντρικό κτήριο δεν αντιπροσωπεύουν αναγκαστικά, όπως σημειώθηκε ήδη, την κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας, καθώς υπάρχουν περισσότερα τέτοια κέντρα που μοιάζουν να διαχέουν ακτινωτά κάποιας μορφής εξουσία. Δευτερεύοντα κέντρα («επαύλεις» κ.λπ.) συγκροτούνται στα περίχωρα μεγαλύτερων εγκαταστάσεων,

³²¹ HAMILAKIS 2002, 195.

³²² Για τη δυσκολία προσδιορισμού του 'δημόσιου' και του 'ιδιωτικού' βλ. ΠΛΑΤΩΝ 2000, 51- 77.

χωρίς, ωστόσο, συγκεκριμένο πρότυπο χωρικής διασποράς. Η ακτινωτή διάταξη που μοιάζει να προκύπτει σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στον Πετρά και στην περιοχή γύρω από αυτόν, μοιάζει να καθορίζεται περισσότερο από τοπικούς παράγοντες³²³.

Η σχετικά ανοιχτή επικοινωνία των «ανακτόρων» και γενικά των κεντρικών κτηρίων με τους οικισμούς τους –με χαρακτηριστικότερη την περίπτωση της Ζάκρου, όπου η πόλη αποτελεί ουσιαστικά μια προέκταση του ανακτόρου– έρχεται σε αντίθεση, όπως έχει συχνά διατυπωθεί, με την κατάσταση στην Ανατολία και την υπόλοιπη Εγγύς Ανατολή³²⁴. Σε συνδυασμό με τα συνολικά οικιστικά πρότυπα, αυτό παραπέμπει μάλλον σε μια χαλαρή κάθετη κοινωνική οργάνωση, στην οποία τα μέλη μιας κοινότητας μπορούν να έχουν πρόσβαση στις κεντρικές κατασκευές ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση. Σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, η πολιτική εξουσία υπόκειται σε συνεχή ανταγωνισμό, ενώ τα όρια της επικράτειάς της είναι ρευστά και μεταβλητά. Στην Κρήτη, η προσπάθεια για έλεγχο και περιορισμό των προσβάσεων στα κεντρικά αλλά και σε άλλα κτήρια, που παρατηρείται ήδη από την ώριμη ΥΜ ΙΑ περίοδο, αντιστοιχεί ίσως σε κάποιες κοινωνικές εντάσεις της εποχής.

Στο ερώτημα ‘γιατί *τόρα* αυτός ο ανταγωνισμός’, μια πειστική απάντηση προκύπτει ήδη από όσα συζητήθηκαν παραπάνω. Μέσα από φυσικές καταστροφές και ανθρώπινες ανακατατάξεις, η ΥΜ Ι περίοδος είναι μια εποχή έντονων αλλαγών στη ζωή των κρητικών κοινωνιών, όπως φανερώνουν η μορφή και η λειτουργία των λεγόμενων «νέων ανακτόρων», οι τύποι και η κατανομή των εγκαταστάσεων στον χώρο, η τυποποίηση της κεραμικής, οι διαφοροποιήσεις των λατρευτικών πρακτικών κ.λπ. Η εισαγωγή «ανακτορικών» χαρακτηριστικών στην οικιστική αρχιτεκτονική φανερώνει επίσης μια διάχυση της κοινωνικής και οικονομικής δυναμικής και πιθανότατα κάποια μετατόπιση των κέντρων λήψης αποφάσεων. Σε παρόμοιες συνθήκες εύλογο είναι να έχουν ενταθεί οι εσωτερικοί και εξωτερικοί ανταγωνισμοί σε αναζήτηση νέων ισορροπιών, προκειμένου να αποφευχθεί ο κίνδυνος της λύσης της συνοχής και της συνέχειας των κέντρων αυτών.

³²³ CUNNINGHAM & DRIESSEN 2004, ενότητα IV.

³²⁴ BRANIGAN 2001, 38-50.

Ο ΠΕΤΡΑΣ ΤΗΣ ΥΜ Ι ΠΕΡΙΟΔΟΥ. ΜΙΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

Εάν οι οικισμοί με κεντρικό κτήριο, όσο και οι περιοχές με περισσότερα «ανακτορικού» τύπου κέντρα αποτελούν τα εστιακά σημεία ευέλικτων ‘*συμμαχιών*’ ανθρώπων και ομάδων με διαφορετική κοινωνική θέση, πως να φανταστούμε το σχήμα αυτό στον Πετρά στην ΥΕΧ;

Αποφασιστικός παράγοντας για την επιλογή της περιοχής του Πετρά φαίνεται ότι υπήρξε η γεωγραφική του θέση και η τοπογραφία του. Ο προϊστορικός οικισμός βρίσκεται, πράγματι, κοντά σε πηγές νερού, διαθέτει ικανή ενδοχώρα, κατάλληλη για καλλιέργεια και ελέγχει μεγάλο κόλπο που παρέχει τη δυνατότητα επαφών και ανταλλαγών με το Αιγαίο (τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα), την Κύπρο και την υπόλοιπη ανατολική Μεσόγειο όσο και με πολλές άλλες κρητικές περιοχές και εγκαταστάσεις, π.χ. το Παλαίικαστρο, τους οικισμούς του Ισθμού της Ιεράπετρας, την κεντρική Κρήτη κ.λπ.

Ήδη στη ΜΜ ΙΑ/ Β περίοδο ο οικισμός είχε φαίνεται σημαντικό ρόλο. Τα ευρήματα από τον «λάκκο», την περιοχή στα ΒΑ του κεντρικού κτηρίου, παραπέμπουν σε ένα υψηλό επίπεδο ζωής. Δείχνουν, συγχρόνως, την ύπαρξη τοπικής κεραμικής παραγωγής, όσο και εισαγωγών από άλλες περιοχές του νησιού. Στο ανθρώπινο δυναμικό του συνυπήρχαν ήδη, επομένως, πιθανότατα, άτομα με διαφορετική κοινωνική θέση και δύναμη.

Η κατασκευή ενός κεντρικού κτηρίου στη διάρκεια της ΜΜ ΙΙΑ περιόδου, σύμφωνα με το πρότυπο των «ανακτόρων», υπήρξε ενδεχομένως αποτέλεσμα της διαμάχης μεταξύ αντικρουόμενων ηγετικών ομάδων και υλική και συμβολική απόδειξη της κυριαρχίας των ισχυρότερων³²⁵. Όπως και αν έχει, φαίνεται να είναι επακόλουθο μιας δυναμικής που πηγάζει, ως ένα βαθμό, από τα οικονομικά και κοινωνικά οφέλη της προηγούμενης δράσης των κατοίκων του οικισμού, και να δείχνει συγχρόνως μια ανάγκη για διαφορετική διαχείριση της δυναμικής αυτής. Γύρω από το κεντρικό κτήριο συναντάται ο οικισμός που θεωρείται το επίκεντρο της ευρύτερης περιοχής του κόλπου της Σητείας³²⁶. Αν και η αρχαιολογική γνώση της ενδοχώρας που του αντιστοιχεί δεν είναι ακόμη

³²⁵ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 2002, 136-137.

³²⁶ Βλ. π.χ. τις περιορισμένες ενδείξεις από τα Αχλάδια-Πλατύσκοινο (ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ & VAGNETTI 1995, 22). Η έρευνα αξίζει να διευρυνθεί και προς την αντίθετη των παλαιον. εγκαταστάσεων της ευρύτερης περιοχής και των ενδεχόμενων παλαιότερων φάσεων στις ΥΜ Ι θέσεις, ώστε να διερευνηθεί το χρονολογικό εύρος των επιδράσεων του παλαιον. Πετρά σε αυτές.

ικανοποιητική, θα πρέπει να ήταν τέτοια που να εξασφάλιζε στον πληθυσμό αυτάρκεια. Η ύπαρξη του τοπικού ιερογλυφικού αρχείου –που περιλαμβάνει πάνω από 40 διαφορετικές σφραγίδες και δεν έχει παράλληλα στο νησί– υπογραμμίζει τον ικανό βαθμό αυτοδυναμίας της εγκατάστασης.

Δύο σημαντικά ιερά, εκείνα του Πισκοκέφαλου και του Πρινιά, βρίσκονται κοντά στον Πετρά. Αρκετά από τα ευρήματά τους είναι φτιαγμένα μάλιστα από τον χαρακτηριστικό *πηλό Πετρά*. Αυτά φιλοξενούσαν εορταστικές συγκεντρώσεις και τελετές, που θα ισχυροποιούσαν τους κοινωνικούς δεσμούς και τη συλλογική μνήμη περισσότερων ομάδων ανθρώπων της ευρύτερης περιοχής. Το Πισκοκέφαλο –αν δεν επιτελούσε ρόλο διαφορετικό στα τελετουργικά δρώμενα της εποχής– πιθανόν να συγκέντρωνε τις κοινότητες της άμεσης γεωγραφικής περιοχής, για παράδειγμα της κοιλάδας του Στομίου· ενώ ο Πρινιάς αποτελούσε μάλλον κομβικό σημείο για την επικοινωνία και τις επαφές ευρύτερων συνόλων ανθρώπων. Παρόλο που και τα δύο ιερά φαίνεται να χάνουν το ρόλο τους κατά την ΥΜ Ι περίοδο³²⁷ η μελέτη του ανασκαφικού τους υλικού θα αποδειχθεί με βεβαιότητα πολύπλευρα αποκαλυπτική.

Παρά τα περιορισμένα διαθέσιμα στοιχεία για το κεντρικό κτήριο της ΜΜ ΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ περιόδου στον Πετρά είναι ωστόσο φανερό ότι αυτό επηρεάζεται άμεσα από τις συνθήκες που συντελούν στην ξαφνική αλλαγή της πολιτικής δομής, η οποία σηματοδοτεί την ΥΜ ΙΑ περίοδο. Τότε εξάλλου, θεμελιώνονται τα Σπίτια Ι.1 και ΙΙ, μαζί με τα άλλα συγκροτήματα («επαύλεις») της κοιλάδας του Στομίου, οι μεταξύ σχέσεις των οποίων δεν έχουν ακόμα διευκρινιστεί.

Το κεντρικό κτήριο υφίσταται τώρα επεμβάσεις που αλλάζουν σημαντικά το πρότυπο της κυκλοφορίας και τις χρήσεις αρκετών χώρων. Η ΒΔ είσοδος του καταργείται, σφραγίζεται το δωμάτιο με τον πάγκο στο νοτιότερο άκρο της Δ πτέρυγας, ενώ μπαζώνονται και ισοπεδώνονται η πυργοειδής προεξοχή και το ορθογώνιο κτήριο στα ΝΑ του πλατώματος, και ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στην κατασκευή των Β αποθηκών. Το νεοαν. αυτό κεντρικό κτήριο αντανακλά, κατά τους ανασκαφείς, τον αστικό χαρακτήρα του οικισμού, και είναι το στοιχείο εκείνο που τον διαφοροποιεί από τις άλλες εγκαταστάσεις της περιοχής³²⁸.

³²⁷ SOETENS 2004.

³²⁸ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 268-269.

Σε κάποια ώριμη στιγμή της YM IA περιόδου, το συγκεκριμένο συγκρότημα διαταράσσεται από μια σημαντική καταστροφή, που οφείλεται ίσως στις συνέπειες του ηφαιστείου της Σαντορίνης. Προκύπτουν, έτσι, δύο σημαντικές αποθέσεις, με υλικά που προέρχονται από τον όροφο, και περιλαμβάνουν κυρίως ένα μεγάλο αριθμό κωνικών κυπέλλων. Περίπου 700 τέτοια κύπελλα έπεσαν, πράγματι, στο Β άκρο της κεντρικής αυλής, πάνω από τη μνημειακή κλίμακα, περίπου 900 και όστρακα από άλλα 200 στο έκτο επίμηκες διάστημα, ακριβώς νότια από τη Β πρόσοψη. Χαρακτηριστικά τους είναι ο υψηλός βαθμός τυποποίησης, και ο τοπικός χαρακτήρας της κατασκευής τους.

Ο μεγάλος τους αριθμός και η θέση τους σε σημεία που γειτονεύουν με τους κύριους χώρους συγκέντρωσης του κτηρίου, δείχνουν ότι τα αγγεία ήταν εύκολα «διαθέσιμα» και συμμετείχαν μάλλον σε συχνά επαναλαμβανόμενες δραστηριότητες. Η αμέλεια στην κατασκευή τους οφείλεται, ίσως, στις ανάγκες της μαζικής τους παραγωγής. Θα μπορούσαν, υποστηρίζεται, να συμμετέχουν σε κάποιο ειδικό τελετουργικό υποδοχής και συμβολικής φιλοξενίας, που συνέβαλε στην εδραίωση και σύσφιξη των συμβολικών δεσμών μεταξύ ατόμων διαφορετικής κοινωνικής θέσης, τα οποία πιθανόν εμπλέκονταν σε μη-επιβαλλόμενες οικονομικές συναλλαγές³²⁹.

Με παρόμοιες αλλά μικρότερης κλίμακας τελετουργικές συγκεντρώσεις μπορεί να σχετίζονται δύο ακόμα αποθέσεις, στις δύο οικίες του οικισμού αντίστοιχα. Η μια βρίσκεται σε μικρό αποθηκευτικό χώρο (δωμάτιο Π) του Σπιτιού I.1, και περιείχε 70 κωνικά κύπελλα, και όστρακα από περίπου άλλα 50, και τοποθετείται στο ίδιο με τις αποθέσεις του κεντρικού κτηρίου χρονικό σημείο της YM IA περιόδου. Δημιουργήθηκε, φαίνεται, μετά την καταστροφή που οδήγησε στην εγκατάλειψη του σπιτιού. Η άλλη βρέθηκε σε αποθηκευτικό χώρο του Σπιτιού II (χώρος Ξ-ντουλάπι), και περιείχε 100 περίπου κύπελλα, κυρίως κωνικά, από την τελική YM IB φάση ζωής της οικίας –όταν το Σπίτι I.1 είχε πια εγκαταλειφτεί. Οι ποσότητες αυτές κυπέλλων είναι ίσως μεγάλες, αν τα αγγεία προορίζονταν απλώς να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των ενοίκων των σπιτιών. Θα μπορούσαν, όμως, να δείχνουν ότι οι τελετουργικές συγκεντρώσεις συνέχισαν να είναι σημαντικές και στην YM IB περίοδο, παρά το ότι ο χαρακτήρας και ο ρόλος τους μπορεί να είχαν εντωμεταξύ διαφοροποιηθεί. Αυτό υποδηλώνεται ίσως από τον αναπροσανατολισμό του Σπιτιού II, με έμφαση πλέον στις εργαστηριακές δραστηριότητες.

³²⁹ RUPP & TSIPOPOULOU 1999, 734-738.

Καθώς ο κοινωνικός ανταγωνισμός, εσωτερικός (ανάμεσα στα μέλη της ομάδας) ή/ και εξωτερικός (ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες), εντείνεται, όπως πιστεύεται, κατά την ΥΜ ΙΑ, καλλιεργείται η ανάγκη για επιδεικτική κατανάλωση –μνημειακά αρχιτεκτονήματα, μεγάλα κοινά γεύματα. Στο πλαίσιο αυτό, κάποιοι από τους κατοίκους του οικισμού του Πετρά υιοθετούν τις καινοτομίες της νεωτεριστικής αρχιτεκτονικής και αναπαράγουν για λογαριασμό τους στοιχεία από το κεντρικό κτήριο. Εφόσον μικρό μόνο μέρος του οικισμού είναι ανασκαφικά γνωστό, η σημερινή του εικόνα είναι πολύ πιθανόν, αλλά όχι βεβαιωμένα, αντιπροσωπευτική.

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα, οι χρήστες του Σπιτιού ΙΙ σχετίζονταν άμεσα με τους νεωτερισμούς που διαπιστώνονται σε όλο το νησί από την ΜΜ ΙΙΙ/ ΥΜ ΙΑ περίοδο. Η οικία που κατασκευάζεται παρακολουθεί, όντως, τις καινοτομίες που εισάγονται στις αρχές της ΥΜ Ι εποχής στην οικιστική αρχιτεκτονική –στον βαθμό των τοπικών δυνατοτήτων– και δείχνει μια βούληση των κατοίκων του να διακριθούν κοινωνικά στο πλαίσιο του οικισμού, η οποία είναι μάλλον αποτέλεσμα κάποιας γενικότερης αλλαγής στην εσωτερική δυναμική των μελών του. Η παρουσία δύο τεκμηρίων της Γραμμικής Α επιτείνει την υποψία για καταμερισμό μέρους των αρμοδιοτήτων που προηγουμένως ελέγχονταν αποκλειστικά από τα κεντρικά κτήρια.

Στον Πετρά φαίνεται, έτσι, να αναδεικνύονται άτομα με νέα οικονομική-κοινωνική κατάσταση, που τους παρέχει προνόμια και τα κάνει να ξεχωρίζουν. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι εξάλλου μεμονωμένο, αλλά μοιάζει να επισυμβαίνει την ίδια εποχή σε όλο το νησί και οδηγεί στην υπόθεση μιας αλλαγής των πολιτικών και οικονομικών συνθηκών από την ΜΜ ΙΙΙ/ ΥΜ ΙΑ και κατά τη διάρκεια της ΥΜ Ι περιόδου. Διαφοροποιείται, επομένως, η ισχύουσα κοινωνική διάρθρωση όσο και οι δεσμοί που συνείχαν τις κοινότητες –χωρίς αυτό να σημαίνει ότι προστέθηκε απλώς μια ακόμα στρώση στην ‘κοινωνική τούρτα’ (βλ. το σχήμα του ‘cake model’ του McGuire)³³⁰.

---

³³⁰ MCGUIRE 1983, 99-100.

Τα Σπίτια I.1 και II στον Πετρά

Μια σύγκριση της αρχιτεκτονικής των δύο οικιών του Πετρά, δείχνει πως το Σπίτι II διακρίνεται από τα οικοδομήματα που διαμορφώνονται σύμφωνα με τα πρότυπα μιας πιο παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Το σχέδιο του Σπιτιού I.1 δεν χαρακτηρίζεται από γεωμετρικούς χώρους, ορθές γωνίες και απόλυτες ευθείες, στον βαθμό τουλάχιστον που αυτό συμβαίνει στο σχέδιο του Σπιτιού II. Ούτε φέρει κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία «μνημειακής» αρχιτεκτονικής, όπως η λαξευτή τοιχοποιία και το πολύθυρο. Τα δάπεδα του ισόγειου του είναι από πατημένο χώμα, με μοναδική εξαίρεση τον πλακόστρωτο χώρο Α με το πατητήρι, που φαίνεται όμως να εξυπηρετεί πρακτικές κυρίως ανάγκες. Αντίθετα, μεγάλο μέρος των δαπέδων στο ισόγειο του Σπιτιού II, ίσως και κάποιων δωματίων του ορόφου, καλύπτονται από μείγμα χαλικοκονιάματος, μια επίστρωση που συναντάται και στο κεντρικό κτήριο.

Στο Σπίτι I.1, τέλος, δεν φαίνεται να υπήρχε χώρος «υποδοχής» στο ισόγειο. Κανένα, πράγματι, δωμάτιό του δεν διαφέρει σημαντικά σε διαστάσεις από τα υπόλοιπα, ούτε βρίσκεται σε περίοπτη κεντρική θέση στο κτήριο. Τέτοια διαμερίσματα θα μπορούσαν να υπάρχουν στον όροφο, αφού μάλιστα η ποσότητα κωνικών κυπέλλων του χώρου II δηλώνει μάλλον ότι δεν απουσίαζε το ίδιο το τελετουργικό υποδοχής.

Ο κεντρικός χώρος Ε στο Σπίτι II παραπέμπει, ωστόσο, σε μια διαφορετική εξαρχής αντίληψη. Το πολύθυρο και η ενδεχόμενη, μη-τυπική, «μινωική αίθουσα» είναι χαρακτηριστικά που, στον οικισμό του Πετρά, εμφανίζονται μόνο εδώ προς το παρόν. Βάσεις πολυθύρων έχουν, βέβαια, βρεθεί μάλλον πεσμένες από τον όροφο του κεντρικού κτηρίου. Το αρχιτεκτονικό αυτό στοιχείο όμως απουσιάζει από την κάτοψη του ισόγειου του, γεγονός που εμποδίζει τη διαμόρφωση άποψης σχετικά με το άμεσο, τοπικό πρότυπο του πολυθύρου του Σπιτιού II³³¹.

Παρόλο που τα κινητά ευρήματα από τις οικίες σχετίζονται κυρίως με τις τελικές φάσεις χρήσης τους, που είναι διαφορετικές για κάθε οικία, μπορούν ωστόσο, ως ένα βαθμό, να προσεγγιστούν συγκριτικά, αφού δεν απέχουν πολύ χρονικά και, επιπλέον, παραπέμπουν στον συνολικότερο χαρακτήρα της χρήσης των δύο χώρων.

³³¹ Πολύθυρα διαθέτουν επίσης η οικία Α στα Αχλάδια και η Ζου. Αυτά είναι όμως κατασκευασμένα με διαφορετικό τρόπο (TSIPOPOULOU & PAPACOSTOPOULOU 1997, 209, πίν. 1).

Η παρουσία ενεπίγραφων τεκμηρίων στο Σπίτι II εγγράφει πιθανόν τους χρήστες του στον εγγράμματο πληθυσμό της εποχής. Αναδεικνύει, επίσης, κάποιες διαφοροποιήσεις στους τρόπους πρόσβασης και διακίνησης των αγαθών από τους κατοίκους του οικισμού, για παράδειγμα τους ενοίκους των Σπιτιών I.1 και II. Εξειδικευμένες εργασίες, όπως η κατασκευή λίθινων αγγείων, η ύφανση, ενδεχομένως η παραγωγή κρασιού και λαδιού, καθώς και η περιορισμένη μόνιμη αποθήκευση, διαπιστώνονται και στις δύο οικίες.

Στο Σπίτι I.1 εντοπίστηκαν συνολικά έξι πίθοι, ενώ τρεις μόνο έχουν ως τώρα ανακαλυφθεί στο Σπίτι II –αριθμός που ενδέχεται να αυξηθεί λίγο με την ολοκλήρωση της μελέτης της κεραμικής. Σε κάθε περίπτωση, η αποθηκευτική στρατηγική φαίνεται να στηρίζεται, και στους δύο χώρους, σε λίγους αλλά μεγάλους πίθους –αγγεία με ικανή χωρητικότητα αλλά περιορισμένη δυνατότητα μεταφοράς. Περιλαμβάνει, επίσης, πολλά μικρού και μέσου μεγέθους πιθοειδή, καθώς και αγγεία για τη μετάγγιση και τη μεταφορά³³².

Η αποθηκευτική στρατηγική σε άλλες εγκαταστάσεις του κόλπου της Σητείας δεν μοιάζει πολύ διαφορετική, αν και η μεγαλύτερη παρουσία πίθων εκεί (βλ. π.χ. 9 πίθους στην Κληματαριά, 11 στα Αχλάδια-Ρίζα, 12 στο Σπίτι 1 Προφήτη Ηλία Πραισού) ίσως να φανερώνει βούληση για περισσότερη αυτάρκεια. Δεν διαφαίνεται, όμως, σε καμία περίπτωση όποια τάση για συγκεντρωτισμό και συνακόλουθη αναδιανομή των αποθηκευμένων προϊόντων των εγκαταστάσεων αυτών. Η θερμιδική αξία που υπολογίζεται ότι αντιστοιχεί σε αποθηκευτικές ικανότητες τέτοιας περίπου κλίμακας θεωρείται ότι επαρκεί για ένα νοικοκυριό με πέντε έως δέκα μέλη, για διάστημα 12–21 μηνών³³³. Η αποθήκευση τροφίμων στα συγκεκριμένα κτήρια ανταποκρίνεται, επομένως, μόνο στις βασικές ανάγκες των ενοίκων τους.

Για τις δύο οικίες του Πετρά μπορεί να υποτεθεί ότι, το ενδεχόμενο έλλειμμα αγαθών θα μπορούσε να συμπληρωθεί από είδη που θα τους προμήθευε το κεντρικό κτήριο. Στην περίπτωση αυτή, θα ανταπέδιδαν ίσως με τα προϊόντα που παρήγαγαν (κρασί, λάδι, υφάσματα), με υπηρεσίες ή/ και με άλλες μορφές προσωπικής εργασίας για την εξυπηρέτηση των λειτουργιών του κεντρικού κτηρίου. Κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο στο κεντρικό κτήριο παρατηρείται, πράγματι, μια αύξηση των συνολικών αποθηκευτικών

³³² CHRISTAKIS 1999, 9-10.

³³³ Κλίμακα που ανταποκρίνεται στο γενικό αποθηκευτικό δυναμικό των οικιών τύπου 2 του McEnroe (CHRISTAKIS 1999, 13).

χώρων που ήταν αφιερωμένοι στην αποθήκευση, όπου έχουν βρεθεί 44 πίθοι. Ο αριθμός αυτός δεν πρέπει, βέβαια, να υπερεκτιμάται³³⁴. δείχνει, ωστόσο, ένα συνολικότερο προσανατολισμό των αποθηκευτικών δραστηριοτήτων –ένα πιθανόν κοινοτικό προορισμό των αποθηκευμένων προϊόντων, π.χ. για αναδιανομές, οργάνωση κοινών γευμάτων κ.λπ.

Το Σπίτι I.1 εγκαταλείφθηκε μετά την YM IA καταστροφή, και δεν κατοικήθηκε ξανά. Το Σπίτι II κατοικήθηκε και στην YM IB περίοδο, με μετατροπές όμως τέτοιες, που μετέβαλαν σημαντικά τον προηγούμενο χαρακτήρα του. Αυτό αποτελεί ένδειξη ότι η YM IB κατάληψή του προσαρμόζεται σε νέες οικονομικές συνθήκες ή ότι, λόγω της ανθεκτικής κατασκευής του, το κτήριο χρησιμοποιείται πλέον από άλλες ομάδες κατοίκων του οικισμού.

Πάντως, στο τέλος της περιόδου αυτής το Σπίτι II καταστρέφεται –αλλά όχι από τη φωτιά που ερείπωσε το κεντρικό κτήριο, ίσως από σεισμό– και εγκαταλείπεται: σύμφωνα μάλιστα με την κεραμική μάλλον λίγο αργότερα από το κεντρικό κτήριο³³⁵, γεγονός που δείχνει τη στενή σύνδεση των δύο κτηρίων. Πραγματικά, αν η καταστροφική φωτιά ήταν αποτέλεσμα εχθροπραξιών, τότε στόχευε κατευθείαν στον κορμό των κεντρικών, συλλογικών λειτουργιών του οικισμού, δηλαδή στην καταστροφή του μνημείου-συμβόλου του. Μετά από αυτήν, ενδεχομένως κάποια από τα σπίτια του οικισμού, όπως το Σπίτι II, να συνέχισαν για λίγο να κατοικούνται. Πριν η αλλαγή των συνθηκών ζωής και των παραμέτρων που ώθησαν στην ανάπτυξη του οικισμού στον λόφο οδηγήσει, μάλλον, τους κατοίκους του να αναζητήσουν καταλληλότερες συνθήκες διαβίωσης αλλού.

Κάτι ανάλογο συνέβη, κατά πάσα πιθανότητα, και με τους κατοίκους των γειτονικών εγκαταστάσεων της ευρύτερης περιοχής, π.χ. των Αχλαδιών-Ρίζας και του Προφήτη Ηλία Πραισού που βρίσκονται κατά μήκος της κοιλάδας του Στομίου, και εγκαταλείπονται επίσης κατά την YM IB περίοδο³³⁶. Είναι πιθανόν, ότι οι ομάδες αυτές ανήκαν στον ίδιο κοινωνικό, οικονομικό-πολιτικό «συνασπισμό» της περιοχής του κόλπου της Σητείας που εκμεταλλευόταν το λιμάνι του Πετρά, και βίωσαν παράλληλους βίους σε όλη την YM I περίοδο: συνέβαλαν στη διαμόρφωση των συνθηκών που οδήγησαν στην

³³⁴ Το αποθηκευτικό δυναμικό του κεντρικού κτηρίου του Πετρά φαίνεται να εμπίπτει σε ένα μέσο όρο της εποχής. Για παράδειγμα, στο οικιακό συγκρότημα στα Καννιά της Μεσαράς βρέθηκαν 50 περίπου πίθοι· ενώ σε οικίες του τύπου I του McEnroe έχουν εντοπιστεί μέχρι και 33 πίθοι (CHRISTAKIS 1999, 10-11).

³³⁵ TSIPOPOULOU & HALLAGER 1996b, σημ. 10.

³³⁶ PLATON 1997.

ανέγερση ενός «ανακτορικού» συγκροτήματος στο Λόφο I του Πετρά, και παρήκμασαν όταν αυτό καταστράφηκε³³⁷.

Συμπερασματικά, τα Σπίτια I.1 και II στον ίδιο λόφο φανερώνουν την ύπαρξη και τη δράση ομάδων μιας διαφορετικής κοινωνικής δυναμικής μέσα στην ίδια κοινότητα. Και ενώ η τάση για ομοιογένεια σε μια κοινωνία μπορεί να παραπέμπει και σε μορφές μεγαλύτερης ανισότητας ανάμεσα σε επιμέρους ανθρώπινα σύνολα που περιλαμβάνει, το αντίθετο μπορεί να συμβαίνει με κοινωνίες που εμφανίζουν μεγαλύτερο βαθμό ετερογένειας³³⁸.

Οι μελλοντικές ανασκαφικές και άλλες έρευνες στον Λόφο I όσο και στην ευρύτερη περιοχή του Πετρά θα φανερώσουν με βεβαιότητα περισσότερες πτυχές της ετερογένειας και της ποικιλίας των ασκούμενων ρόλων μέσα στην κοινότητα αυτή.

---

³³⁷ Δεν μπορεί όμως να αποδειχτεί, επί του παρόντος, πόσες, τι είδους και τι έκτασης ομάδες δραστηριοποιούνται στην ευρύτερη περιοχή του κόλπου της Σητείας, γι' αυτό η άποψη αυτή διατυπώνεται με επιφύλαξη.

³³⁸ MCGUIRE 1983.

Επίλογος

“...*We are shifting from seeing the archaeological ‘site’ as an object, to seeing it as a point of mediation between past and present.*” (Hodder 1999, 198).

Μέσα από τη μελέτη μιας οικίας της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. στην Κρήτη, η εργασία αυτή διευρύνθηκε προς την κατεύθυνση της νεοαν. οικιστικής αρχιτεκτονικής. Ακόμη και η ακριβέστερη ανάλυση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων όμως –του μεγέθους, των υλικών και των κατασκευαστικών μεθόδων, της μορφής, των συστημάτων κυκλοφορίας, φωτισμού, αερισμού, ύδρευσης, ακόμη και των αισθητικών προτιμήσεων– είναι ελλιπής αν δεν συναξιολογεί ισότιμα και ερμηνευτικά τις επιλογές των ατόμων και των ομάδων που τα χρησιμοποίησαν, καθώς και τα ιστορικά χαρακτηριστικά και τις κοινωνικές παραμέτρους της εποχής τους. Το Σπίτι II του Πετρά αντιμετωπίστηκε, έτσι, περισσότερο ως μέρος ενός ‘ζωντανού’ χωροχρονικού συνόλου, παρά ως μεμονωμένο δείγμα μιας συμβατικής αρχαιολογικής ιεράρχησης, για παράδειγμα τυπολογικής.

Η συστηματική μελέτη ενός μνημείου –που είναι αποτέλεσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας, μεμονωμένης ή συνολικής– δεν ωφελεί να περιορίζεται, ωστόσο, στην ανίχνευση και τον προσδιορισμό των αναγκών και των δράσεων του παρελθόντος. Εκπληρώνει περισσότερο τους στόχους της όταν στοχεύει στην ανασύσταση του συνολικού φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος, που είναι αναπόσπαστα μέρη της ανθρώπινης ζωής και της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Μέσα από τους κώδικες των αρχαιολογικών καταλοίπων, ανιχνεύεται στην πραγματικότητα ο άνθρωπος, και οι υλικές και συμβολικές τους δομές· αλλά «προσδιορισμένος στην κοινωνική του ουσία και στη σιωπή της φυσικής του απουσίας από τις ανάγκες του»³³⁹.

Όσο για την ορθότητα της προσέγγισης που επιχειρείται εδώ, ελπίζω και εύχομαι κάθε φορά η μελλοντική έρευνα να είναι σε θέση να αναθεωρεί την ιδέα περί *ορθού στόχου* και να εμβαθύνει τα ερωτήματά της, αδέσμευτη από τις περιοριστικές και παραπλανητικές εξαρτήσεις του παρελθόντος της.

³³⁹ ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ 1987, 987.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

A) Στο κείμενο:

Παλαιοαν.: *Παλαιοανακτορικός*

Νεοαν.: *Νεοανακτορικός*

ΠΜ: *Πρωτομινωικός*

ΜΜ: *Μεσομινωικός*

ΥΜ: *Υστερομινωικός*

ΠΕΧ: *Πρώιμη Εποχή του Χαλκού*

ΜΕΧ: *Μέση Εποχή του Χαλκού*

ΥΕΧ: *Ύστερη Εποχή του Χαλκού*

ΜΚ: *Μεσοκυκλαδικός*

ΥΚ: *Υστεροκυκλαδικός*

Α: *Ανατολικά*, Δ: *Δυτικά*, Β: *Βόρεια*, Ν: *Νότια* και τα σύνθετά τους

τ.: *τοίχος*:

βάθ.: *βάθος*

ύψ.: *ύψος*

πλ.: *πλάτος*

πάχ.: *πάχος*

μήκ.: *μήκος*

διάμ.: *διάμετρος*

B) Στη βιβλιογραφία:***Achladia***

TSIPOPOULOU M. & VAGNETTI L., *Achladia: scavi e ricerche della Missione Greco-Italiana in Creta Orientale (1991- 1993)*, Roma, 1995.

Crète Mycénienne

DRIESSEN J. & FARNOUX A. (eds), *La Crète Mycénienne. Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École française d'Athènes, 26- 28 Mars 1991. BCH, Supplément 30*, 1997.

Crete 2000

MUHLY J. D. & SIKLA E., *Crete 2000. A Centennial Celebration of American Archaeological Work on Crete (1900-2000)*. American School of Classical Studies at Athens, INSTAP Study Center for East Crete. Athens.

DOUMAS et al.

DOUMAS C. G., HARDY D. A., SAKELLARAKIS J. A., WARREN P. M. (eds) 1990, *Thera and the Aegean World III. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989*, London.

FMP

HAGG R. & MARINATOS N. (eds), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984*. Stockholm, 1987.

FMV

HAGG R. (ed.), *The Function of the "Minoan Villa". Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992*, Stockholm, 1997.

Habitat Égéen Préhistorique

DARCQUE P. & TREUIL R. (eds), *L 'Habitat Égéen Préhistorique. Actes de la Table Ronde internationale organisée par le Centre National de la Recherche Scientifique, l'Université de Paris I et l'École française d'Athènes (Athènes, 23- 25 juin 1987)*. BCH, Supplément XIX, 1990.

HIETALA

HIETALA H. (ed), *Intrasite spatial analysis in archaeology*, Cambridge 1984, Cambridge University Press.

Labyrinth Revisited

HAMILAKIS Y. (ed), *Labyrinth Revisited. Rethinking 'Minoan' Archaeology*, Exeter 2002.

Meaningful Architecture

LOCOCK M. (ed.), *Meaningful Architecture: Social Interpretations of Buildings. Worldwide Archaeology Series*. Aldershot, Hampshire: Avebury, 1997.

Meletemata

BETANCOURT P., KARAGEORGHIS V., LAFFINEUR R., NIEMEIER W.-D. (eds), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he Enters his 65th Year (II)*. *Aegaeum 20*. Université de Liège, University of Texas at Austin, 1999.

Minoan Society

KRZYSZKOWSKA O. & NIXON L. (eds), *Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*, Bristol 1983, Bristol Classical Press.

Monuments of Minos

DRIESSEN J., SHOEP I., LAFFINEUR R. (eds), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces. Proceedings of the International Workshop "Crete of the hundred Palaces?" held at the Université Catholique de Louvain, Louvain-la Neuve, 14-15 December 2001*. *Aegaeum 23*. Université de Liège, University of Texas at Austin, 2002.

Peer Polity

CHERRY J. F. & RENFREW C. (eds), *Peer polity interaction and socio-political change*, Cambridge 1986, Cambridge University Press.

Polemos

LAFFINEUR R. (ed.), *POLEMOS. Le contexte guerrier en Égée à l'Âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14-17 avril 1998*. *Aegaeum 19*, 1999.

Politeia

LAFFINEUR R. & NIEMEIER W.-D. (eds), *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10- 13 April 1994*. *Aegaeum 12*, Université de Liège, University of Texas at Austin, 1995.

Ruler

REHAK P. (ed.), *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America. New Orleans, Louisiana, 28 December 1992*. *Aegaeum 11*. Université de Liège, University of Texas at Austin, 1995.

Social Archaeology of Houses

SAMSON R. (ed.), *The Social Archaeology of Houses*, Edinburgh 1990, Edinburgh University Press.

TEXNH

LAFFINEUR R. & BETANCOURT P. (eds), *TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference. Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996. Aegaeum 16*. Liège 1997.

Thalassocracy

HAGG R. & MARINATOS N. (eds), *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May-5 June, 1982*, Stockholm, 1984.

Transition

LAFFINEUR R. (ed.), *Transition. Le Monde Égéen du Bronze Moyen au Bronze Récent. Actes de la Deuxième Rencontre Égéenne Internationale de l' Université de Liège (18-20 avril 1988)*. Aegaeum 3. Liège, 1989.

Troubled Island

DRIESSEN J. & MACDONALD C. F., *The Troubled Island. Minoan Crete Before and After the Santorini Eruption*. Aegaeum 17. Liège, 1997.

Urbanism

BRANIGAN K. (ed), *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, Sheffield, 2001, Sheffield Academic Press.

Οίνος παλαιός ηδύποτος

Οίνος παλαιός ηδύποτος. Το κρητικό κρασί από τα προϊστορικά ως τα νεότερα χρόνια. Κουνάβοι, Δήμος «Ν. Καζαντζάκης», Πεζά 24-26 Απριλίου 1998, ΥΠΠΟ, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρήτης, Ηράκλειο 2002.

Γ΄ Κρητολογικό Συνέδριο

Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, *Ρέθυμνον* (1971), τ. Α, εν Αθήναις 1973.

Ε΄ Κρητολογικό Συνέδριο

Πεπραγμένα Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, *Άγιος Νικόλαος* (1981), τ. Α, Ηράκλειο 1985.

ΣΤ΄ Κρητολογικό Συνέδριο

Πεπραγμένα ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, *Χανιά* (1986), τ. Α2, 1990.

Ζ΄ Κρητολογικό Συνέδριο

Πεπραγμένα Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, *Ρέθυμνο* (1991), τ. Α1-Α2, 1995.

Η΄ Κρητολογικό Συνέδριο

Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο (1996), τ. Α1-Α3. 2000.

Θ΄ Κρητολογικό Συνέδριο

Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 2001 (υπό έκδοση).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A) Ξενόγλωσση

- ABRAMS E. 1989, "Architecture and Energy: An Evolutionary Perspective", in SCHIFFER M. (ed), *Archaeological Method and Theory*, vol. 1, 47-87.
- ALBERTI M. E. 2003, "First Phases of Wool Processing in the Bronze Age Aegean. Washing and Dyeing Installations and Industrial Pottery" στο *Ancient Textiles: Production, Craft and Society*. Lund-Copenhagen (congress, March 2003 - αδημοσίευτο).
- ALLISON P. M. (ed.) 1999, *The Archaeology of Household Activities*, London & New York.
- ASHTON N. 2002, "Ancient *patitiria* on the island of Megisti (Kastellorizo) and the reference in Dioscorides Pedanius, *Περί υλικής ιατρικής*, to wine which was called *Kretikos* (Κρητικός)", στο *Οίνος παλαιός ηδύποτος*, 147-160.
- BAILEY D. W. 1990, "The Living House: Signifying Continuity", *Social Archaeology of Houses*, 19-48.
- BETANCOURT P. 2000, "New Evidence for Village Life in Minoan Crete", *Η Κρητολογικό Συνέδριο*, 91-95.
- BETANCOURT P. & MARINATOS N. 1997, "The Minoan Villa. Part I. The definition of the Minoan Villa. Part II. Some special cases of urban and manorial villas", *FMV*, 91-98.
- BLANTON R. E. 1994, *Houses and Households: A Comparative Study*, New York, London.
- BLACKMAN D. & BRANIGAN K. 1977, "An Archaeological Survey of the lower catchment of the Agiofarango valley", *BSA* 72, 13-84.
- BOSANQUET R. C. 1901/02, "Excavations at Petras", *BSA* VIII, 282-285.
- BRANIGAN K. 1972, "Minoan Settlements in East Crete", in UCKO P. J., TRINGHAM R., DIMBLEBY G. W. (eds), *Man, Settlement and Urbanism. Proceedings of the Institute of Archaeology, London (1970)*. London University Press, Duckworth and Co. Ltd. Hertfordshire, 751-759.
- BRANIGAN K. 1981, "Craft Specialization in Minoan Crete", in *Minoan Society*, 23-32.
- BRANIGAN K. 2001, "Aspects of Minoan Urbanism", in *Urbanism*, 38-50.
- BURKE B. 2001, "A Textile workshop in House II at Petras, Siteia", στο *Θ' Κρητολογικό Συνέδριο*.
- CADOGAN G. 1981, "The Rise of the Minoan Palaces", *BICS* 28, 164-165 (περίληψη).
- CADOGAN G. 1984, "A Minoan Thalassocracy?", in *Thalassocracy*, 13-15.
- CADOGAN G. 1987, "What Happened at the Old Palace of Knossos?", *FMP*, 71-74.

- CADOGAN G. 1997, "The role of the Pyrgos country house in Minoan Society", *FMV*, 99-103.
- CADOGAN G. 2000, "Domestic Life at Minoan Myrtos- Pyrgos", στο *Η Κρητολογικό Συνέδριο*, 169- 174.
- CAMERON C. M. 1991, "Structure Abandonment in Villages", in SCHIFFER M. B. (ed.) *Archaeological Method and Theory 3*, 155-194.
- CATLING E. A., CATLING H. W. & SMYTH D. 1979, "Knossos 1975: Middle Minoan III and Late Minoan I Houses by the Acropolis", *BSA* 74, 1-80.
- CAVANAGH W. G. & CURTIS M. (eds) 1998, *Post- Minoan Crete. Proceedings of the First Colloquium on Post-Minoan Crete held by the British School at Athens and the Institute of Archaeology, University College London, 10-11 November 1995. BSA, Studies 2.*
- CHERRY J. F. 1986, "Politics and palaces: some problems in Minoan state formation", *Peer Polity*, 19-45.
- CHRISTAKIS K. 1999, "Pithoi and food storage in Neopalatial Crete: a domestic perspective", in KENNETH D. T. (ed.), *Food Technology in its Social Context: Production, Processing and Storage, World Archaeology 31*, 1-20.
- CHRYSSOULAKI S. 1997, "Nerokourou Building I and its place in Neopalatial Crete", *FMV*, 27-32.
- CHRYSSOULAKI S. & PLATON L. 1987, "Relations between the Town and Palace of Zakros", *FMP*, 77-84.
- CIOREK-TORRELLO R. 1984, "An alternative model of room function from Grasshopper Pueblo, Arizona", *HIETALA*, 127-153.
- CRAWFORD S. 1981, "Re-evaluating Material Culture: Crawling Towards a Reconstruction of Minoan Society", *Minoan Society*, 47-54.
- CROWLEY J. L. 1995, "Images of Power in the Bronze Age Aegean", *Politeia*, 475-491.
- CUNNINGHAM T. F. 2001, "Variations on a Theme: Divergence in Settlement Patterns and Spatial Organization in the Far East of Crete during the Proto- and Neopalatial Periods", *Urbanism*, 72-86.
- CUNNINGHAM T. F. & DRIESSEN J. 2004, "Site by Site: Combining survey and excavation data to chart patterns of socio-political change in Bronze Age Crete", in CHERRY J. & ALCOCK S. (eds), *Site by site Survey: Comparative regional studies in the Mediterranean World*, Oxford, 57-73.
- D' AGATA A. L. 1992, "Late Minoan Crete and Horns of Consecration: A Symbol in action", in LAFFINEUR R. & CROWLEY J. L. (eds), *Εικόν. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology. Proceedings of the Fourth International Aegean Conference. University of Tasmania, Hobart. Australia, 6-9 April 1992. Aegaeum 8*, Liège, 247-256.
- DARQUE P. 1990, "Pour l'abandon du terme "mégaron", *Habitat Égéen Préhistorique*, 21-31.

- DAVIS E. N. 1995, "Art and Politics in the Aegean: The Missing Ruler", *Ruler*, 11-20.
- DAY P. 1995, "Pottery Production and Consumption in the Sitia Bay Area During the New Palace Period", *Achladiá*, 149-166.
- DAY P. 1997, "Ceramic exchange between towns and outlying settlements in Neopalatial eastern Crete", *FMV*, 219-228.
- DEFFONTAINES P. 1972, *L'homme et sa maison*, Paris.
- DRIESSEN J. 1982, "The Minoan Hall in Domestic Architecture on Crete: To be in Vogue in Late Minoan IA?", *Acta Archaeologica Lovaniensia* 21, 27-74.
- DRIESSEN J. 1989/ 90, "The Proliferation of Minoan Palatial Architectural Style (1): Crete", *Acta Archaeologica Lovaniensia* 28-29, 3 -23.
- DRIESSEN J. 1999, "The Dismantling of a Minoan Hall at Palaikastro (Knossians go Home?)", *Meletemata* (I), 227-235.
- DRIESSEN J. 2001, "History and Hierarchy. Preliminary Observations on the Settlement Pattern of Minoan Crete", *Urbanism*, 51-71.
- DRIESSEN J. 2002, " 'The King Must Die'. Some Observations on the use of Minoan Court Compounds": *Monuments of Minos*, 1-14.
- DRIESSEN J. & MacGILLIVRAY J. A. 1989, "The Neopalatial Period in East Crete", *Transition*, 99-111.
- DRIESSEN J. & SAKELLARAKIS J. 1997, "The Vathypetro-complex: some observations on its architectural history and function", *FMV*, 63-77.
- DRIESSEN J. & SCHOEP I. 1995, "The Architect and the Scribe. Political Implications of Architectural and Administrative Changes on MMII-LMIIIA Crete", *Politeia*, 649-664.
- EARLE T. 1990, "Style and iconography as legitimation in complex chiefdoms", in CONKEY M. W. & HASTORF C. A. (eds), *The uses of style in Archaeology*, Cambridge, 73-81.
- EVANS A. J. 1964, *The Palace of Minos at Knossos. A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as illustrated by the discoveries, I-IV. (London 1921-1935)*, New York (επανέκδοση).
- FERRING C. R. 1984, "Intrasite spatial patterning: its role in settlement-subsistence systems analysis", *HIETALA*, 116-126.
- FIANDRA E. 1995, "Phaistos Between MMII and LMI", *Z' Κρητολογικό Συνέδριο*, 329-339.
- FOTIADIS M. 1995, "Modernity and the Past-Still-Present: Politics of Time in the Birth of Regional Archaeological Projects in Greece", *AJA* 99, 1, 59-78.
- FOTOU V. 1990, "L'implantation des bâtiments en Crète à l'époque néopalatiale: aménagement du terrain et mode d'occupation du sol", *Habitat Égéen Préhistorique*, 45-73.
- FOTOU V. 1993, *New Light on Gournia. Unknown Documents of the Excavation at Gournia and other sites on the Isthmus of*

- Ierapetra* by Harriet Ann Boyd, *Aegaeum* 9. Université de Liège, University of Texas at Austin.
- GRAHAM J. W. 1960, "Windows, Recesses and the Piano Nobile in the Minoan Palaces", *AJA* 64, 329-333.
- GRAHAM J. W. 1960, "The Minoan Unit of Length and Minoan Palace Planning", *AJA* 64, 335-341.
- GRAHAM J. W. 1961, "The Minoan Banquet Hall. A study of the Blocks north of the Central Court at Phaistos and Mallia", *AJA* 65, 165-172.
- GRAHAM J. W. 1972, *The Palaces of Crete*, Princeton, New Jersey (γ' έκδοση).
- GRAHAM J. W. 1979, "Further Notes on Minoan Palace Architecture: 1. West Magazines and Upper Halls at Knossos and Mallia 2. Access to, and Use of, Minoan Palace Roofs", *AJA* 83 (no 1) 49-63, 64-69.
- HALLAGER E. 1990, "Upper floors in LM I houses", *Habitat Égéen Préhistorique*, 281-292.
- HALLAGER E. & PALSSON-HALLAGER B. 1995, "The Knossian Bull – Political Propaganda in Neopalatial Crete?", *Politeia*, 547-556.
- HAMILAKIS Y. 2002, "Too Many Chiefs? Factional Competition in Neopalatial Crete", *Monuments of Minos*, 179-199.
- HAZZIDAKIS J. 1934, *Les Villas Minoennes de Tylissos*, *Études Crétoises III*, Paris.
- HIGGINS M. D. & HIGGINS R. 1996, *A Geological Companion to Greece and the Aegean*, London.
- HITCHCOCK L. 1997, "The Minoan Hall System: Writing the Present out of the Past", *Meaningful Architecture 1997*, 14-44.
- HITCHCOCK L. 2000, *Minoan Architecture. A Contextual Analysis*. Jonsered, Sweden.
- HITCHCOCK L. A. 1998, "Blending the Local with the Foreign: Minoan Features at Ayia Irini, House A", in MENDONI L. G. & MAZARAKIS AINIAN A. J. (eds), *Kea-Kythnos: History and Archaeology. Proceedings of an International Symposium, Kea- Kythnos, 22- 25 June 1994, Athens*. Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 169-174.
- HODDER I. 1999, *The Archaeological Process*, Oxford, Massachusetts.
- HOGARTH D. G. 1899/1900, "Knossos. II. Early Town and Cemeteries", *BSA* VI, 70- 85.
- HOGARTH D. G. 1900/01, "Excavations at Zakro, Crete", *BSA* VII, 121- 149.
- HOOD S. 1981, "The "Country House" and Minoan Society", *Minoan Society*, 129-136.
- HOOD S. 1995, The Minoan Palace as Residence of Gods and Men, *Ζ' Κρητολογικό Συνέδριο*, 393- 407.
- HOOD S. 1997, "The Magico-Religious Background of the Minoan Villa", *FMV*, 105-116.
- HULT G. 1983, *Bronze Age Ashlar Masonry in the Eastern Mediterranean: Cyprus, Ugarit and Neighbouring Regions*, *SIMA* 66, Göteborg.

- JEBB R. C. 1886, "The Homeric House, in relation to the remains at Tiryns", *JHS VII*, 170- 188.
- JOHNSON M. 1996, *An Archaeology of Capitalism*, Oxford, Cambridge/Massachusetts.
- KANTA A. 1981, "Minoan and traditional Crete: some parallels between two cultures in the same environment": *Minoan Society 1981*, 155-162.
- KARDARA C. 1961, "Dyeing and Weaving Works at Isthmia", *AJA* 65, 261-266.
- KENT S.(ed) 1990, *Domestic Architecture and the Use of Space. An interdisciplinary cross-cultural study*. Cambridge, New York.
- KOEHL R. B. 1995, "The Nature of Minoan Kingship", *Ruler*, 23-36.
- KOPAKA C. 1984, *Aménagements intérieurs des habitations et activités domestiques en Crète et à Thera à l'Âge du Bronze*. Thèse de Doctorat, Université de Paris I.
- KOPAKA C. 1989, "Les foyers fixes en Crète du Bronze Moyen au Bronze Récent", *Transition*, 21-28.
- KOPAKA C. 1990, "Des pièces de repos dans l'habitat minoen du IIe millénaire avant J.-C. ? ", *Habitat Égéen Préhistorique*, 217-230.
- KOPAKA K. & PLATON L. 1993, "Ληνοί Μινωικοί. Installations minoenes de traitement des produits liquides", *BCH* 117, 35-101.
- KORSGAARD PEDERSEN M. 1997, "Minoan Halls in Neopalatial Buildings" (poster), *FMV*, 177.
- KROLL E. M. & PRICE T. D. (eds) 1991, *The Interpretation of Archaeological Spatial Patterning*, New York, London.
- LIDDELL H. G. & SCOTT R., *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης. Μεταφρασθέν εκ της Αγγλικής εις την Ελληνικήν υπό Ξ. Μόσχου*, Αθήναι, 1977 (επανέκδοση).
- LOCOCK M. 1997, "Meaningful Architecture", *Meaningful Architecture*, 1-13.
- MACDONALD C. F. 1997, "The Prelude to Mycenaean Crete", *Crète Mycénienne*, 267-274.
- MACDONALD C. F. & DRIESSEN J. 1988, "The Drainage System of the Domestic Quarter in the Palace at Knossos", *BSA* 83, 235-258.
- MACDONALD C. F. & DRIESSEN J. 1990, "The storm drains of the East Wing at Knossos", *Habitat Égéen Préhistorique*, 141-146.
- MACGILLIVRAY J. A. & DRIESSEN J. M. 1990, "Minoan settlement at Palaikastro", *Habitat Égéen Préhistorique*, 395-412.
- MANNING S. 1999a, *A test of time: the volcano of Thera and the chronology and history of the Aegean and east Mediterranean in the mid second millennium BC*, Oxford.
- MANNING S. 1999b, "Knossos and the Limits of Settlement Growth", *Meletemata*, 469-480.
- MARINATOS N. & BETANCOURT P. 1995, "The Minoan Household", *Ζ' Κρητολογικό Συνέδριο*, 591-595.
- MARKETOU T. 1988, "New Evidence on the Topography and Site History of Prehistoric Ialysos", in DIETZ S. & PAPACHRISTODOULOU

- I. (eds), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen, 27-33.
- McENROE J. C. 1982, "A typology of Minoan Neopalatial Houses", *AJA* 86, 3-19.
- McENROE J. C. 1990, "The significance of local styles in Minoan vernacular architecture", *Habitat Égéen Préhistorique*, 195-202.
- MCGUIRE R. H. 1983, "Breaking Down Cultural Complexity: Inequality and Heterogeneity", in SCHIFFER M. B. (ed), *Advances in Archaeological Method and Theory*, 6, 91-142.
- MICHAILIDOU A. 1990, "The Settlement of Akrotiri (Thera): a theoretical approach to the function of the upper storey": *Habitat Égéen Préhistorique*, 293-306.
- MOODY J. 1987, "The Minoan Palace as a Prestige Artifact", *FMP*, 235-240.
- MOODY J. & RACKHAM O. 1996, *The Making of the Cretan Landscape*, Manchester and New York.
- MOOK M. S. 2000, "Traditional Architecture and Archaeological Reconstruction at Kavousi", *Crete 2000*, 94-99.
- NEVETT L. C. 1999, *House and Society in the Ancient Greek World*. Cambridge.
- NIEMEIER W.-D. 1987, "On the function of the 'Throne Room' in the Palace of Knossos", *FMP*, 163-188.
- NIXON L. 1987, "Neo-palatial Outlying Settlements and the Function of the Minoan Palaces", *FMP*, 95-99.
- NORDFELDT A. C. 1997, "On possible Minoan Halls in Art", *FMV*, 179-184.
- NOWICKI K. 1990, "The West Siteia Mountains at the turn of the Bronze and Iron Ages", *Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège, Aegaeum* 6, Liège.
- PALYVOU C. 1987, "Circulatory Patterns in Minoan Architecture", *FMP*, 195-203.
- PALYVOU C. 1999, "Theran Architecture through the Minoan Looking Glass", *Meletemata*, 609-615.
- PELON O. 1986, "Un dépôt de fondation au palais de Malia", *BCH* 110, 3-19.
- PELON O. 1990, "La naissance des palais dans le Proche-Orient et dans l'Égée: contribution à l'étude du développement d'un système architectural", *Habitat Égéen Préhistorique*, 265-279.
- PLATON L. 1988, *The workshops and working areas of Minoan Crete: the evidence of the palace and town of Zakros for a comparative study*. Phd Thesis, University of Bristol.
- PLATON L. 1990, "L'urbanisme minoen. B. Espace intérieur et espace extérieur dans la ville minoenne", *Habitat Égéen Préhistorique*, 381-393.
- PLATON L. 1997, "The Minoan 'villa' in eastern Crete. Riza, Akhkladia, and Prophetes Elias, Praisos: two different specimens in one category?", *FMV*, 187-202.
- PLATON L. 2002, "The Political and Cultural Influence of the Zakros Palace on Nearby Sites and in a Wider Context", *Monuments of Minos*, 145-156.

- PLATON N. 1981, *La civilisation égéenne. Du Néolithique au Bronze Récent*, Paris.
- POBLOME J. & DUMON C. 1987/88, "A Minoan Building Program? Some Comments on the Unexplored Mansion at Knossos", *Acta Archaeologica Lovaniensia* 26-27, 69-73.
- POURSAT J.-C. 1987, "Town and Palace at Mallia in the Protopalatial Period", *FMP*, 75-76.
- POURSAT J.-C., TREUIL R., ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ Χ. 2000, "Οι οικιακές δραστηριότητες στο Quartier Mu. Η άλεση και η υφαντική" *Η Κρητολογικό Συνέδριο*, 99- 114.
- PREZIOSI D. 1983, *Minoan Architectural Design*, Berlin.
- RAPOPORT A. (ed) 1976, *The Mutual Interaction of People and their Built Environment. A Cross-Cultural Perspective*. Chicago.
- REHAK P. 1995, "The Use and Destruction of the Minoan Stone Bull's Head Rhyta", *Politeia*, 435-460.
- RENFREW C. 1972, *The Emergence of Civilization: the Cyclades and the Aegean in the third Millennium B. C.*, London.
- RENFREW C. 1982, "Socio-economic change in ranked societies", in RENFREW C. & SHENNAN S. (eds), *Ranking, resource and exchange. Aspects of the archaeology of early European society*, Cambridge University Press, 1-8.
- RENFREW C. 1986, "Introduction: peer polity interaction and sociopolitical change", *Peer Polity*, 1-18.
- RENFREW C. 1999, "The Loom of Language and the Versailles Effect", *Meletemata*, 711-720.
- RETHEMIOTAKIS G. 1999, "The Hearths of the Minoan Palace at Galatas", *Meletemata*, 721-728.
- RETHEMIOTAKIS G. 2002, "Evidence on Social and Economic Changes at Galatas and Pediada in the New-Palace Period", *Monuments of Minos*, 55-69.
- ROSSIGNOL J. & WANDSNIDER L. (eds) 1992, *Space, Time, and Archaeological Landscapes*, New York, London.
- RUPP D. W. & TSIPOPOULOU M. 1999, "Conical Cup Concentrations at Neopalatial Petras: A Case for a Ritualized Reception Ceremony with Token Hospitality", *Meletemata*, 729-739.
- SARPAKI A. 1999, "The Study of Palaeodiet in the Aegean: Food for Thought", in VAUGHAN S. J. & COULSON W. D. E. (eds), *Palaeodiet in the Aegean. Papers from a colloquium held at the 1993 meeting of the Archaeological Institute of America in Washington D. C.*, Oxbow Books, 115-121.
- SAUNDERS T. 1990, "The Feudal Construction of Space: Power and domination in Nucleated Village", *Social Archaeology of Houses*, 181-196.
- SCHAAR K. 1990, "Aegean house form: a reflection of cultural behaviour", *Habitat Égéen Préhistorique*, 173-182.
- SCHOEP I. 2000, "Private Administration on Minoan Crete?", *Η Κρητολογικό Συνέδριο*, 211- 217.

- SCHOEP I. 2001, "Managing the Hinterland: The Rural Concerns of Urban Administration", *Urbanism*, 87-102.
- SCHOEP I. 2002, "The State of the Minoan Palaces or the Minoan Palace State?", *Monuments of Minos*, 15-33.
- SHAW J. W. & SHAW M. C. 1995, *Kommos. An Excavation on the South Coast Of Crete*, Princeton, New Jersey.
- SHAW J. W. & SHAW M. C. 1997, "Mycenaean Kommos": *Crète Mycénienne 1997*, 423-434.
- SHAW J. W. 1973, *Minoan Architecture: Materials and Techniques: Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, 49, Nuova Serie 33 (1971), Roma, Istituto Poligrafico dello Stato.
- SHAW J. W. 1982/86, "Excavations at Kommos (Crete)", *Hesperia* 1977-1982, 1984, 1986.
- SHAW J. W. 1983, "The Development of Minoan Orthostates", *AJA* 87, 213-216.
- SHAW J. W. 1987, "A 'Palatial' Stoa at Kommos", *FMP*, 101-110.
- SHAW J. W. 1999, "A Tale of three Bases. New Criteria for Dating Minoan Architectural Features", *Meletemata*, 761-767.
- SHAW J. W. 2002, "The Minoan Palatial Establishment at Kommos. An Anatomy of its History, Function, and Interconnections", *Monuments of Minos*, 99-110.
- SOETENS S. 2004, *Minoan Peak Sanctuaries: Building a Cultural Landscape through GIS Approach*. Dissertation Thesis, Université Catholique de Louvain, (unpublished).
- SOLES J. S. 1979, "The Early Gournia Town", *AJA* 83, 2, 149-167.
- SOLES J. S. 1991, "The Gournia Palace", *AJA* 95, 1, 17-78.
- SOLES J. S. 2002, "A Central Court at Gournia", *Monuments of Minos*, 123-132.
- STRASSER T. F. 1999, "Bothroi in the Aegean Early Bronze Age", *Meletemata*, 813-817.
- TOURNAVITOU I. 1988, "Towards an Identification of a Workshop Space", in FRENCH E. B. & WARDLE K. A. (eds), *Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986*. Bristol, 447-467.
- TREUIL R., DARCQUE P., POURSAT J.-CL. & TOUCHAIS G. 1996, *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου*, (ελλ. μτφρ.), Καρδαμίτσας, Αθήνα.
- TRIGGER B. G. 1990, "Monumental architecture: a thermodynamic explanation of symbolic behaviour", in BRADLEY R. (ed.), *Monuments and the Monumental*, *World Archaeology* 22, 2, 119-132.
- TSIPOPOULOU M. 1989, *Archaeological Survey at Aghia Photia, Siteia, SIMA 1989* (pocket-book), Partille.
- TSIPOPOULOU M. 1994/95, "Petras", *AR* 41, 69-70.
- TSIPOPOULOU M. 1997, "Palace-Centered Policies in Eastern Crete: Neopalatial Petras and its Neighbors", in AUFRECHT W. E., MIRAUX

- N. A. & GAULEY S. W. (eds), *Urbanism in Antiquity. From Mesopotamia to Crete*, Sheffield, 263-277.
- TSIPOPOULOU M. 1999a, "Before, During, After: the Architectural Phases of the Palatial Building at Petras, Siteia", *Meletemata*, 847-855.
- TSIPOPOULOU M. 1999b, "From Local Centre to Palace: The Role of Fortification in the Economic Transformation of the Siteia Bay Area, East Crete", *Polemos*, 179-189.
- TSIPOPOULOU M. 2002, "Petras, Siteia: The Palace, the Town, the Hinterland and the Protopalatial Background", *Monuments of Minos*, 133-144.
- TSIPOPOULOU M. 2003, "Counting Sherds at Neopalatial Petras, Siteia, East Crete: Integrating ceramic analysis with architectural data", in D. PAPACONSTANTINO (ed.), *Deconstructing context: A Critical Approach to Archaeological Practice*, Thessaloniki (forthcoming).
- TSIPOPOULOU M. & DIERCKX H. 2001, «Υστερομινωικό ΙΑ Σπίτι στον Πετρά Σητείας. Δομή, λειτουργία και κατανομή των ευρημάτων», *Θ' Κρητολογικό Συνέδριο*.
- TSIPOPOULOU M. & HALLAGER E. 1996a, "A New Hieroglyphic Archive from Petras, Siteia", *Kadmos* 35.
- TSIPOPOULOU M. & HALLAGER E. 1996b, "Inscriptions with Hieroglyphs and Linear A from Petras, Siteia", *SMEA* 37, Roma, 7-46.
- TSIPOPOULOU M. & PAPACOSTOPOULOU A. 1997, " 'Villas' and villages in the hinterland of Petras, Siteia", *FMV*, 203-214.
- TZEDAKIS Y. & CHRYSOULAKI S. 1987, "Neopalatial Architectural Elements in the Area of Chania", *FMP*, 111-115.
- VAN DE MOORTELE A. 2002, "Pottery as a Barometer of Economic Change: From the Protopalatial to the Neopalatial Society in Central Crete", *Labyrinth Revisited*, 189-211.
- VAN EFFENTERRE H. 1979, "Odyssée VII, v. 105-110 et les auges doubles de Mallia", *Revue des Etudes Grecques* 92, 438-439, xii.
- VAN EFFENTERRE H. 1987, "The Function of Monumentality in the Minoan Palaces", *FMP*, 85-87.
- VAN EFFENTERRE H. & VAN EFFENTERRE M. 1997, "Towards a study of Neopalatial "villas": modern words for Minoan things", *FMV*, 9-13.
- WALBERG G. 1994, "The Function of the Minoan Villas", in RUTKOWSKI B. (ed.), *Aegean Archaeology*, 1, Warsaw, 49-53.
- WARREN P. 1972, *Myrtos. An Early Bronze Age Settlement in Crete. BSA, Suppl.*, 7.
- WARREN P. 1980-81, "Knossos: Stratigraphical Museum Excavations 1978-81", *AR*, 73-92.
- WARREN P. 1987, "The Genesis of the Minoan Palace": *FMP*, 47-56.
- WARREN P. & HANKEY V. 1989, *The Aegean Bronze Age Chronology*, Bedminster, Bristol.
- WATERHOUSE H. 1981, "Middle Minoan Houses", *Minoan Society*, 311-322.

- WATROUS L. V. 1984, "Ayia Triada: A New Perspective on the Minoan Villa", *AJA* 88, 2, 123-134.
- WATROUS L. V. & BLITZER H. 1999, "The Region of Gournia in the Neopalatial Period", *Meletemata*, 905-909.
- WEINGARTEN J. 1987, "Seal-use at LM IB Ayia Triada: a Minoan Elite in Action, I. Administrative Considerations", *Kadmos* 26, 1, 1-43.
- WHITELAW T. M. 1981, "The Settlement at Fournou Korifi, Myrtos and aspects of Early Minoan social organization", *Minoan Society*, 323-345.
- WHITELAW T. M. 2001, "From Sites to Communities: Defining the Human Dimensions of Minoan Urbanism", *Urbanism*, 15-37.
- WIENER M. H. 1984, "Crete and the Cyclades in LM I: The tale of the conical cups", *Thalassocracy*, 17-26.
- WILD J. P. 1988, *Textiles in Archaeology*, *Shire Archaeology*, 56.
- YANNOULI E. 1992, *Reason in Architecture: The Component of Space. A Study of Domestic and Palatial Buildings of Bronze Age Greece*. Ph. D. (dissertation), Christ's College, University of Cambridge.
- ZOIS A. A. 1982, "Gibt es Vorläufer der minoischen Paläste auf Kreta? Ergebnisse neuer Untersuchungen", in PAPENFUSS D. & STROCKA V. M. (eds), *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern. Tagungsbeiträge eines Symposiums der Alexander von Humboldt- Stiftung Bonn- Bad Godesberg veranstaltet vom 25- 30 November 1979 in Berlin*. Mainz am Rhein, 207-215.
- ZOIS A. A. 1990, "Pour un schéma évolutif de l'architecture minoenne: A. Les fondations. Techniques et morphologie": *Habitat Égéen Préhistorique*, 75-93.

B) Ελληνική

- ΔΑΒΑΡΑΣ Κ. 1972, «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔ* 27, 650-653.
- ΔΑΒΑΡΑΣ Κ. 1973, «Νέαι έρευναι εις την ελλειψοειδή οικίαν Χαμαιζίου», *Γ' Κρητολογικό Συνέδριο*, 46-53.
- ΔΑΒΑΡΑΣ Κ. 1985, «Αρχιτεκτονικά Στοιχεία της ΥΜ ΙΒ Έπαυλης του Μακρύγιαλου», *Ε' Κρητολογικό Συνέδριο*, 77-92.
- ΖΩΗΣ Α. 1972, «Ανασκαφή εις Βασιλικής Ιεράπετρας (1970 και 1972)», *ΠΑΕ*, 274-309.
- ΖΩΗΣ Α. 1973, *Κρήτη- Εποχή του Λίθου*, στο: Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις, 18. Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος, Αθήνα.
- ΖΩΗΣ Α. 1976, *Βασιλική Ι: νέα αρχαιολογική έρευνα εις το Κεφάλι πλησίον του χωρίου Βασιλική Ιεράπετρας*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 83, Αθήνα.

- ΖΩΗΣ Α. 1996, *Κνωσός –Το εκστατικό όραμα. Σημειωτική και Ψυχολογία μιας αρχαιολογικής περιπέτειας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- ΖΩΗΣ Α. 1997, *Κρήτη: Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Αρχαιολογία και Ιστορία σχεδόν όλων των θέσεων της νήσου από τις πιο ανατολικές ως τις πιο δυτικές περιοχές, 1-7*, ΑΠΟΔΕΞΙΣ: Αρχαιολογικά Μελετήματα, Θεωρία και Πράξη, Αθήνα.
- ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ Ν. Μ. 1956, “Μέγαρον“: *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier a l’occasion du 25e anniversaire de leur arrivée en Grèce, I*. Athènes, Collection de l’Institut Français d’Athènes, 293-316.
- ΚΟΥΡΤΙΟΣ ΕΡΝΕΣΤΟΣ (Curtius Ernst) 1898, *Ελληνική Ιστορία, μεταφρασθείσα εκ της Γερμανικής υπό Σπυρίδωνος Λάμπρου, I*, Εν Αθήναις, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Βιβλιοπωλείον Καρόλου Μπέκ.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Δ. 1970, *Παραδόσεις Ιστορίας Αρχιτεκτονικής. Προϊστορική και Πρωτοϊστορική Ελλάς, II/1*. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα.
- ΛΑΝΑΡΑΣ Β. 2002, *Αποθέσεις Θεμελίωσης στο Προϊστορικό Αιγαίο: η Περίπτωση του Ακρωτηρίου Θήρας*. Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, (αδημοσίευτο).
- ΛΕΜΠΕΣΗ Α. 1976, «Ο Οικίσκος των Αρχανών», *ΑΕ*, 12- 43.
- ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ Σ. 1949, «Ανασκαφαί Βαθυπέτρου Αρχανών (Κρήτης)», *ΠΑΕ*, 100-109.
- ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ Σ. 1951, «Ανασκαφαί μεγάρου Βαθυπέτρου (Κρήτης)», *ΠΑΕ*, 258-272.
- ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ Σ. 1952, «Ανασκαφαί εν Βαθυπέτρω Κρήτης», *ΠΑΕ*, 592-610.
- ΜΕΛΑΣ Μ. & ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ Ε. 2000, «Ανασκαφή Μινωικής Βίλλας στην Κάρπαθο, 1992- 1994» *Η΄ Κρητολογικό Συνέδριο*, 281-298.
- ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ Α. 1986, «Το δωμάτιο με τον κίονα στο μινωικό σπίτι», *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη, 509-525.
- ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ Α. 1993, *Κνωσός. Πλήρης Οδηγός του Ανακτόρου του Μίνωα*, Αθήνα.
- ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ Α. 2001, *Ακρωτήρι Θήρας: η μελέτη των ορόφων στα κτήρια του οικισμού*, Αθήνα, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- ΜΟΣΧΟΒΗ Γ. & ΓΙΑΠΙΤΖΟΓΛΟΥ Κ. 2002, «Λαξευτά πατητήρια και πιεστήρια στην Κρήτη: μια τυπολογική και τοπογραφική προσέγγιση»: *Οίνος παλαιός ηδύποτος*, 169-188.
- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γ. 1998, *Λεξικό της νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα.
- ΜΠΟΝΙΑΣ Ζ. Ι. 1986, «Μινωικές Επαύλεις», *ΑΔ 34 (1979)*, 43-55.
- ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ Χ. 1985, «Μινωικοί αποθέτες θεμελίωσης», *Ε΄ Κρητολογικό Συνέδριο*, 248-257.
- ΝΤΟΥΜΑΣ Χ. 1975, «Ανασκαφή Θήρας», *ΠΑΕ*, 212-229.
- ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ Σ. 1922, «Μινωικόν Μέγαρον Νίρου», *ΑΕ*, Αθήνα.
- ΠΑΛΥΒΟΥ Κ. 1999, *Ακρωτήρι της Θήρας. Η Οικοδομική Τέχνη*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 183, Αθήνα.

- ΠΕΡΑΚΗ Ε. 2004, *Δημογραφικές Προσεγγίσεις στην Αρχαιολογία. Πληθυσμιακές ενδείξεις από την οικιστική της Εποχής του Χαλκού: Το παράδειγμα της Ανατολικής Κρήτης*. Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, (αδημοσίευτο).
- ΠΛΑΤΩΝ Λ. 2000, «Ανακτορικά Χαρακτηριστικά στη Μινωική Οικιακή Αρχιτεκτονική», *Η΄ Κρητολογικό Συνέδριο*, 51- 77.
- ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1951, «Ανασκαφή μινωικών οικιών εις Πρασά Ηρακλείου», *ΠΑΕ*, 246-257.
- ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1952α, «Μινωική έπαυλις Σητείας», *ΠΑΕ*, 636-639.
- ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1952β, «Μεσομινωική Ι οικία Ρίζας Αχλαδιών», *ΠΑΕ*, 646-648.
- ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1952γ, «Το ιερόν Πισκοκεφάλου Σητείας», *ΠΑΕ*, 631-636.
- ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1953, «Συνέχισις της ανασκαφής της μινωικής επαύλεως της Σητείας», *ΠΑΕ*, 288-291.
- ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1954, «Ανασκαφή της μινωικής επαύλεως Σητείας», *ΠΑΕ*, 361-363.
- ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1955, «Μινωική Αγροικία Ζου Σητείας», *ΠΑΕ*, 288-293.
- ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1956, «Ανασκαφή Μινωικής Αγροικίας εις Ζου Σητείας», *ΠΑΕ*, 231- 240.
- ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1959, «Ανασκαφή Αχλαδιών Σητείας», *ΠΑΕ*, 210- 217.
- ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1960, «Ανασκαφή Χόνδρου Βιάννου», *ΠΑΕ*, 283-293 και: «Ανασκαφή Περιοχής Πραισού», 294- 307.
- ΠΛΑΤΩΝ Ν. 1974, *Ζάκρος, Το Νέον Μινωικόν Ανάκτορον*, Αθήνα.
- ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ Γ. 1992, «Χρονικά» Β2, *ΑΔ* 42 (1987).
- ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ Γ. 1994-96, «Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1992-94: Γαλατάς», *Κρητική Εστία* 5, 317-322.
- ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ Γ. 1997, «Το Μινωικό «κεντρικό κτίριο» στο Καστέλλι Πεδιάδας», *ΑΔ* 47-48, (1992-93), 29- 64.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ Γ. & ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ Ε. 1997, *Αρχάνες*, Άμμος, Αθήνα.
- ΤΖΑΧΙΛΗ ΙΡ. 1997, *Υφαντική και Υφάντρες στο Προϊστορικό Αιγαίο 2000-1000 π.Χ.*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ Μ. 1988α, «Αρχαιολογικές ειδήσεις. Νομός Λασιθίου, Επαρχία Σητείας: Πετράς», *Κρητική Εστία* 2 (περίοδος Δ΄), 336-338.
- ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ Μ. 1988β, «Μινωικά Ευρήματα στην Πόλη της Σητείας. Οι Έρευνες των Πέντε Τελευταίων Ετών», *Αρχαιολογία* 28, 44-49.
- ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ Μ. 1989/90, «Αρχαιολογικές ειδήσεις. Νομός Λασιθίου, Επαρχία Σητείας: Πετράς», *Κρητική Εστία* 3 (περίοδος Δ΄), 293-295.
- ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ Μ. 1990, «Νέα Στοιχεία για τη Μινωική Κατοίκηση στην Περιοχή της Πόλης της Σητείας», *ΣΤ΄ Κρητολογικό Συνέδριο*, 305-321.
- ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ Μ. 1991α, «Έρευνα στον Πετρά Σητείας 1987», *ΑΑΑ* 20 (1987), 11- 30.

- ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ Μ. 1991β, «Έρευνα στον Πετρά και στον κόλπο Σητείας» (1988), *ΑΔ 41 (1986)*, 340-400.
- ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ Μ. 1993, «Ανασκαφικές εργασίες. Σητεία, Πετράς», *ΑΔ 48*, 493-495, 498-499.
- ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ Μ. 1995, «Κεραμικά σημεία από την Ανασκαφή του Πετρά Σητείας (1989-1990)», *Ζ' Κρητολογικό Συνέδριο*, 931-971.
- ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ Μ. & WEDDE Μ. 2000, «Διαβάζοντας ένα Παλίμψηστο: Στρωματογραφικές Τομές στο Ανακτορικό Κτίριο του Πετρά Σητείας», *Η' Κρητολογικό Συνέδριο*, 359-377.
- ΤΣΟΥΝΤΑΣ Χ. 1888, «Ανασκαφαί Μυκηνών του 1886», *ΠΑΕ 1886*, Αθήνησιν, Εκ του Τυπογραφείου των Αδελφών Περρή, 59-79.
- ΤΣΟΥΝΤΑΣ Χ. 1893, *Μυκήναι και Μυκηναίος Πολιτισμός*. Αθήνησιν, Παρά το Βιβλιοπωλείω της Εστίας.
- ΦΑΣΟΥΛΑΣ Χ. 2000, *Οδηγός Υπαίθρου για τη Γεωλογία της Κρήτης*, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο.
- ΧΑΜΗΛΑΚΗΣ Γ. 1995, «Μινωική Αρχαιολογία: προς μια Κοινωνικοοικολογική Προσέγγιση», *Ζ' Κρητολογικό Συνέδριο*, 981-1004.
- ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ Γ. 1987, «Περί του Αρχαιολογικού Μνημείου γενικά. Μερικές εισαγωγικές παρατηρήσεις σχετικά με την προσέγγιση του αρχαιολογικού μνημείου», *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη, 981-989.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΟΣ Γ., ΜΟΣΧΟΒΗ Γ., ΚΟΠΑΚΑ Κ., ΔΡΟΣΙΝΟΥ Π. 2000, «Λαξευτά Πατητήρια στη Γαύδο», *Η' Κρητολογικό Συνέδριο*, 557-580.
- ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ Σ. 1987, «Ξερή Καρά Αρχανών»: *Ειλαπίνη. Τόμος τιμητικός για τον Καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο, 283-290.
- ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ Σ. 2000, «Εργαστηριακές Εγκαταστάσεις στην Περιοχή Ζάκρου», *Η' Κρητολογικό Συνέδριο*, 581- 597.

ΜΑΥΡΟΥΔΗ ΝΕΚΤΑΡΙΑ

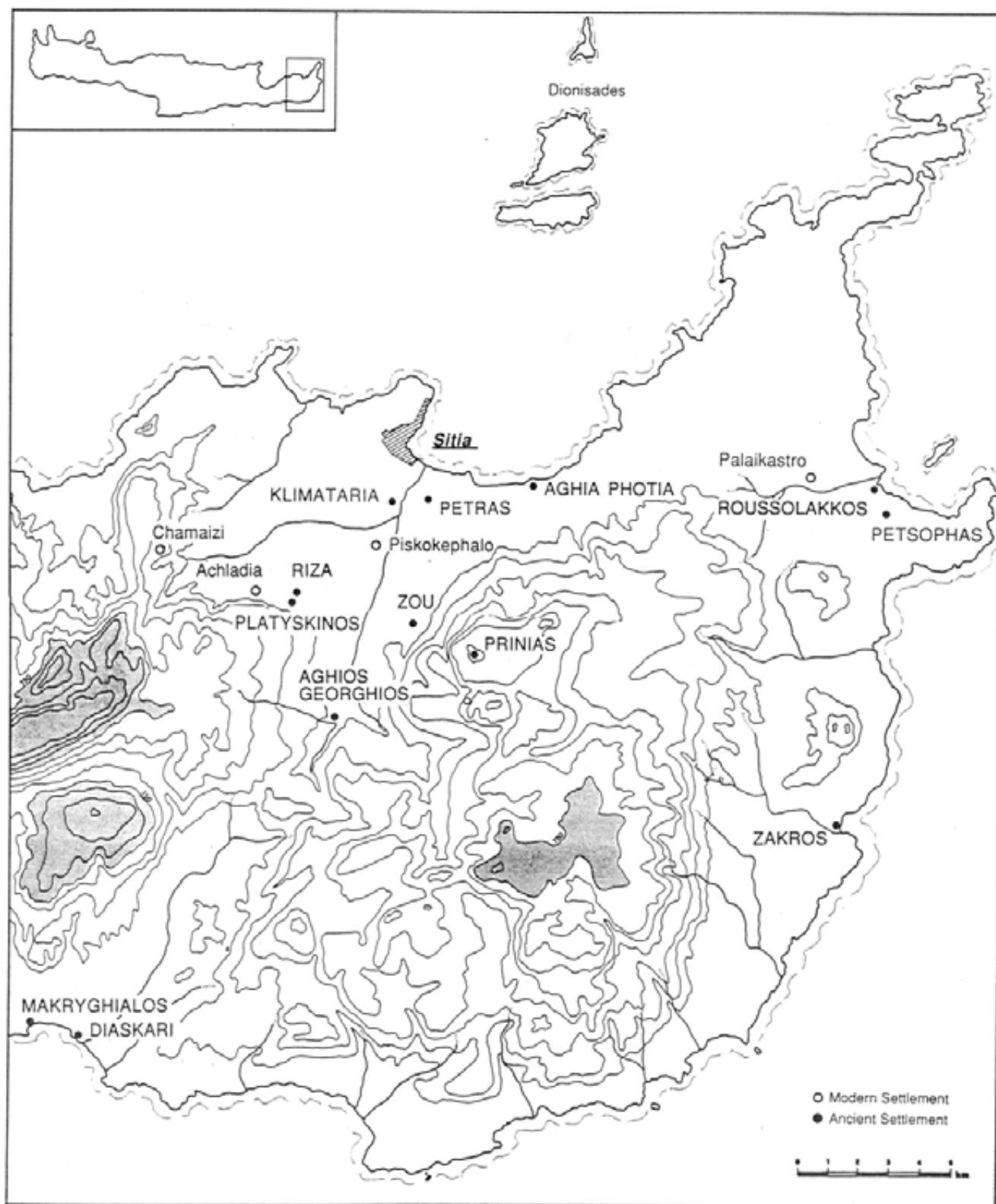
---

*Προσεγγίσεις της οικιακής αρχιτεκτονικής στην Κρήτη
κατά τη Νεοανακτορική περίοδο.*

Το παράδειγμα του Σπιτιού ΙΙ στον Πετρά Σητείας

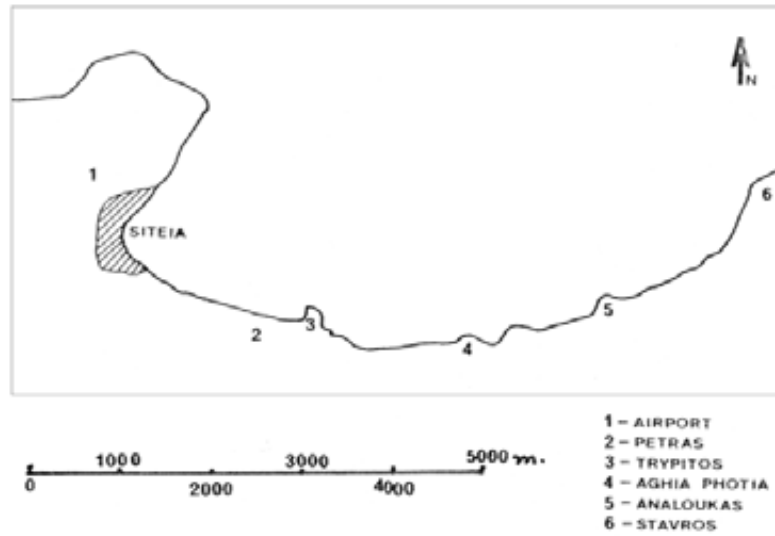

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

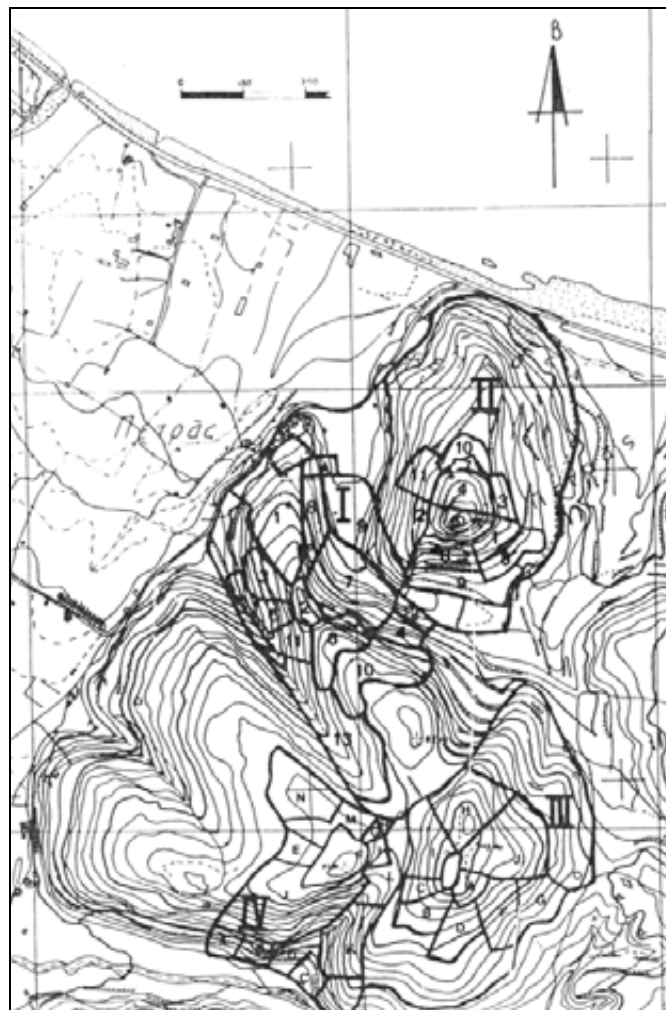

1. Χάρτης με νεοανακτορικές θέσεις της Α Κρήτης και της κοιλάδας της Σητείας κατά μήκος του Στόμιου ποταμού (TSIPOPOULOU & VAGNETTI, *Achladia* 1995, εικ. 1).

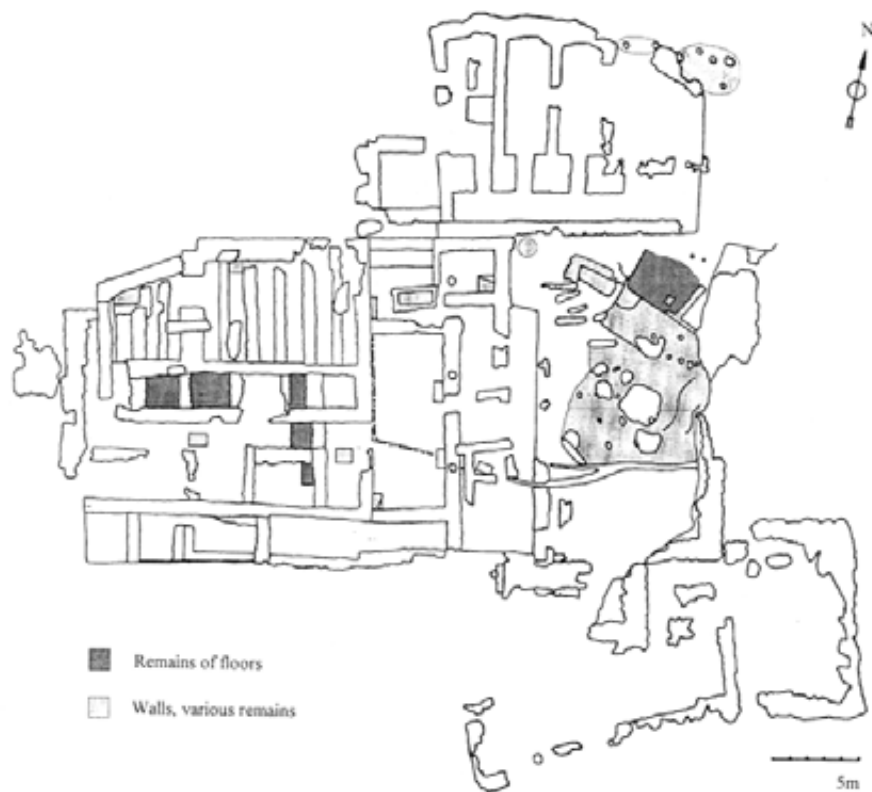

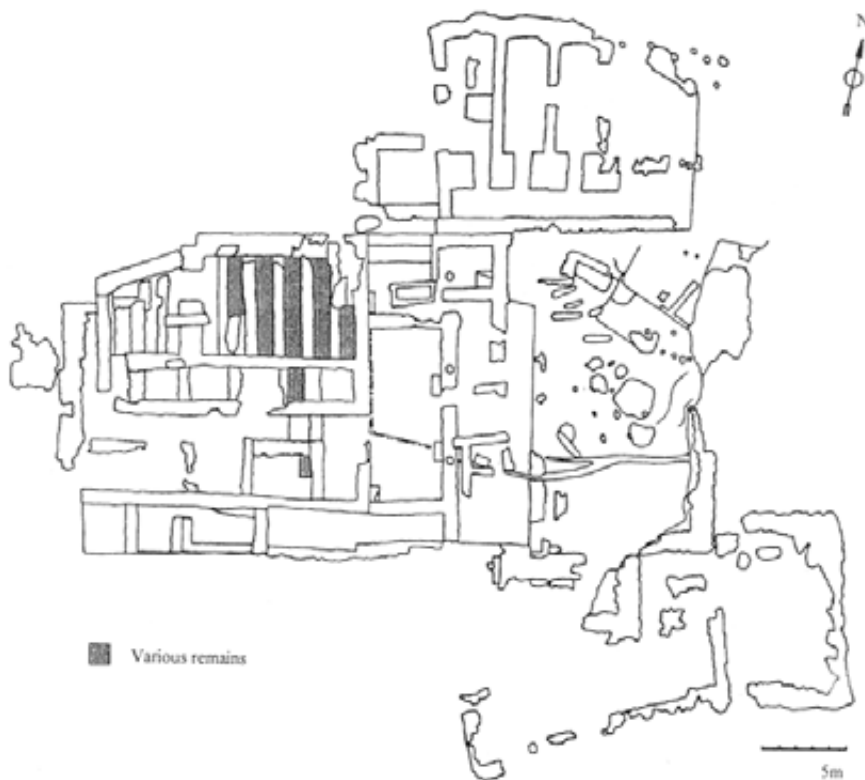
2α. Χάρτης αρχαιολογικών θέσεων του κόλπου Σητείας (ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ 1989, *Archaeological Survey at Aghia Photia, Siteia*, εικ. 1).

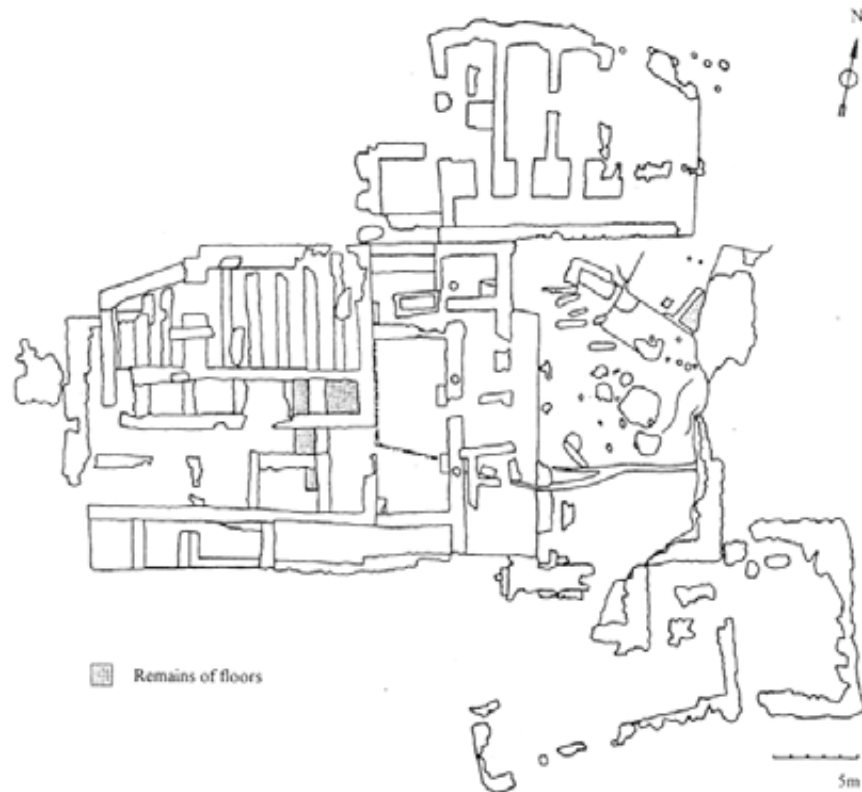
2β. Χάρτης της επιφανειακής έρευνας στον Πετρά Σητείας (ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ, ΣΤ' *Κρητολογικό* 1990, σχ. 7).

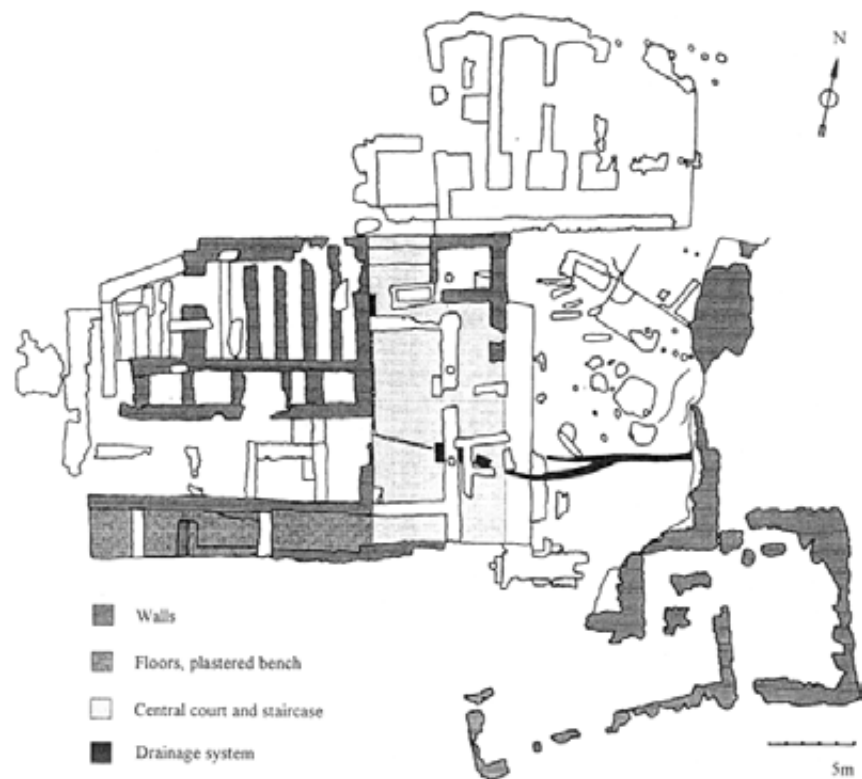
3. ΠΙΜ ΙΙΒ κατάληψη στην περιοχή του κεντρικού κτηρίου (ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ, *Meletemata 1999*, πιν. CLXXXVII b).

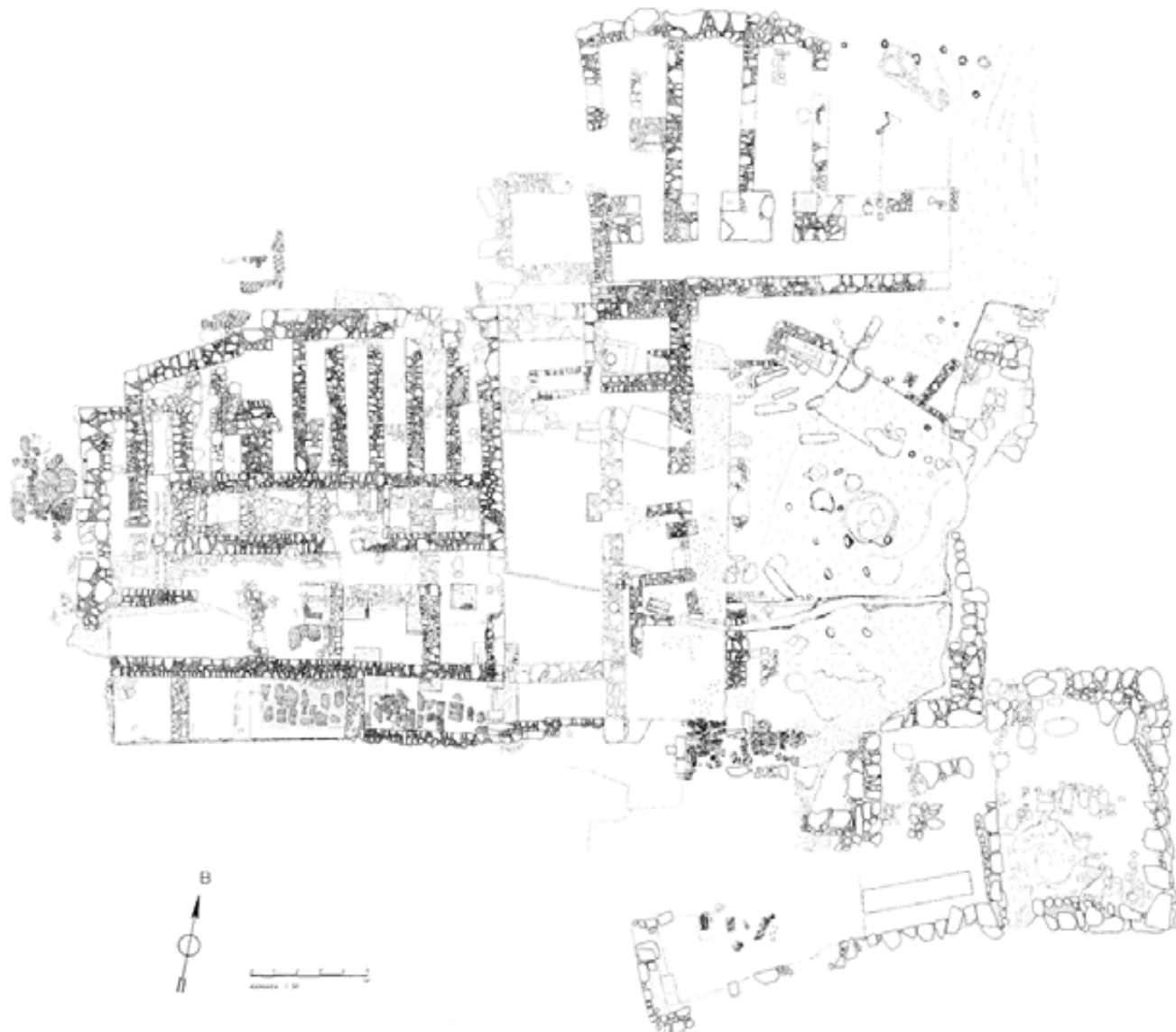
4. ΠΙΜ ΙΙΙ/ ΜΜ ΙΑ κατάληψη στην περιοχή του κεντρικού κτηρίου (ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ, *Meletemata 1999*, πιν. CLXXXVIIIa).

5. MM IB/ MM IIA κατάληψη στην περιοχή του κεντρικού κτηρίου (TΣIΠOΠOYΛOY, *Meletemata* 1999, πιν. CLXXXVIIIb).

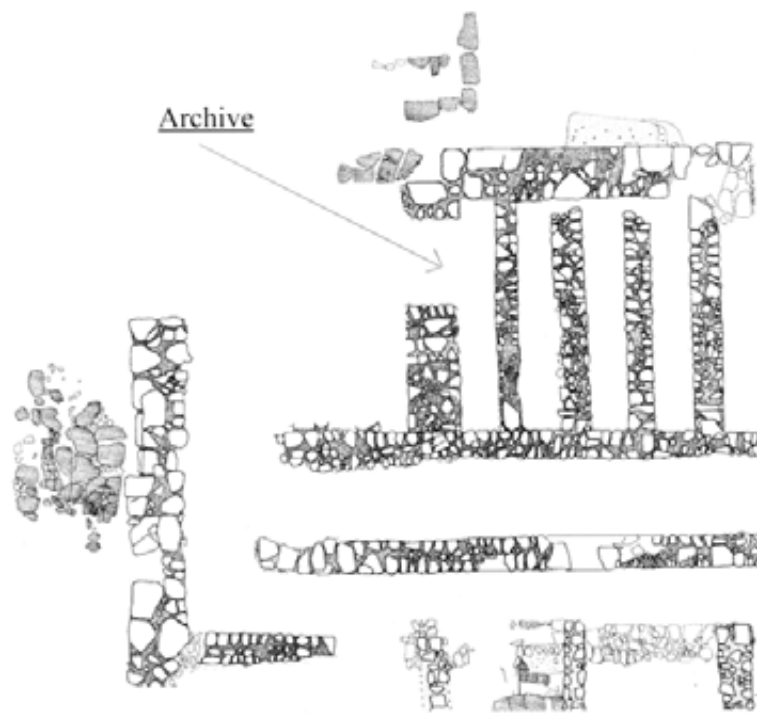
6. MM IIA/ MM IIB: παλαιοανακτορική φάση κεντρικού κτηρίου (TΣIΠOΠOYΛOY, *Meletemata* 1999, πιν. CLXXXIXa).

7. Κάτοψη κεντρικού κτηρίου του Πετρά (ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ, *Rethinking Minoan Palaces* 2002, πιν. XXXVIII).

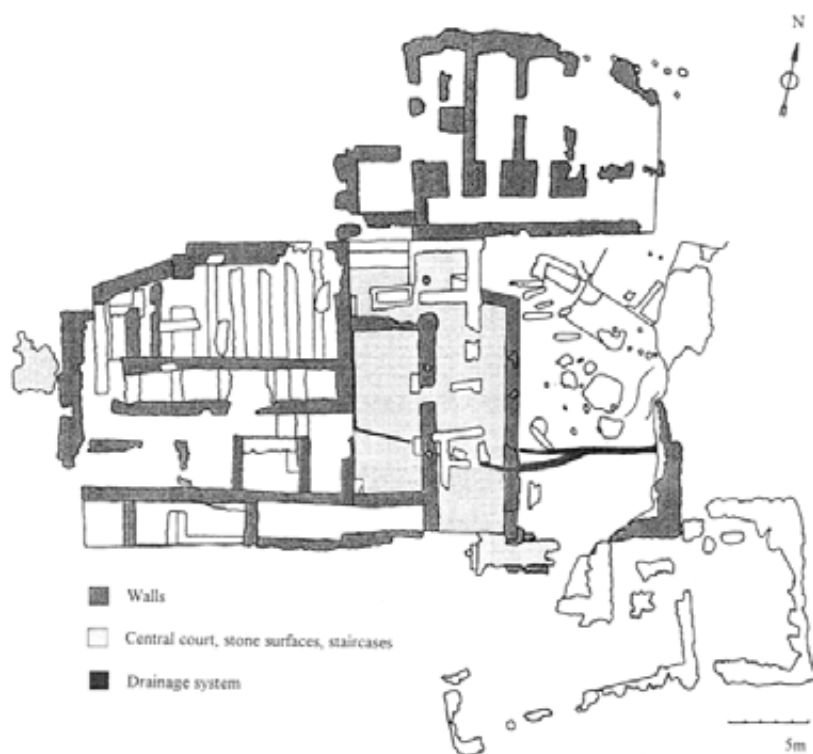
8α. Ο παλαιοανακτορικός αναλημματικός τοίχος, η πυργοειδής προεξοχή και το ορθογώνιο κτήριο (TΣΙΠΟΡΟΥΛΟΥ, *Rethinking Minoan Palaces 2002*, πιν. XLα).

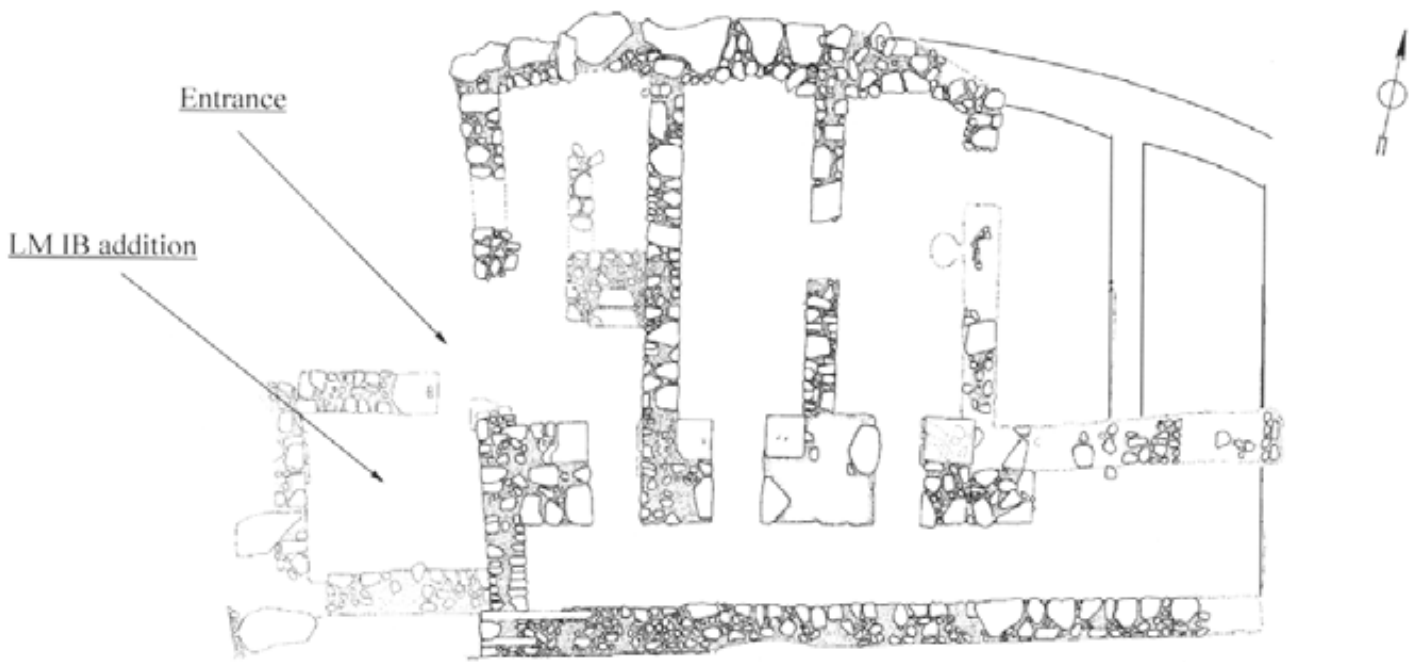
8β. Κάτοψη παλαιοανακτορικής ΒΔ εισόδου, με σημειωμένη τη θέση αποκάλυψης του ιερογλυφικού αρχείου (TΣΙΠΟΡΟΥΛΟΥ, *Rethinking Minoan Palaces 2002*, πιν. XLβ).

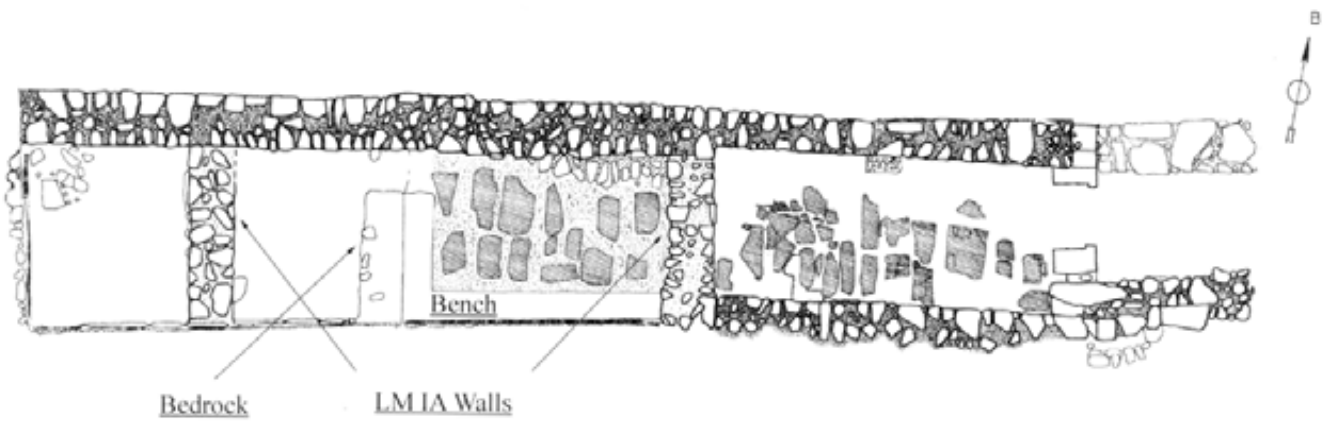
9. MM III/ YM IA: α΄ φάση νεοανακτορικού κεντρικού κτηρίου (TΣIΠOΠOYΛOY, *Meletemata 1999*, πιν. CLXXXIXb).

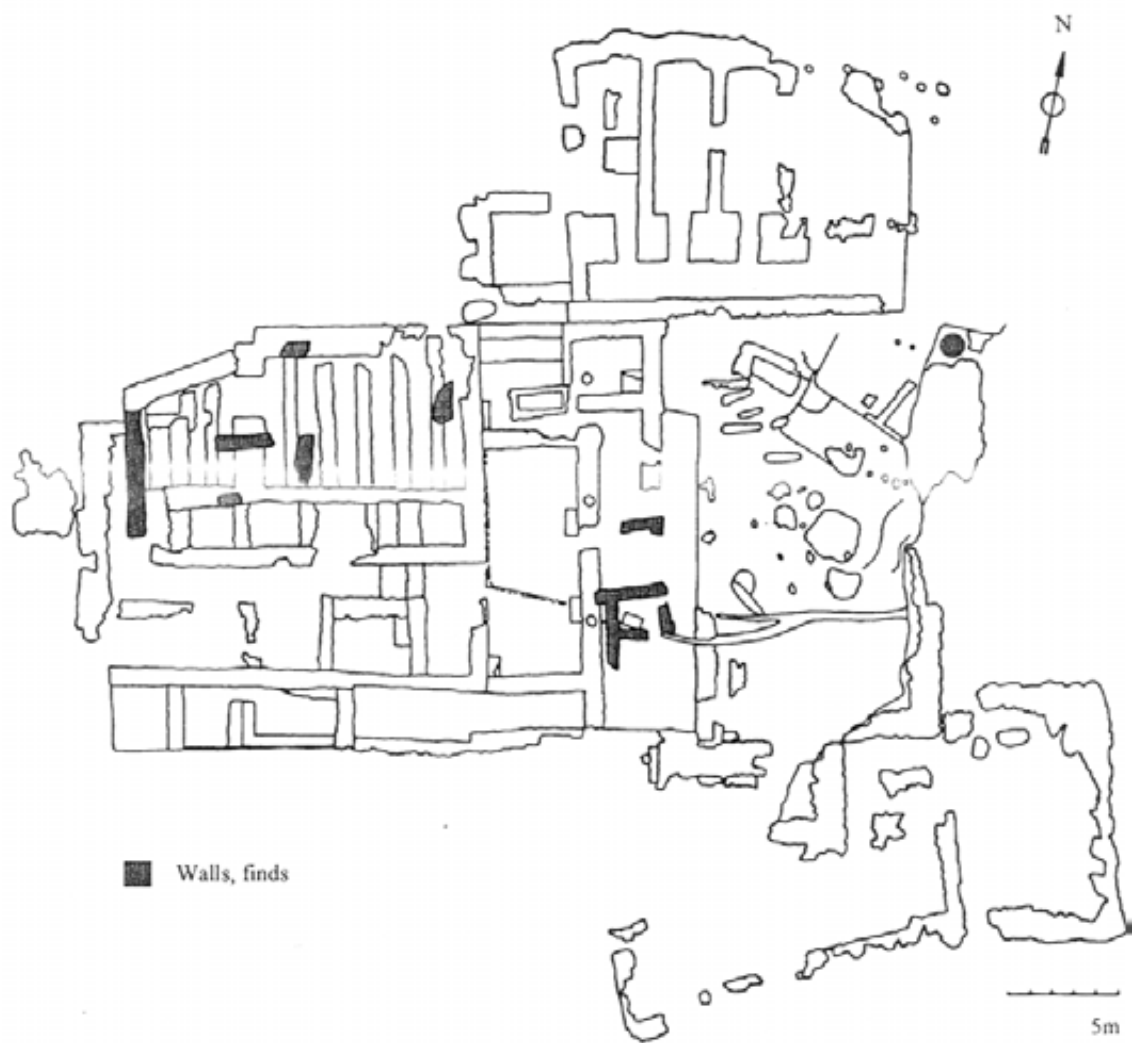
10. YM IB: β΄ φάση νεοανακτορικού κεντρικού κτηρίου (TΣIΠOΠOYΛOY, *Meletemata 1999*, πιν. CXCα).

11. Νεοανακτορικές Β αποθήκες (TΣΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Rethinking Minoan Palaces* 2002, πιν. XLIIb).

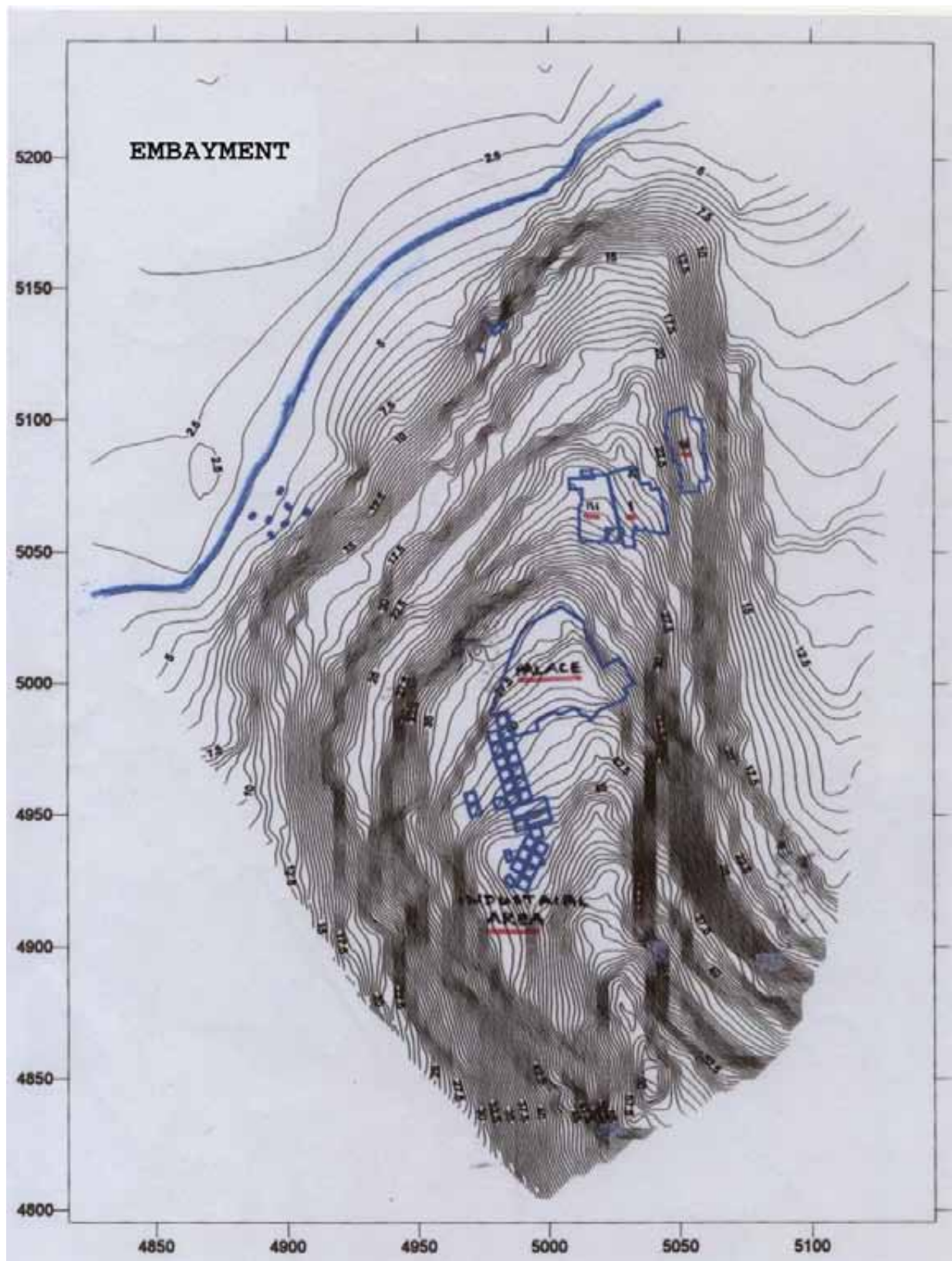

12. Ν σειρά δωματίων Δ πτέρυγας (TΣΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Rethinking Minoan Palaces* 2002, πιν. XLIa).

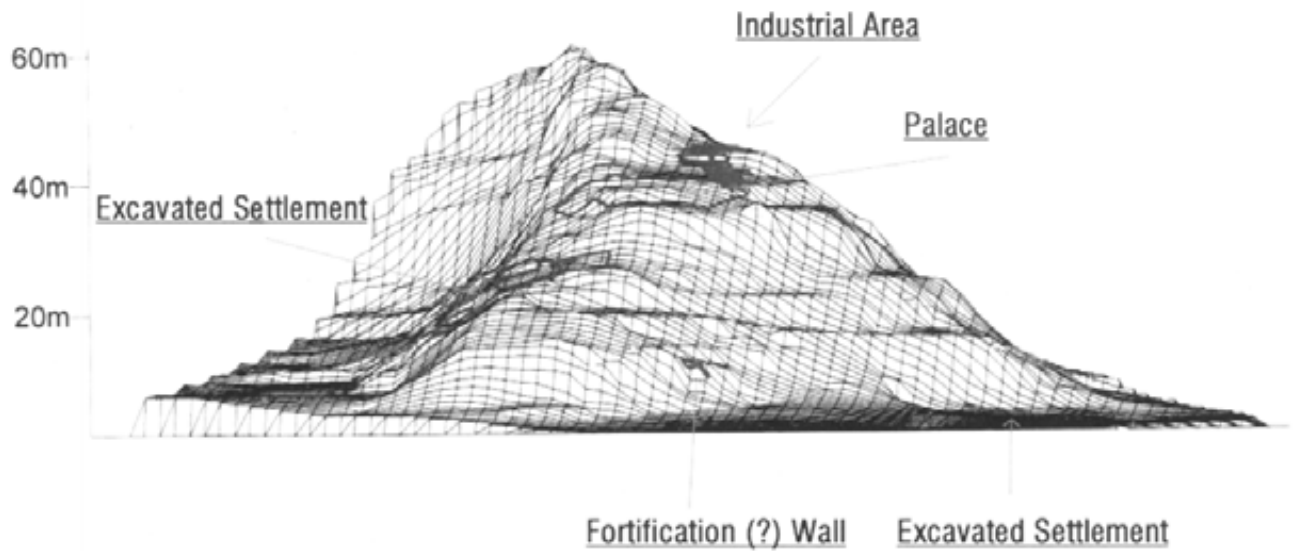

13. ΥΜ ΙΙΑ/ ΥΜ ΙΙΒ κατάληψη στην περιοχή του κεντρικού κτηρίου (ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Meletemata* 1999, πιν. CXCb).

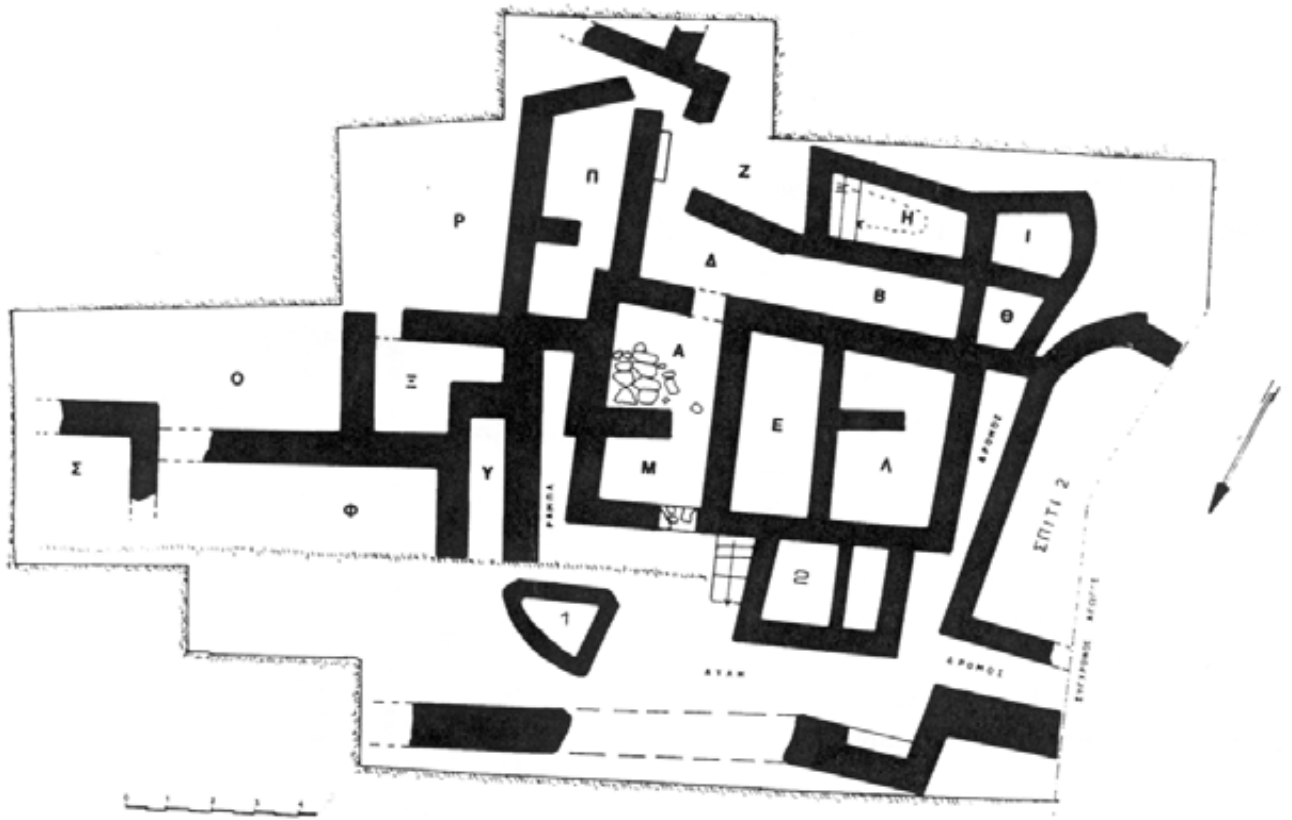
14. Λόφος I: Χάρτης ισοψών με ανασκαμμένες περιοχές (σχέδιο: D. Rupp, K. Fisher, R. Klein).

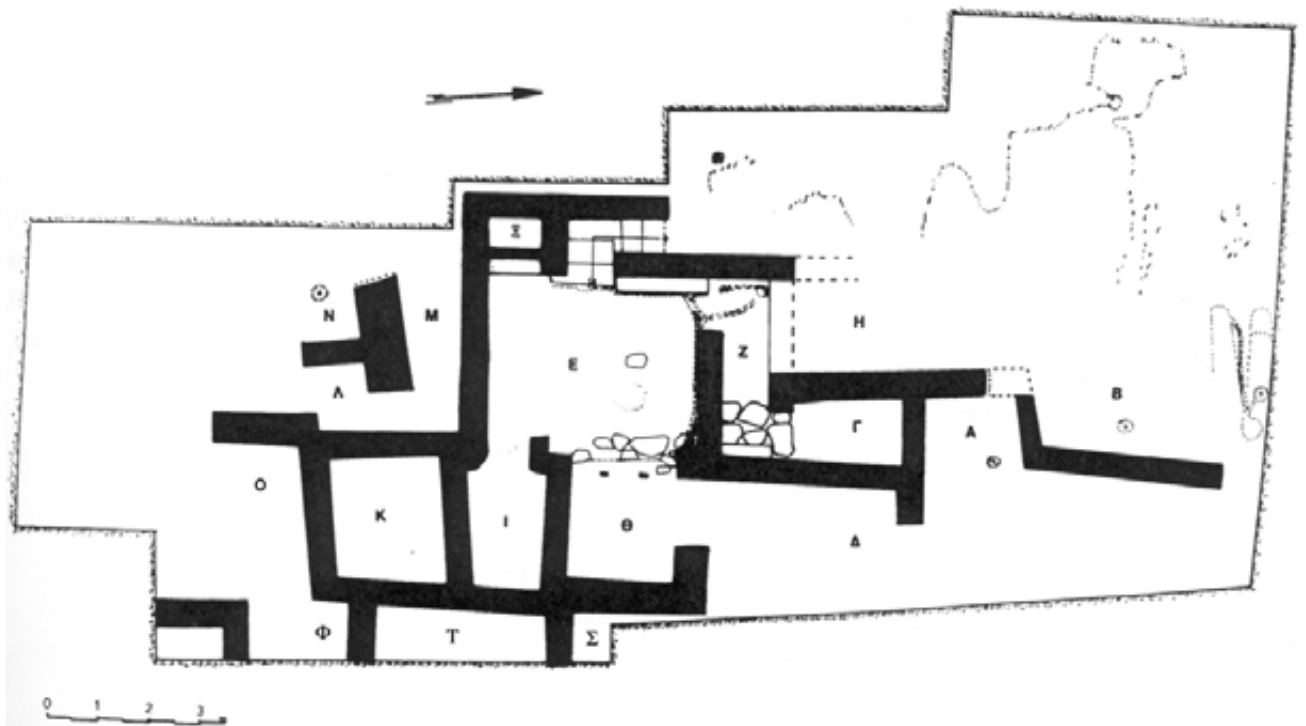
15α. Λόφος Ι: Τοπογραφικός χάρτης με υψομετρικές διαφορές ανεσκαμμένων περιοχών. (ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Rethinking Minoan Palaces 2002*, πιν. XXXIXα).

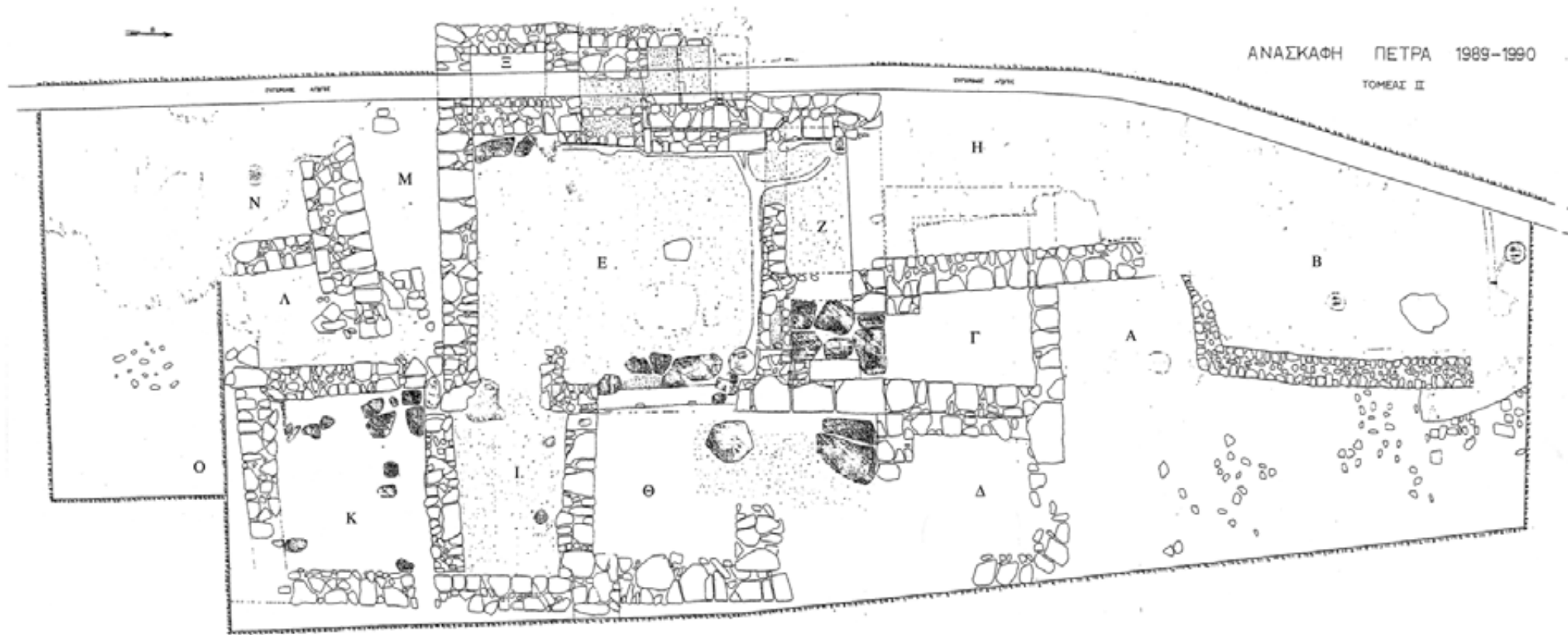
15β. Λόφος Ι: Τοπογραφικός χάρτης ανεσκαμμένων περιοχών. (ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Rethinking Minoan Palaces 2002*, πιν. XXXIXβ).

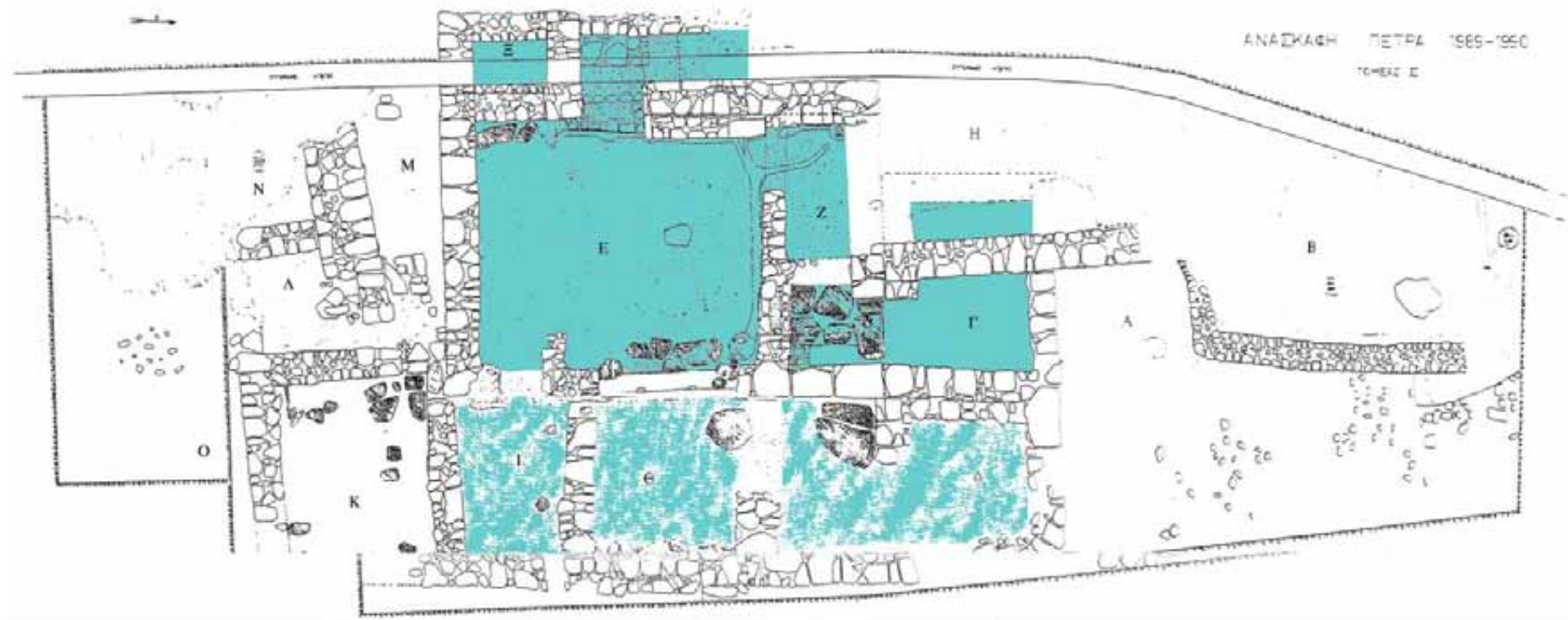
16α. Κάτοψη Σπιτιού Ι.1 Πετρά (τομέας Ι), ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ & ΠΑΡΑΚΟΣΤΟΠΟΥΛΟΥ 1997, *Minoan Villa*, εικ. 3).

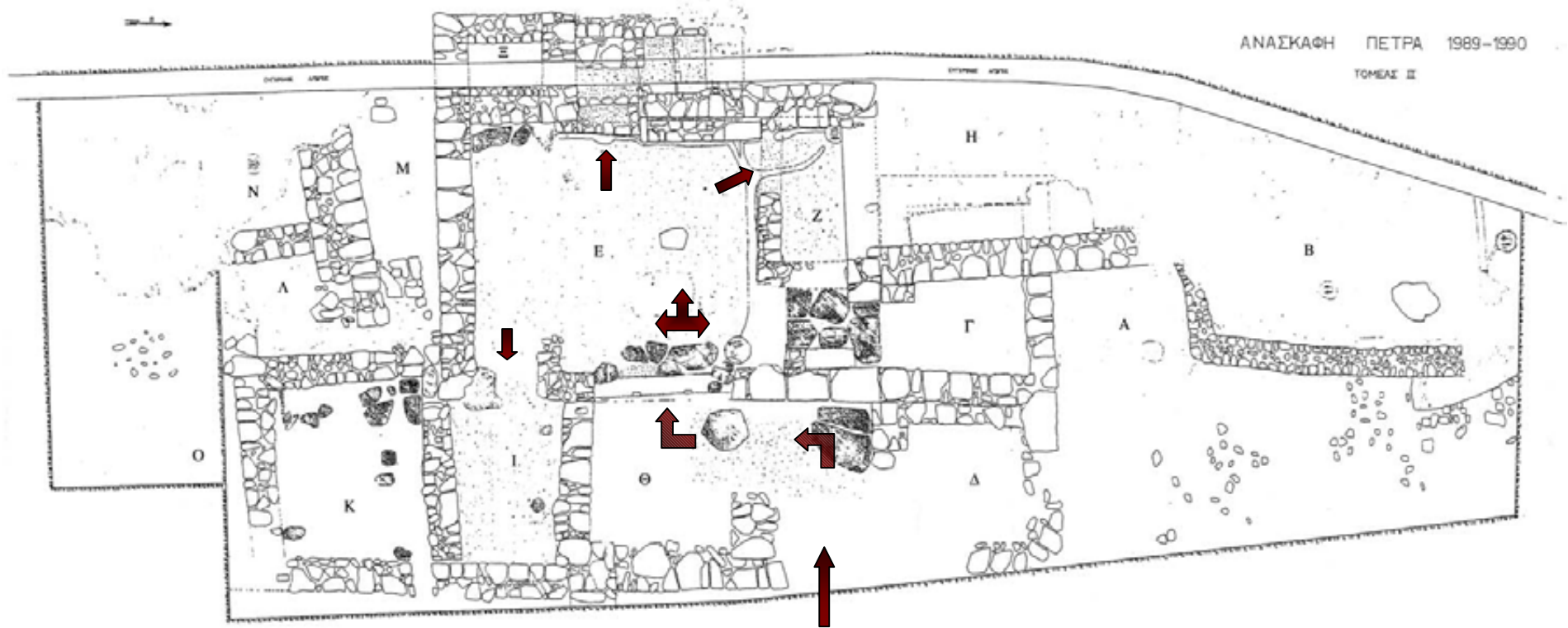
16β. Κάτοψη Σπιτιού ΙΙ Πετρά (τομέας ΙΙ), 1989-1991. (ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ & ΠΑΡΑΚΟΣΤΟΠΟΥΛΟΥ 1997, *Minoan Villa*, εικ. 4).

17. Κάτοψη Σπιτιού ΙΙ Πετρά (τομέας ΙΙ), 1989-1990.

17α. Χώροι της πρώτης κατασκευαστικής φάσης του Σπλιτιού ΙΙ (υποθετικά και οι Ι, Θ, Δ).

17β. Πρόταση ανασύστασης μέρους του μοτίβου κυκλοφορίας του ισογείου

18α. Λόφος 1 Πετρά, από Α: κεντρικό κτήριο, Σπίτι Ι.1, Σπίτι ΙΙ (φωτ. Peter Tompkins, Steven Soetens).

18β. Σπίτι ΙΙ, από ΝΔ: γενική όψη.

19α. Δωμάτιο Ε, από ΝΑ: γενική όψη.

19β. Χώρος Ε, από Ν: ΒΔ γωνία- κλίμακα, πάγκος, άνοιγμα προς χώρο Ζ, βάση κίονα.

20α. Χώρος Ε, από Α: δάπεδο από κονίαμα και χαλίκια μπροστά από πάγκο.

20β. Χώρος Ε, από Δ: τμήμα πλακόστρωτου Α πλευράς και πολύθυρο.

21α. Χώρος Ε, «κυκλική» εστία.

21β. Χώρος Ε, από Β: θήκη για αποθέτη θεμελίωσης στο Β τείχος.

22α. Χώρος Ε, από Α: πάγκος και κλίμακα στη Δ πλευρά.

22β. Βράχος ΒΔ της κλίμακας, από Δ: ελλειψοειδής γούρνα.

23α. Χώρος Ξ, από Α. ΝΔ γωνία χώρου Ε.

23β. Χώρος Ζ, από Α.

24α. Χώρος Ε, από Δ: αγωγός κατά μήκος της Β πλευράς και ΒΑ γούρνα.

24β. Από Ν: αγωγοί ΒΔ γωνίας χώρου Ζ και διακλάδωσή τους μπροστά από πάγκο.

25α. Γούρνα ΒΔ γωνίας χώρου Ζ.

25β. Χώρος Γ, από Ν.

26α. Χώρος Γ, από Δ: Ν τμήμα πλακόστρωτου και ορθογώνιου ακάλυπτου χώρου.

26β. Χώρος Δ1, από ΝΑ: Δ τείχος.

27α. Χώρος Δ2, από Α: υπολείμματα πλακόστρωτου και Α μεριά τοίχου λαξευτής τοιχοποιίας.

27β. Πλάκα στη ΒΔ γωνία του χώρου Θ, από Δ.

28α. Χώρος Θ, από Α.

28β. Χώρος Ι, από Δ.

29α. Χώρος Ι, από Α: Δ άνοιγμα προς χώρο Ε.

29β. Χώρος Ι, από Ν: δάπεδο χαλικοκονιάματος και πλάκες μπροστά από Β τείχο.

30α. Χώρος Κ, από ΝΔ γωνία: γενική όψη.

30β. Χώρος Κ, από Β: Ν πλευρά και υπόλειμμα Β-Ν τοίχου πριν το Α όριο του χώρου.

30γ. Κτιστή κυλινδρική κατασκευή στα ΝΔ του χώρου Ο (φίλμ ημερολογίου ανασκαφής: 2-7-1991).

31α. Χώροι Α και Β, από Ν.

31β. Κοιλότητα στο βράχο του χώρου Β.

32α. Κοιλότητα στο βράχο του χώρου Α.

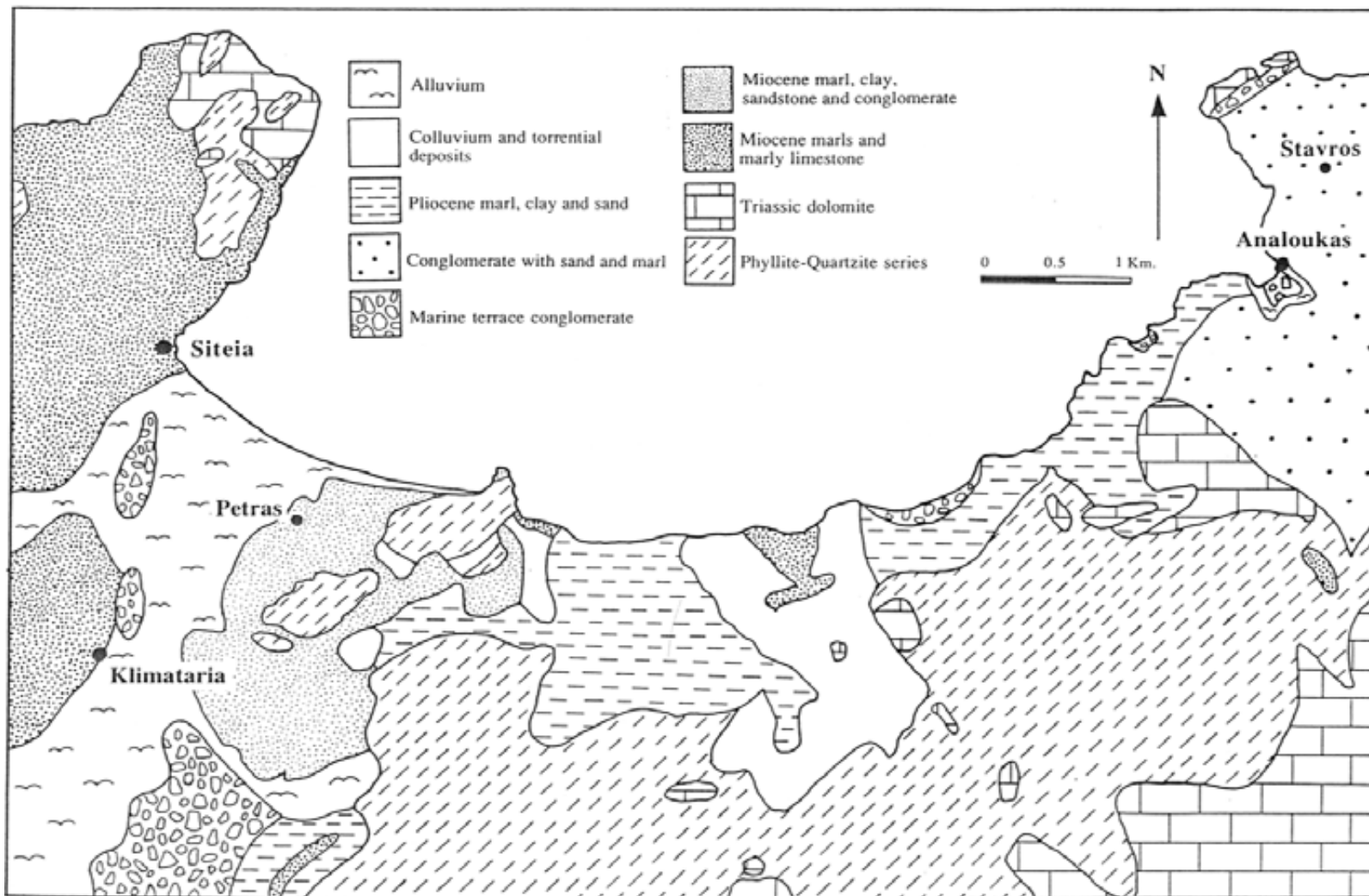
32β. Ζεύγη λαξεύσεων στο βράχο ΒΔ του χώρου Β.

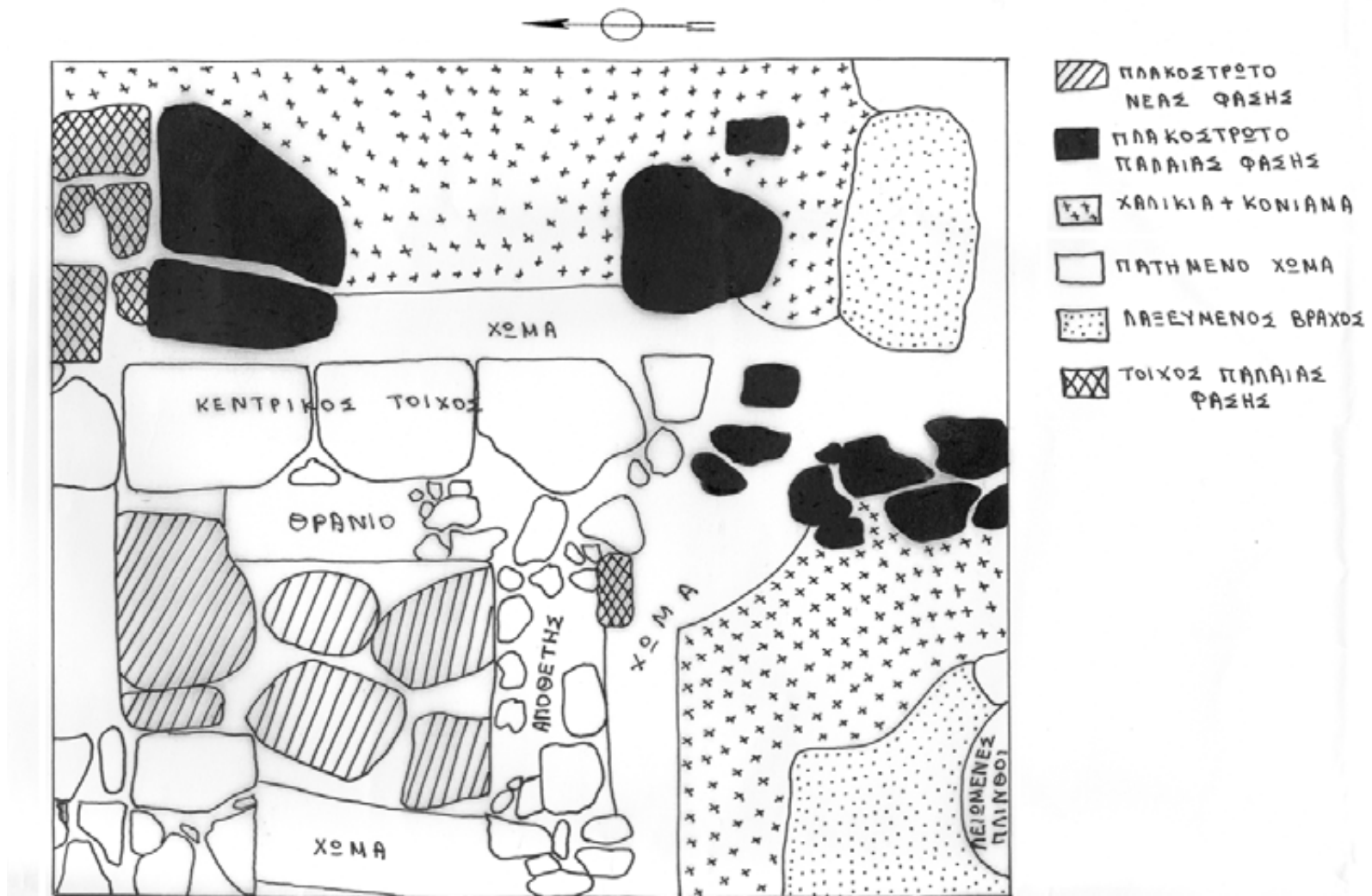
33α. Ημικυκλικές λαξεύσεις στο βράχο ΒΔ του χώρου Β.

33β. Χώρος Ε, ΒΑ γωνία, βλ. λίθο κροκαλοπαγούς πετρώματος.

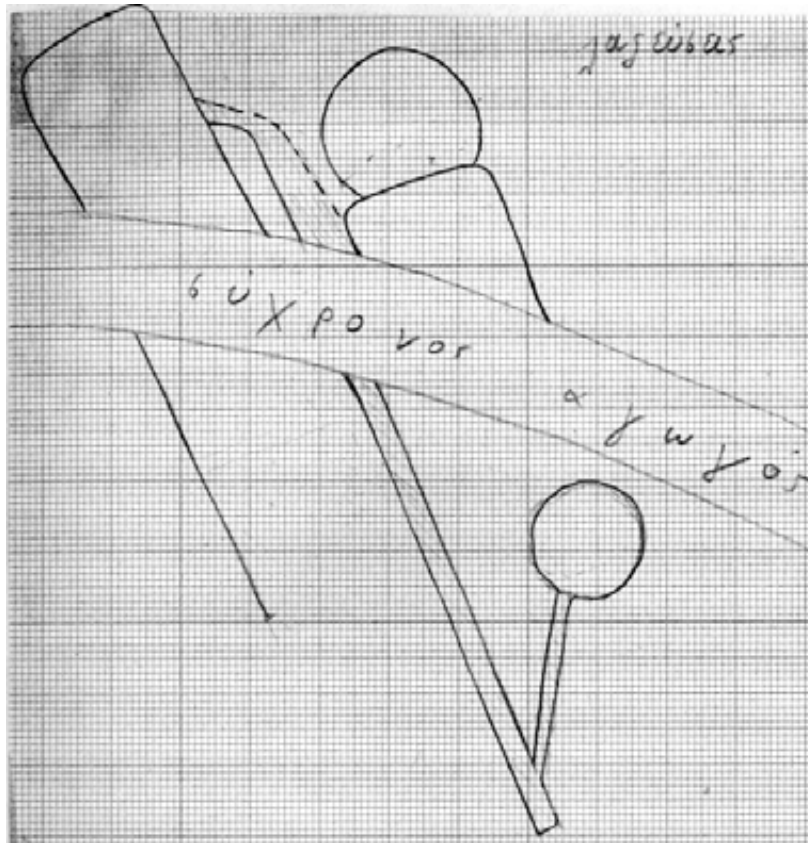

34. Γεωλογικός χάρτης περιοχής Σητείας. (P. DAY, εικ. 107, στο: TSIPOPOULOU & VAGNETTI, *Achladia* 1995).

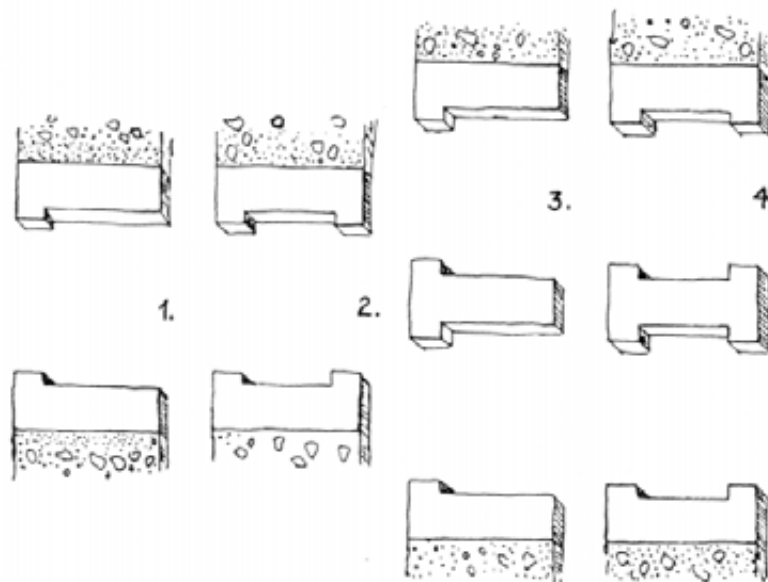

35. Σκαρίφημα των δαπέδων των χώρων Γ, Δ, Ε (από ανασκαφείς).

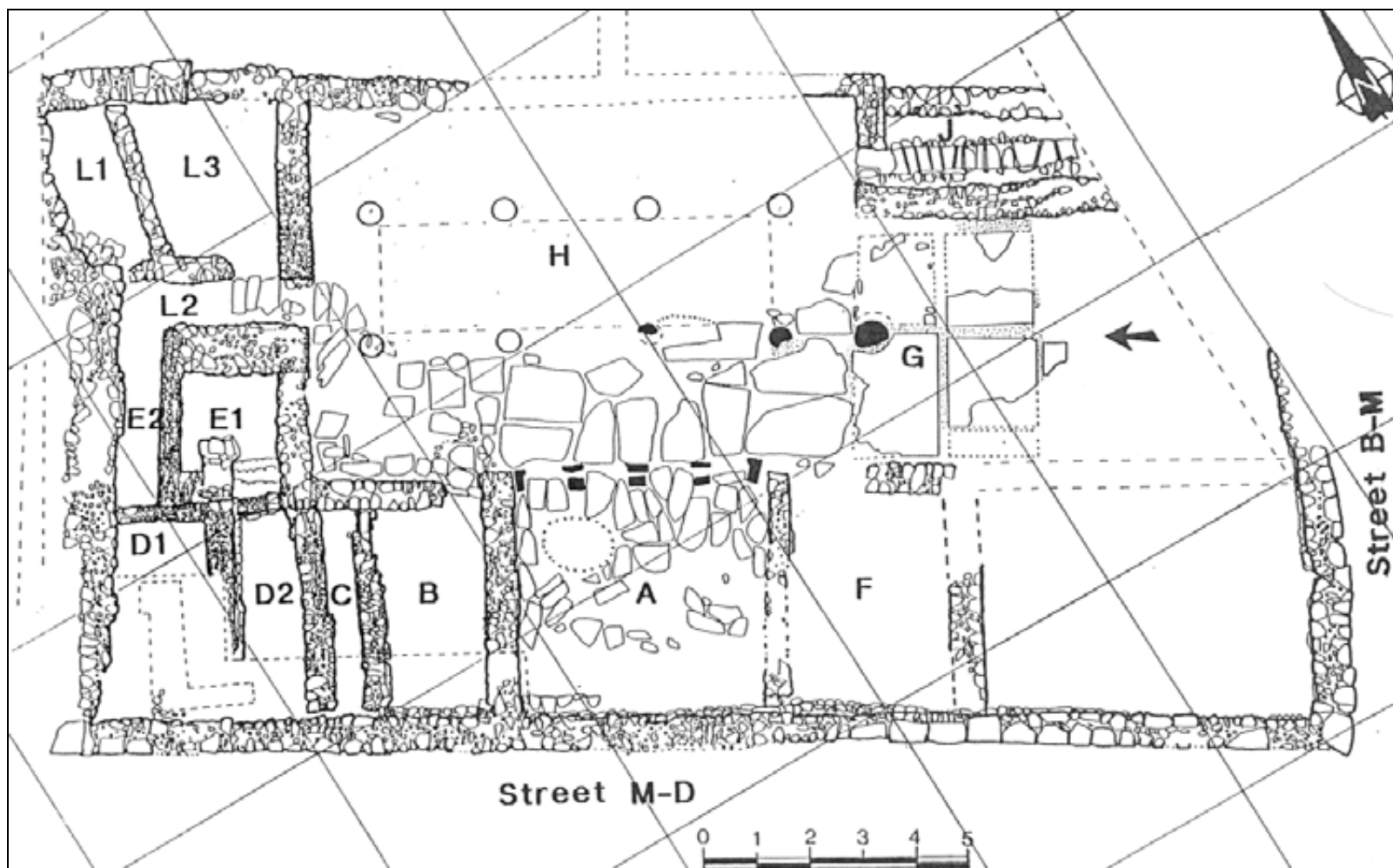

36α. Σκαρίφημα ζεύγους λαξεύσεων και αγωγού στο πλάτωμα βόρεια του Σπιτιού II (σύμφωνα με σκαρίφημα ανασκαφ. ημερολογίου 1/7/1991).

36β. Σχέδιο με τύπους λίθινων βάσεων παραστάδων πολυθύρων. (J. SHAW 1973, εικ. 181).

37. Παλαίκαстро, περιοχή 6: ΝΑ κτήριο (J. DRIESSEN 1999, πιν. LI).

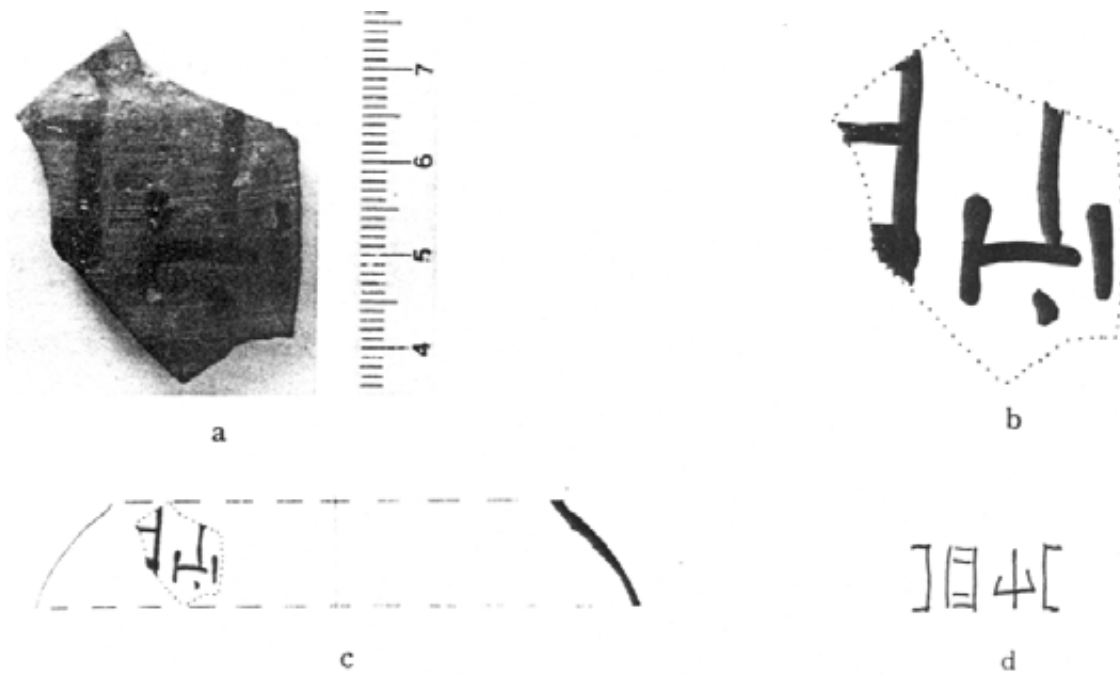
38α, β. Μάλια- Άγιο Πνεύμα: κυκλικές κοιλότητες στην περιοχή του λατομείου (J. SHAW 1973, εικ. 29α και 29b).

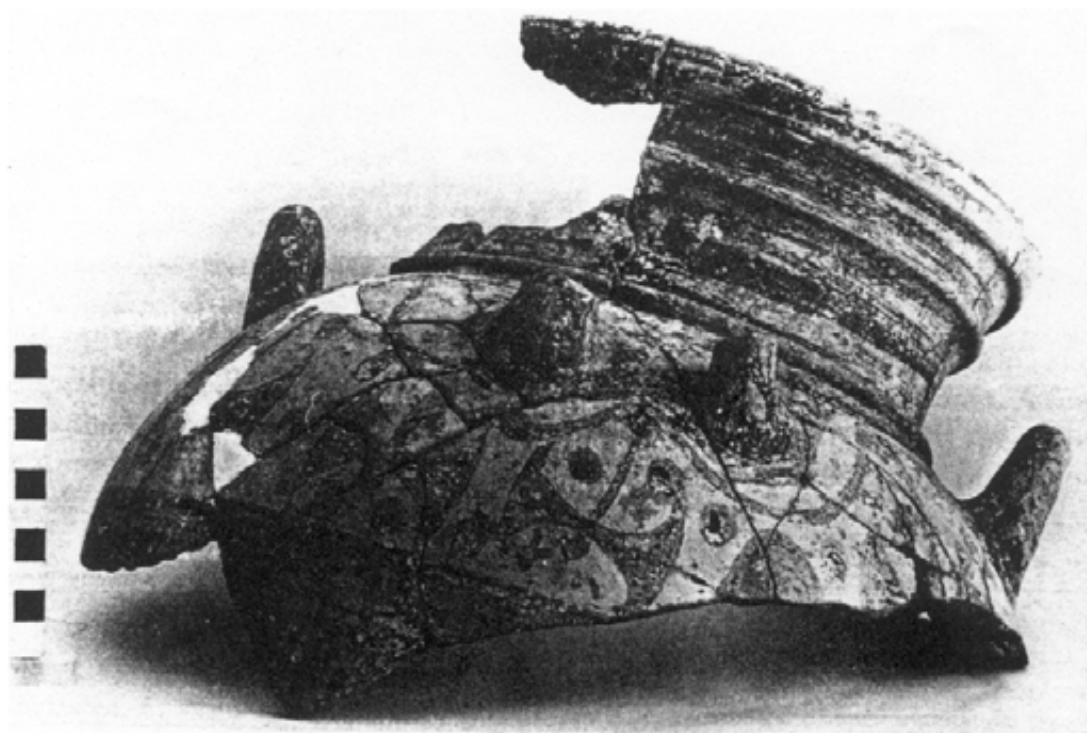
39α, β. Κάστελος Γοργολαϊνίου, φυσικές κοιλότητες με σχηματισμένο στο βράχο αγωγό εκροής προς αυτές α) κέντρο πρώτου πλατώματος (προσωπικό φωτ. αρχείο, φ. 3) β) ΝΔ τρίτου πλατώματος (προσωπικό φωτ. αρχείο, φ.12).

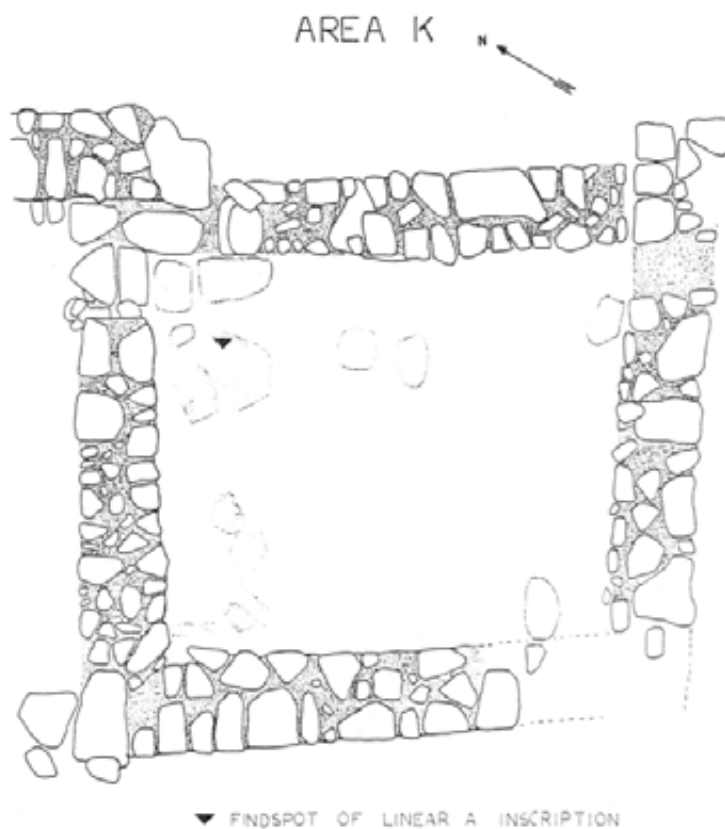
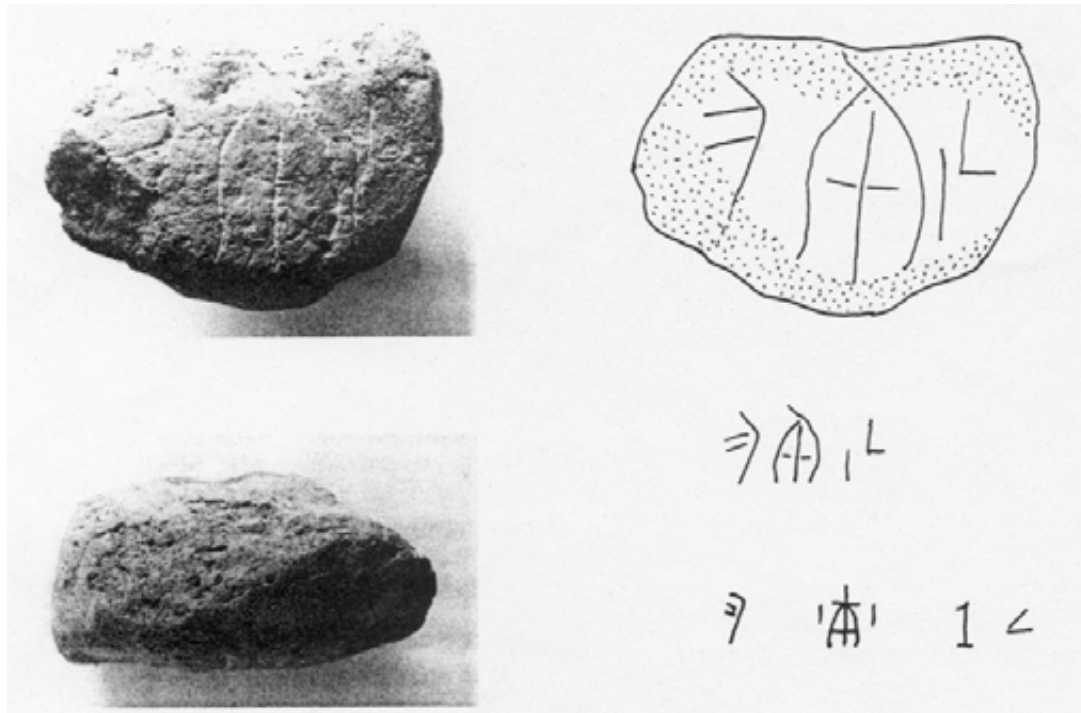
40α, β. Κάστελος Γοργολαϊνίου, τρίτο πλάτωμα: α) μικρή και μεγάλη κοιλότητα με λαξευμένο αγωγό ανάμεσά τους (προσωπικό φωτ. αρχείο, φ. 9) β) κοιλότητα με αγωγό απορροής και οπή ανοιγμένη στο βράχο (προσωπικό φωτ. αρχείο, φ. 10).

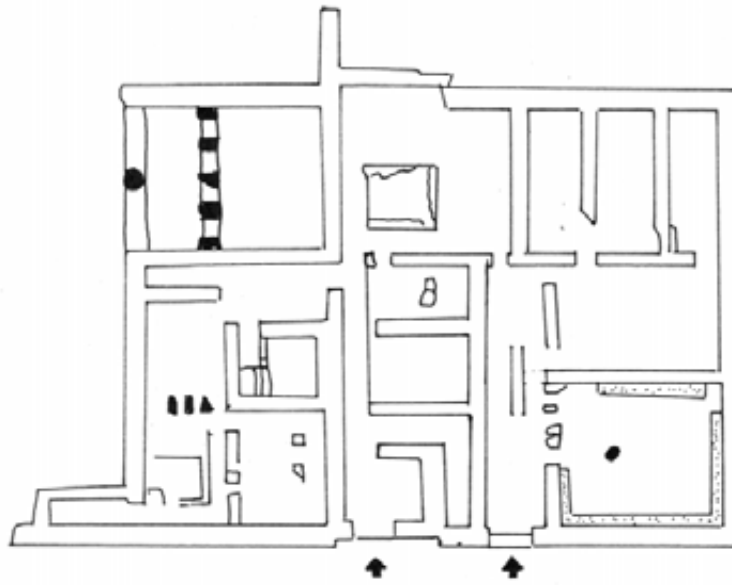
41. Όστρακο με δύο γραπτά σημεία Γραμμικής Α από το δάπεδο του χώρου Ε, μπροστά από το χώρο Ξ (TSIPOPOULOU & HALLAGER 1996, εικ. 14 a-d).

42. Τμήμα αμφορέα με διακόσμηση διπλών πελέκεων, από ΝΔ γωνία χώρου Ε (TSIPOPOULOU & HALLAGER 1996, εικ. 7e).

43 α, β. Nodulus με Γραμμική Α επιγραφή από το χώρο Κ και σημειωμένο με βέλος το σημείο εύρεσής του (TSIPOPOULOU & HALLAGER 1996, εικ. 15, 8).

44α. Κάτοψη Οικίας Ζα Μαλίων (ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 1986, σχ. 4).

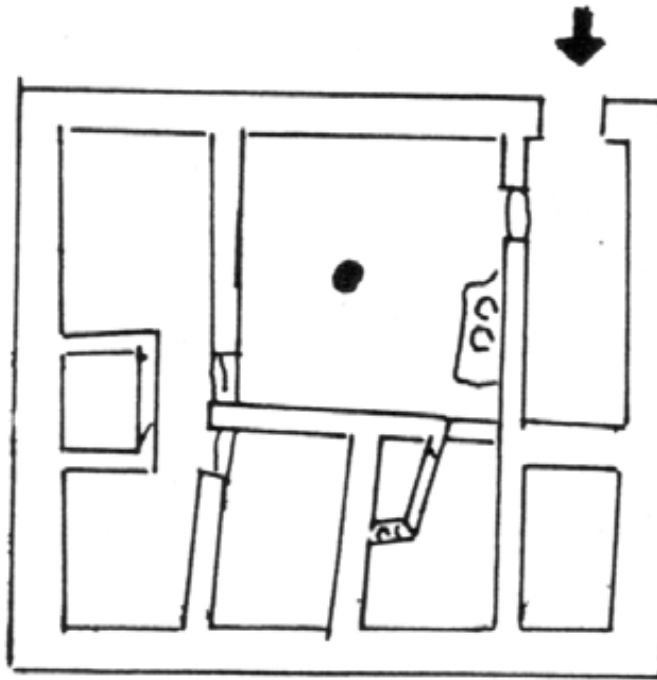

44β. Κάτοψη Οικίας Ζβ Μαλίων (ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 1986, σχ. 3).

44γ. Κάτοψη Οικίας Ζβ Μαλίων με επιπλέον αποτύπωση κατασκευαστικών στοιχείων (DRIESSEN 1982, εικ. 23).

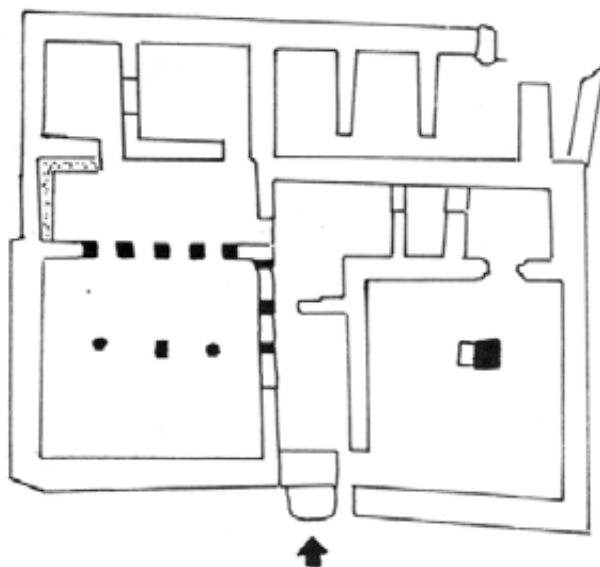

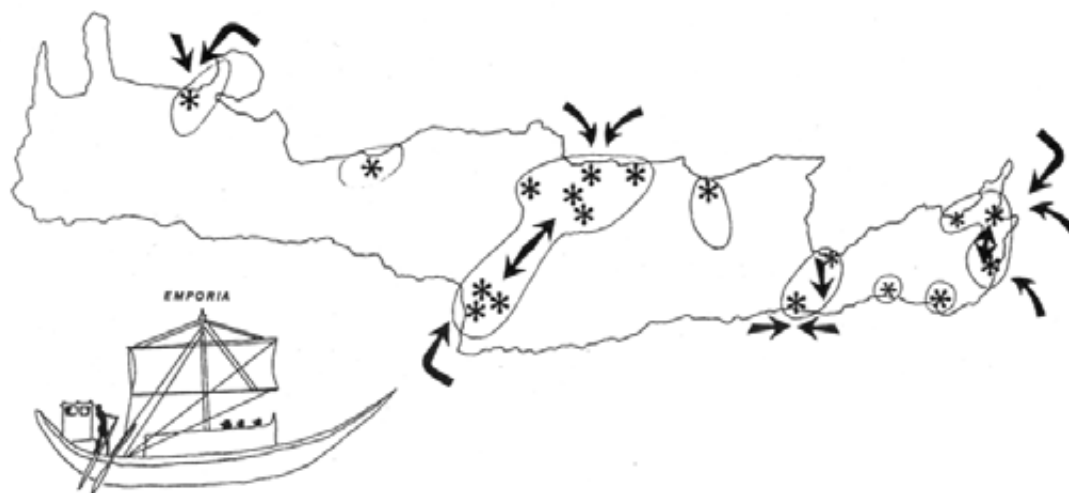
45α. Κάτοψη οικίας Αγ. Βαρβάρας Μαλίων (ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 1986, σχ. 2).

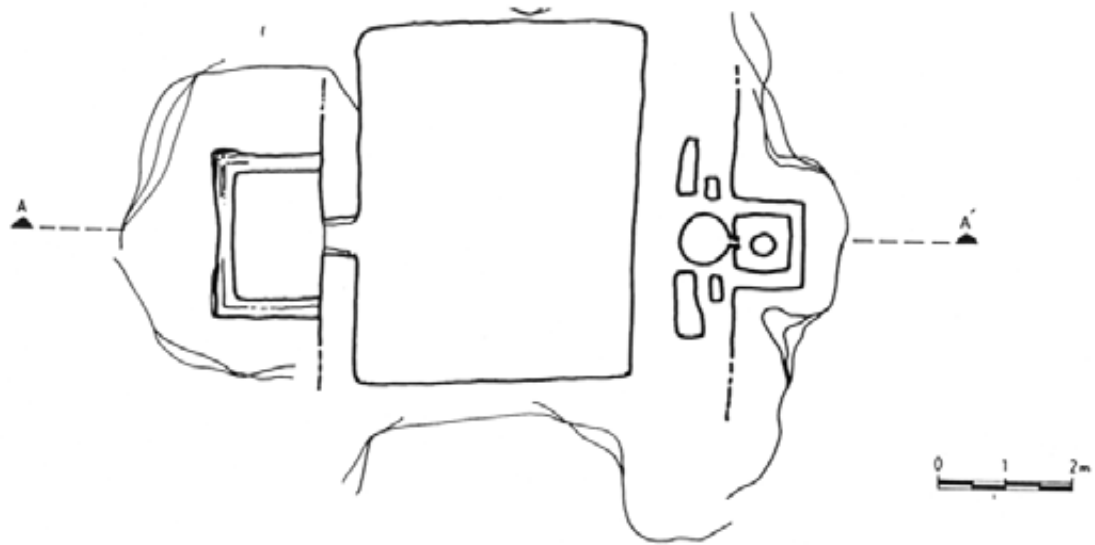
45β. Κάτοψη οικίας Β Hogarth στη Ζάκρο (ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 1986, σχ. 17).

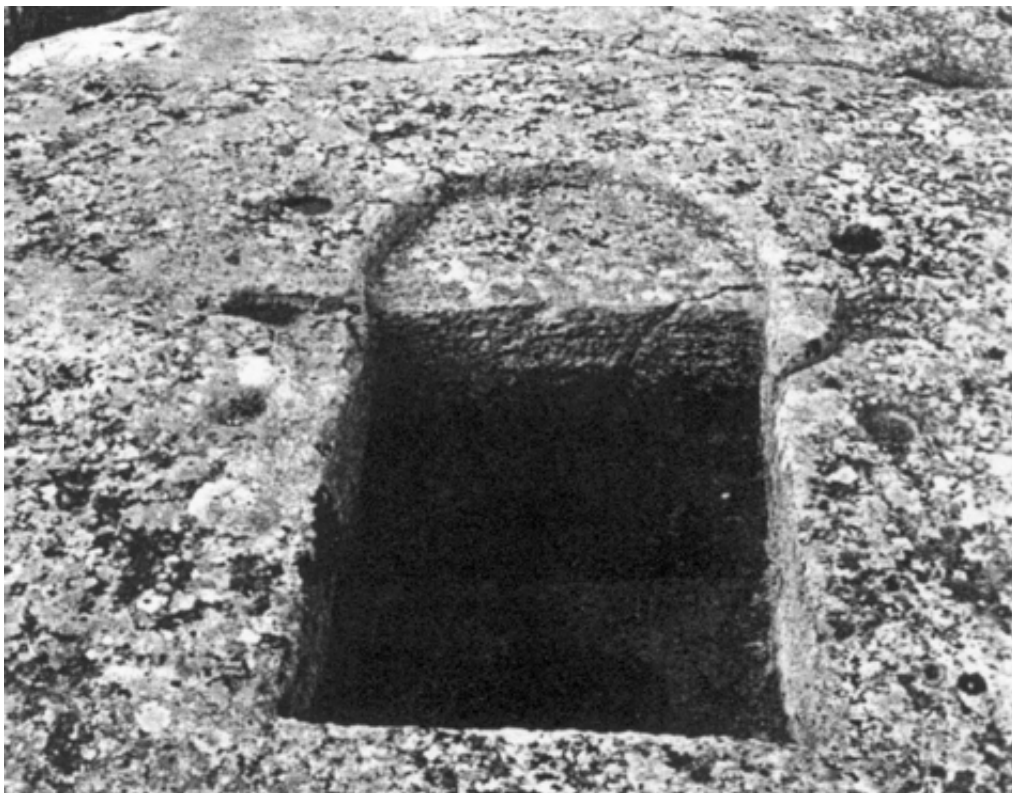
46α. Κάτοψη οικίας Α Αγλαδιών (ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 1986, σχ. 13).

46β. Κρήτη. Υποθετικοί διάδρομοι επικοινωνίας, τόσο θαλάσσιοι όσο και στην ενδοχώρα (DRIESSEN 1989/90, εικ. 14).

47α. Ληνός και πιεστήριο, Αγ. Κωνσταντίνος Ρεθύμνου (ΜΟΣΧΟΒΗ & ΓΙΑΠΙΤΖΟΓΛΟΥ 2002, σχ. 6).

47β. Πιεστήριο στο Καταλαγάρι Μονοφατσίου (ΜΟΣΧΟΒΗ & ΓΙΑΠΙΤΖΟΓΛΟΥ 2002, εικ. 11).